

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

TÜRKİYE'DE DEMİR ÇELİK SANAYİNİN KURULUŞU

Halim Ömer SÖGÜT

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2024

TÜRKİYE'DE DEMİR ÇELİK SANAYİNİN KURULUŞU

Halim Ömer SÖGÜT

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2024

KABUL VE ONAY

Halim Ömer SÖĞÜT tarafından hazırlanan “Türkiye’de Demir Çelik Sanayinin Kuruluşu “başlıklı bu çalışma, 04.06.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Serdar SARISIR (Başkan)

Prof. Dr. Mehmet Veli SEYİTDANLIOĞLU (Danışman)

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof.Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

26/06/2024

Halim Ömer SÖĞÜT

1“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlerle ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof.Dr.Mehmet Veli SEYİTDANLIOĞLU** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Halim Ömer SÖĞÜT

ÖZET

Halim Ömer SÖĞÜT, *Türkiye’de Demir Çelik Sanayinin Kuruluşu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2024.

Demir insanoğlunun ilk üretim devriminden sanayi devrimlerine dek her aşamada yoğun kullanımında olan bir hammadde olagelmıştır. Kitlesele üretimle beraber modern sanayi, mimari ve metalürjinin stratejik hammadde ve metası olan demirin üst formu çelik, kalkınmada nicel bir ölçüt şeklinde telakki edilmiştir. Türkler de tarih boyunca demir ve demirciliğe büyük önem ve kutsiyet atfetmiştir. Göktürklerden Uygurlara, Selçuklulardan Osmanlılara kadar Türk devletlerinde sanatsal, mimari, askeri ve ticari her alanda hayatın merkezinde demir bulunmuştur. Önceleri top dökümü ile başlamak suretiyle Osmanlı’da demir çelik piyasasının bir numaralı talepçisi konumunda her vakit ordu ve donanma olmuştur. Sanayi Devrimi boyunca geleneksel üretim yöntemlerini sürdüren Osmanlı’da tam teşekküllü bir ağır sanayi kuruluşu olan Zeytinburnu Demir Fabrikası ise 1846 yılında tamamlanmıştır. Ancak, Osmanlı’da 17.y.y. Avrupa’sındaki gibi iş hayatıyla yoğrulup burjuvulaşan bir yapı meydana gelememesinden dolayı ağır sanayide özel girişim ve fabrikalaşma yeterli ölçüde sağlanamamıştır. II. Meşrutiyet döneminden başlayan Türk-Müslüman burjuvazi oluşturma çabaları Cumhuriyet döneminde de kurucu kadronun masasında olmuş, üretilecek politikalarda en önemli parametrelerden birisi haline gelmiştir. Türkiye’de modern manada ve iktisadi prensipler dahilinde Demir Çelik sanayisinin kurulması çalışmaları Cumhuriyetin ilanından hemen sonra 1925 yıllarında başlamış, Demir Sanayinin Tesisine Dair Kanun 1926 yılında çıkarılmıştır. Kurucu kadroların ve sonraki idarecilerin dönemin gelişmiş ülkelerinin refah seviyesine ulaşabilmek adına ağır sanayinin aciliyetinin idrakinde oldukları görülmektedir. Bu minvalde, ilk sanayi planlarından başlamak üzere en büyük yatırım kalemleri demir çelik ağır sanayine dönük olmuştur. 1980 yıllarına değin devlet, tıpkı birçok gelişmekte olan ülke gibi, bu sanayiye bizzat kurup idare yöntemini benimsemiştir. Yapılan uzun tetkik ve raporlamalar akabinde, Türkiye’nin ilk entegre demir çelik tesisi Kardemir 1937 yılında kurulmuş, bunu sırasıyla ilk yassı çelik entegre tesisi Erdemir ve en büyük tesisleşme yatırımı İsdemir izlemiştir.

Anahtar Sözcükler

Demir-Çelik, Ağır Sanayi, Karabük, Kardemir, Erdemir, İsdemir

ABSTRACT

SÖĞÜT, Halim Ömer, *The Establishment of the Iron and Steel Industry in Turkey*, Master's Thesis, Ankara, 2024

Iron has been a raw material that has been in intensive use of mankind at every stage from the first production revolution to the industrial revolutions. With mass production, steel, the upper form of iron, which is the strategic raw material and commodity of modern industry, architecture and metallurgy has been considered as a quantitative criterion in development. Turks have also attached great importance and sanctity to iron and blacksmithing throughout history. From the Gokturks to the Uyghurs, from the Seljuks to the Ottomans, iron was at the center of life in every artistic, architectural, military and commercial field in the Turkish states. Starting with cannon casting, the army and navy have always been the number one demanders of the iron and steel market in the Ottoman Empire. Zeytinburnu Iron Factory, a full-fledged heavy industry establishment in the Ottoman Empire, which continued traditional production methods throughout the Industrial Revolution, was completed in 1846. However, since a structure that was mixed with business life and became bourgeois as in 17th century Europe could not be formed in the Ottomans, private enterprise and industrialization could not be achieved sufficiently. Efforts to form a Turkish-Muslim bourgeoisie, which started in the 2nd Constitutional Monarchy period, were on the table of the founding staff in the Republic period as well, and became one of the most important parameters in the policies to be produced. Efforts to establish the Iron and Steel industry in Turkey in a modern sense within economic principles began in 1925, immediately after the proclamation of the Republic, and the Law on the Establishment of the Iron Industry was enacted in 1926. Seen that the founding staff and subsequent administrators were aware of the urgency of heavy industry aiming to reach the welfare level of the developed countries of the period. In this regard, starting from the first industrial plans, the largest investment was directed towards the iron and steel industry. Until the 1980s, the state, like in many developing countries, established this industry itself and adopted the management method. Following long research and reports, Turkey's first integrated iron and steel facility, Kardemir, was established in 1937, followed by Erdemir, the first integrated flat steel facility, and İsdemir, the largest facility investment.

Keywords Iron-Steel, Heavy Industry, Karabük, Kardemir, Erdemir, İsdemir

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR DİZİNİ	ix
TABLolar DİZİNİ	x
ŞEKİLLER DİZİNİ	xi
RESİMLER DİZİNİ	xii
GİRİŞ.....	1
1.BÖLÜM:1950 YILI ÖNCESİNDE TÜRKİYE DEMİR ÇELİK SANAYİ	12
1.1. CUMHURİYET DÖNEMİ İLK DEMİR ÇELİK SANAYİ TEŞEBBÜSLERİ.....	17
1.1.1. Osmanlı'dan Cumhuriyet'in İlk Kanuna Devralınan Miras	17
1.1.2. Demir Sanayinin Tesisine Dair Kanun (1926)	32
1.1.3. Teşviki Sanayi Kanunu.....	39
1.1.4. Yabancı Uzmanların Raporları	43
1.1.4.1. İlk Dönem Avrupa Uzmanları Raporları	44
1.1.4.2. Sovyet Uzmanları Raporları.....	46
1.1.4.3. ABD Uzmanları Raporları	55
1.1.5. 1930 Sanayi Kongresi	57
1.1.6. Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası.....	63
1.1.7. Sümerbank.....	65
1.1.8. Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları	69
1.2. KIRIKKALE ÇELİK FABRİKASI (1932).....	73
1.2.1. Sanayi Kenti Kırıkkale	73

1.2.2. Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu ve MKEK Fabrikaları.....	75
1.2.3. Kırıkkale Çelik Fabrikası.....	77
1.3. FABRİKALAR KURAN FABRİKA KARDEMİR (1937-1939)	80
1.3.1. Ağır Sanayi Kenti Karabük	80
1.3.2. Demir-Çelik Fabrikalarının Kuruluş Yerinin “Karabük” Olarak Belirlenme Süreci	86
1.3.3. Demir-Çelik, Devlet Kenti Karabük ve Devlet Büyükleri	90
1.3.4. Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının Kuruluşu ve Gelişimi.....	94
1.3.5. Thornburg Raporu	100
1.3.6. İşçi Kenti Karabük ve Gelişimi.....	102
2.BÖLÜM: 1950-1980 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE DEMİR ÇELİK SANAYİ	108
2.1. TÜRKİYE DEMİR ve ÇELİK İŞLETMELERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ	109
2.1.1. Karabük ve KARDEMİR İşletmeleri.....	110
2.1.2. Divriği Demir Madenleri İşletmeleri.....	114
2.2. ERDEMİR-EREĞLİ DEMİR ve ÇELİK FABRİKALARI (1965)	116
2.2.1. Karaelmas ve Kömüryolu	116
2.2.2. Sanayi Kenti Ereğli.....	119
2.2.3. Planlama ve Ereğli Demir-Çelik.....	122
2.2.4. Fabrikalarının Kuruluş Yerinin “Ereğli” Olarak Belirlenme Süreci.....	124
2.2.5. Ereğli Demir ve Çelik Fabrikalarının Kuruluşu ve Gelişimi	126
2.3. İSDEMİR-İSKENDERUN DEMİR ve ÇELİK FABRİKALARI (1975).....	133
2.3.1. Sanayi, Ticaret ve Liman Kenti İskenderun.....	133
2.3.2. Planlı Dönem ve İskenderun Demir-Çelik	134
2.3.3. Fabrikalarının Kuruluş Yerinin “İskenderun” Olarak Belirlenme Süreci	136
2.3.4. Akdeniz Bölgesi'nin ilk, Türkiye'nin Üçüncü Ağır Sanayi Tesisi İSDEMİR.....	139
SONUÇ	148
KAYNAKÇA.....	150
EK 1: Demir Sanayinin Tesisine Dair Kanun	167

EK 2: Samakocuk Demirköy Fatih Dökümhanesi Kazı Çalışmaları Sonucu (2015)	168
EK 3: 17 Mart 1926 Tarihli Kanun Gereğince Memleketimize Demir Sanayiinin Kurulması Konusunda Yapılan Talepleri Görüşmek Üzere İktisat Vekaleti'ne Yetki Verilmesine Dair Cumhurbaşkanı'nın 11.04.1928 Tarihli Kararnamesi.	169
EK 4: Rusya'dan Alınacak Pamuklu Mensucat Fabrikaları Tesisatı İçin Getirilecek Uzmanlara, Ülkemizin Sanayi Planının İncelettirilmesine Dair Cumhurbaşkanı'nın 13.07.1932 Tarihli Kararnamesi.	171
EK 5: Prof. Orloff'un İktisat Vekili Bayar'a Yazdığı Mektup Sureti	172
EK 6: Amerikalı Uzmanların Türkiye ile İlgili Hazırladıkları Raporun Bir Kısımının New York Times Gazetesinde Yayımlandığı Makaleye Dair.....	173
EK 7: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin Kamu Yararına Dernek Sayılmasına Dair Cumhurbaşkanı 13.01.1934 tarihli Kararnamesi.	174
EK 8: Karabük'te Kurulacak Demir ve Çelik Fabrikalarına Ait Sümerbank ile H.A. Brassert and Ltd. London ile Yapılan Sözleşme ve İmzalanan Anlaşmanın Tasdikine Dair 30 Aralık 1936 Tarihli Cumhurbaşkanı Kararnamesi.	175
EK 9: 28 Şubat 1960 Tarih ve 7462 Sayılı "Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Kanunu"	176
EK 10: İsdemir Kuruluşu Adına Türkiye Cumhuriyeti İle Sovyetler Birliği Arasında İmzalanan Anlaşma'nın Resmî Gazete'de Yayımlanan Kararname Onayı.....	177
EK 11. Orijinallik Raporu.....	178
EK 12. Etik Kurul/ Komisyon İzni ya da Muafiyet Formu	180

KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
BBYSP	Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri
BMM	Büyük Millet Meclisi
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
EAO	Elektrik Ark Ocaklı Tesisler
GSYH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
İBYSP	İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı
KARDEMİR	Karabük Demir Çelik Fabrikaları
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
M.T. A	Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü
MKEK	Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu
T.D.Ç.İ.	Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
Yy.	Yüzyıl

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1:	Nüfus, GSYH ve Kişi Başına Gelir (1-1000 Yılları)	4
Tablo 2:	Teşvik-i Sanayi Kanunu'na Giren Tüm Sanayi Kuruluşları ve Devlet Kuruluşlarının Yüzdesi	42
Tablo 3:	1930 Yılı Demir Çelik Türevi Maddelerin İthalatına İlişkin Gümrük İstatistikleri	53

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1:	Dünya Nüfusu ve İnsanlık Teknoloji Tarihindeki Önemli Olgular	1
Şekil 2:	Samakocuk Demirköy Fatih Dökümhanesi Planı	21

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1:	Zeytinburnu Demir Fabrikası	23
Resim 2:	24 Nisan 1932 tarihli Cumhuriyet Gazetesi “Başvekil İsmet Paşa Bugün Gidiyor”	50
Resim 3:	26 Haziran 1933 tarihli Milliyet Gazetesi “İktisadi Vaziyetimiz-Amerikalı Mühassıs Tetkikat için Geldi”	56
Resim 4:	1930 Sanayi Kongresi Umumi Heyeti ve Kongre Binası	61
Resim 5:	Kırıkkale’den Görünüş-1928.....	74
Resim 6:	Kırıkkale’den Görünüş-1952.....	77
Resim 7:	Kırıkkale Çelik Fabrikasında Kullanılan İlk Elektrik Ark Ocağı.....	79
Resim 8:	MKEK Çelik Fabrikası Pilot Sünger Demir Üretim Tesisi	80
Resim 9:	Karabük Demiryolu Köprüsü İnşaatı, 1932.....	82
Resim 10:	1930’lu Yıllarda Karabük Tren İstasyonu.....	83
Resim 11:	3 Nisan Kutlamaları “ Karabük Türk Sanayinin Anasıdır”	84
Resim 12:	Atatürk Zonguldak’ı ziyareti sırasında Celal Bayar’la.....	92
Resim 13:	Kardemir Temel atma töreni , Karabük 3 Nisan 1937	93
Resim 14:	İstanbul Büyük Misafirimizi Candan Tezahuratla Karşıladı.....	94
Resim 15:	Başbakan İsmet İnönü,Kardemir temel vesikasını imzalıyor, 3 Nisan 1937	97
Resim 16:	Kardemir temel atma törenine basın ilgisini, 4 Nisan 1937	98
Resim 17:	Cumhurbaşkanı Celal Bayar KARDEMİR Gezi Programı, 1950	111
Resim 18:	Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları Erken Dönemi.....	121
Resim 19:	Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları Resmi Açılış Töreni	132
Resim 20:	İskenderun Körfezi ve İsdemir	134
Resim 21:	İsdemir Tesisleri Genel Görünüşü	138
Resim 22:	Türk -Sovyet Dışişleri Heyetleri Toplantısı- Sovyet Rusya	141
Resim 23:	İsdemir Temel Atma Töreni	144
Resim 24:	İsdemir Resmi Açılış Töreni.....	145

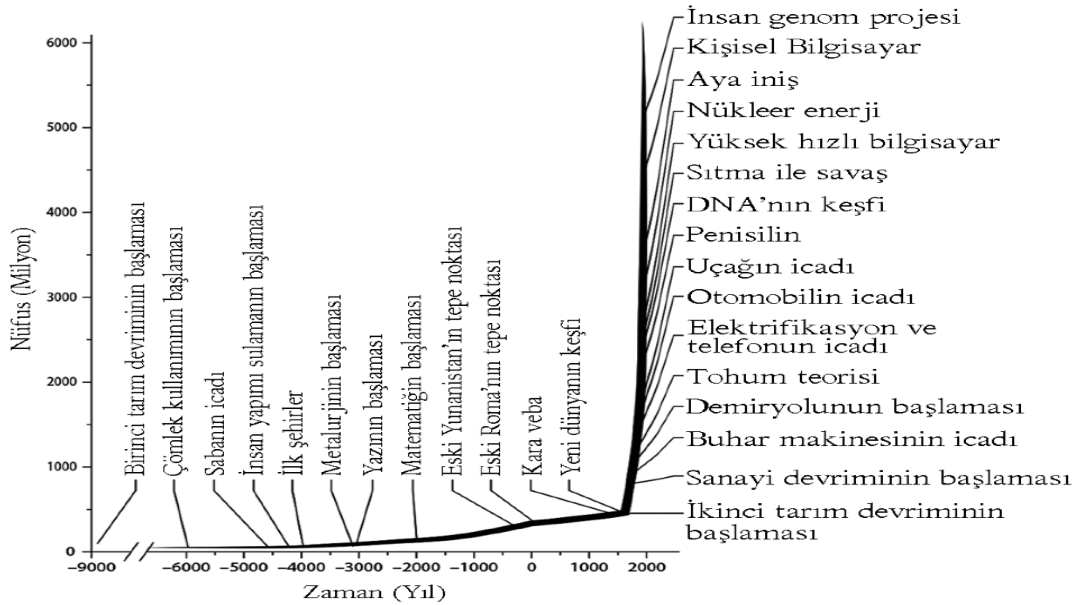
Resim 25:	İsdemir Sosyal Tesisleri ve Fabrika	146
------------------	--	------------

GİRİŞ

“...Sanayi Devrimi gece kelebekleri için çevreyi ne kadar değiştirdiyse çiftçilik de bitkiler için çevre koşullarını o kadar değiştirdi... Sanayi Devrimi’nden bu yana teknolojik patlama bugün bizi etkiliyor... Evcilleştirilebilir en değerli yaban türler yerkürenin yalnızca dokuz noktasında toplanmıştı, böylece bu bölgeler ilk tarımın anayurdu oldular. Bu bölgelerin asıl halkı böylece tüfekleri, mikropları ve çeliği geliştirme konusunda yarışa önde başladı. Bu bölgelerde yaşayanların hayvan varlıkları, tarım ürünleri, teknolojileri, yazı sistemleri, bunlara ek olarak dilleri ve genleri, eski ve yeni dünyaya egemen oldu... Tüfekleri, mikropları ve çeliği olan ya da ilk teknolojilere ve askeri üstünlüklere sahip olan insan topluluklarının öteki toplumların yok olması pahasına yayıldıklarını ...” (Diamond, 2001)

İnsanlık tarihi içerisinde modern sanayi uygarlığı için bazı dönüm noktaları ve simgesel değerlerin varlığından söz etmek mümkündür. (Braudel, 1996, s. 25-47) Yukarıda bu dönüm noktalarına ve simgelere atıf yapılmaktadır. Buna göre; ilk büyük üretim devrimi olan “tarım”, fiziksel gücün sembolü olan “tüfek”, hegemonik ve demografik baskı unsuru olan “mikrop” metaforu ile modern siyasi ve iktisadi gücün öznesi “çelik”, bu tarihi bağlantısının kurulmasında birbirini tamamlayıcı ve açıklayıcı figürler olarak görülmektedir.

Şekil 1: Dünya Nüfusu ve İnsanlık Teknoloji Tarihindeki Önemli Olgular (Kurz, 2017,12)

“İnsanın ekonomi tarihi, onun performansını temelden değiştiren ve uzun dönemli ekonomik büyümeyi mümkün kılan iki köklü değişim çerçevesinde

yazılabilir. ... İki M.Ö.8000 yılında ortaya çıkan ve avcılık ve toplayıcılıkla geçinen insan gruplarını çiftçi ve çoban toplumlarına dönüştüren Tarım Devrimi'dir. İkincisi ise 18.yüzyılda başlayan ve iki yüzyıl içinde dünyanın tarımla uğraşan nüfusunu köklü biçimde azaltarak insanı artan ölçüde hizmet ve mamul mal üreticisi haline getiren Sanayi Devrimi'dir." (Güran, 2014, s. 8)

Bu çalışmada demir-çelik ve Türkiye'de bu yönde bir sanayinin oluşum evreleri incelenmeye gayret edilecektir. Demir ve çeliğin insanlık tarihindeki en büyük üretim farklılaşmasına sebep teşkil eden metal ve hammadde olduğu; bir anlamda yoğun kullanımına başlanan tarım devriminin hemen sonlarından Sanayi Devrimlerinin başlangıcına, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun kuruluşundan günümüze dek her dönemde kritik atılımların ve eşiklerin dönüm noktası, tetikleyici unsuru özelliğinden anlaşılmaktadır. Bununla beraber, bir sanayi ve üretim faaliyeti olmasından bahisle, dünyadaki üretim ve sanayileşme safhalarını özetle ve neden sonuç ilişkisi içinde ele almanın, günümüzdeki olguyu belli bir mantık örgüsü dâhilinde ortaya koyacağı düşünülmektedir.

Demir ve çelik için farklı disiplinlere göre birçok tanım yapılabilmektedir. Demir, saf kimyasal bir element, çelik ise azami %1,5 karbon içeren bir alaşımdır. (Stoughton, 1908, s. 4) İnsanoğlu yüzyıllarca pik demirin içindeki cürufun giderilerek karbonun azaltılmasıyla dayanıklı ve esnek olan çelik elde etme gayretinde olmuşlardır. (Persson & Sharp, 2015, s. 117-18) M.Ö. 4500-5000 yıllarında lüks obje ve takılarda kullanılan ve M.Ö. 3000'li yıllarda Anadolu ve Akdeniz bölgelerinde görülen demir (Waldbaum, 1980, s. 69-98), M.Ö.2000'den sonra ise artık gündelik alet ve silah yapım unsurudur. (Lemos, 2002, s. 101; Zaccagnini, 1990, s. 493-97) Demirin bu yöndeki kullanımı ve teknolojisi 15.y.y.'a kadar birçok coğrafyada az çok değişmeden gelmiş, 1709 yılında odun kömüründen kok kömürüne geçilmesi ve 1856 yılında uygulanan Bessemer metodu sayesinde modern sanayi, mimari ve metalürjinin stratejik hammadde ve metası olan demirin üst formu çelik kitlesel üretime girmiştir¹.

Demir cevherinden işlenmiş demire ve son olarak çelik formuna uzanan süreç, Rönesans'a kadar düşük verimli ve etkisiz yöntemlerle devam etmiş, 19. yüzyılın ortalarındaki yöntem ve buluşlarla seri ve kitlesel üretim başlamıştır². (Spoerl, 2017, s. 1-2) Avrupa'da Sanayi Devrimi burada yine önemli bir dönüm noktası olmuştur. Devrim

¹ Detay için Bkz: Roma-(Buchwald, 2005, s. 63),Elbe- (Benvenuti, Dini, D'Orazio, & v.d., 2013, s. 479-506), İngiltere Weald/Dean- (Payne, 1895, s. 308-14) ve Alman Ruhr-(Chmielewska & Otto, 2015, s. 31-7)

² Üretim Yöntemi ve Teknoloji Detay için Bkz: (World Steel Association, 2013, s. 1-53)

öncesinde Avrupa; savaş, kıtlık ve salgın hastalıklara boyun eğmek zorunda kalmıştır. Sanayileşme ve kentleşme ile büyük bir nüfus atılımı yaşanmış, aradaki pozitif korelasyon neticesinde üretimde sıçramalar görülmüştür. (Başer, 2011, s. 157; Torun, 2003, s. 181-96) İlk dönem küreselleşme ve zenginleşmesi şeklinde değerlendirildiğinde (Kazgan, 2012, s. 3), demir-çelik sanayi, ilk ve en büyük kapitalist örgütlenmenin görüldüğü sanayi dallarından birisi olarak ortaya çıkmıştır. (Deane, 1979, s. 103) Demir çağının başlangıcı olarak Orta çağ lanse edilmektedir³. Bu dönemdeki birkaç bin tonluk demir üretim hacmi, 16.y.y.'da yaklaşık 100 bin ton, 18.y.y.'da 200 bin tona yaklaşmıştır. Üretim hacmindeki devasa artış ise sanayi devrimi sonrasında yaşanmıştır. (Türkcan, 1981, s. 41) Yalnızca devrimin öncü ülkesi İngiltere'deki üretim, 1790'lı yılların sonunda 200 bin tonluk hacmi yakalamıştır. İngiltere'nin 1873 yılındaki üretimi o dönemki Avrupa ve ABD üretiminin toplamı kadardır. (Daunton, 1995, s. 217-585) İngiltere'nin bu yüksek performansı; mevcut hammadde ile işçilik, organize bir üretici fabrika entegrasyonu, teknoloji ve pazarın bir fonksiyonu olarak düşünülebilir. Fransa 18.y.y.'da finans merkezi olma özelliğini İngiltere'ye kaptırmış, Almanya'da sanayi devrimi ancak 1870-1880'li yıllarda gerçekleşmiştir⁴. (Birnie, 1944, s. 2) Almanya ile Fransa arasındaki kadim mücadelenin sebebi, bugünkü Avrupa'daki barışın sembolü sayılan demir ve kömür zengini Alsas-Loren bölgesinin Sedan savaşı (1870) sonrasında Almanya'nın eline geçmesiyle Almanya, 1.770 milyon üretimi ile 1.462 milyonluk üretime sahip Fransa'yı geride bırakmıştır. (Özkan, 2015, s. 54; Yıldırım, 2015, s. 221) İngiltere'yi dönemin Fransa ya da Almanya'sından ayıran demir çelik sanayi eksenli bu başarının ardında ise uluslararası ticaret ve denizaşırı egemenlik amaçları (dolayısıyla donanma talebi) ile demiryolları için demir üretim ve talebindeki artışlarını görmek doğru olacaktır. 20.y.y.'ın ilk çeyreğine ise 2. Sanayi Devrimi ya da Alman sanayileşmesi adlandırmaları yapılmıştır. (Naude & Nagler, 2017, s. 7) Alman birliği ve çelik çağının sembolü, Avrupa'nın en büyük silah ve çelik üreticisi Krupp gibi firmalarla Almanlar, birçok pazara hâkim olmayı başarmış, Osmanlı'nın son dönemindeki en büyük silah tedarikçisi ve demiryolu yapım ortağı olmuşlardır. (Beşirli, 2004, s. 169-203) "Kan ve Demir" ya da "Demir ve Kömür" üstüne inşa edilen Almanya böylelikle 21. y.y.'ın en büyük çelik üreticisi ve ekonomilerinden birisi haline gelmiştir. (Berghahn, 2005, s. 244) 1700 yılında Rusya'da 25.000 ton olan ham demir üretimi aynı yıl İngiltere'de 1200 tondur. (Hill, 2006, s. 135) İngiltere'nin sürekli ve hızla artan üretimine karşılık Rusya sanayi atılımını ancak 19.y.y. son çeyreğinde başlatabilmiştir. 1860'da 335 bin ton olan üretim 1875'te 427 bine

³ Detay için Bkz: Orta çağ- (Gimpel, 2005, s. 61),

⁴ Detay için Bkz: İngiltere-(Wallerstein, 1980), (Birch, 1967), Almanya-(James, 2012)

ve 1892'de 1 milyon tona ancak ulaşabilmiştir. (Suhara, 2013, s. 545-48) Osmanlıların sürekli kaliteli "Moskov" demiri ithal ettiği Rusya'da modernleşme ve ağır sanayi süreci 1861 yılındaki bildiriyle hızlanabilmiştir. (Yüksel, 2006, s. 195) 20.yy. başlarına doğru yeni ülkelerin çelik sanayilerini geliştirmeleri ve atılım yapmaları ise dengeleri önce Almanya ve Fransa, daha sonra da ABD, Japonya ve Çin gibi ülkelerin lehine değiştirmiştir.

Demir ve çelik tarihini dünya ölçeğinde değerlendirmenin yanında kısaca dünya üretim ve sanayi tarihine, buraya giden süreçlere değinmekte yarar görülmektedir. Dünya üretim ve ekonomi tarihinin ilk ciddi değişim ve dönüşümünü Tarım Devrimi (Neolitik Devrim) gerçekleştirmiştir. Böylelikle üretimin faktörlerinin ve emeğin etkin kullanılmaya başlamasıyla artı değer oluşmuş, dünya nüfusunda ciddi artışlar meydana gelmiştir. Demiri yaygın ve etkin şekilde kullanan toplum ve yapılar ise, diğerlerine tarım, sanayi ve ticari artı olarak üstün gelmiştir. (Eğilmez,2018,s.29-42) Üretimde artı ürün yaratma gayesi ile köle emeğinin ortaya çıkması, ekonomik düzenin değişmez bir unsuru ve üretimin sabit değişkeni olarak uzun bir döneme damgasını vurmuştur⁵.

Tablo 1: Nüfus, GSYH ve Kişi Başına Gelir (1-1000 Yılları) (Maddison, 2001, s. 28)

Yıllar	1	1000	Değişim (%)
Dünya Nüfusu (Bin)	230.800	268.300	16
Dünya GSYH (Milyon Dolar)	102.500	116.800	14
Kişi Başına Gelir (Dolar Dünya)	444	435	-2
Kişi Başına Gelir (Dolar Türkiye)	550	600	9

Sanayileşmeye giden aşamada ise hemen bütün ülkelerde uzunca bir dönem feodal üretim biçimi görülmüştür. (Nikitin, 1974, s. 35) Avrupa'da üretim devrimlerine gidecek yaratıcılık girişimleri ancak 10. yy.'dan sonra görülmeye başlanmıştır. (McNeill, 2002, s. 372) Hatta bu dönemde; Çin, Müslüman Dünyası ve Bizans gibi diğer uygarlıkların, refah, bilim ve teknoloji ile üretim açısından çok daha ileri bir durumda olduğu söylenebilir. (Persson, 2010, s. 29) Toprağa bağlı serfliği esas alan otarşik bir iktisadi örgütlenmeyi

⁵ Detay için Bkz: (Günay, 2002), (Kerov, 2006, s. 56), (Lewis,2006,s.11-4), (Westermann, 1955)

tavsif eden feodal üretim biçiminin ise genel itibarıyla 19.y.y. başlarında sona erdiği düşünülebilir. (Hobsbawm, 2003, s. 103; Kuyucuklu,1982,s.8)

Bu dönemlerde demir, kıvrımlı sabandaki kullanımı ile üretim verimliliğinde devasa artışlara neden olmuş, Avrupa'daki mimarinin yapısal dönüşümünde kritik rol oynamıştır. Sanayi devrimi ve kapitalist üretim aşamalarına kaynaklık edecek demiri de içerisine alan madencilik ise, net dış ticaret fazlasını amaçlayan merkantilist dönemde toprak sahipleri, zengin aristokrasi, kilise ve yönetim erkinin ortaklığında kapitalist bir yatırım sahası olmuştur⁶. (Heaton,2005,s.131-32;White,1970,s.40-1) Yeni “keşfedilen” Latin Amerika'da ise 16.yy.'a dek saban ve demirin üretimde kullanılmadığı bilinmektedir. (Smith, 2007, s. 440) Avrupa'da 15.yy.'dan sonra ilk kapital-sermaye kavramının oluşturulmasıyla kapitalist üretimin embriyosu meydana gelmiş; pazar ilişkileri, meta üretimi ve artı değer oluşması hususları bir dizi kavram ve teorilerle açıklanmaya çalışılmıştır⁷. (Sombart, 1916, s. 334; Wallerstein, 1974, s. 63)

Sanayi Devrimleri⁸; yukarıda mezkûr bu gelişim çizgisi çerçevesinde en az iki yüzyıllık tarihsel-ekonomik köklere sahip, başlangıç noktası 1760 yılı olarak belirtilmekle beraber sabit buhar motorunun icadı ile toplumun özel ihtiyaçlarına bir cevap niteliğinde İngiltere'de ortaya çıkan yavaş bir hareket ve olgu şeklinde nitelenebilir. (Kuznets, 1973, s. 252-56) Buhar, demir ve kömüre dayanan bir üretim ve taşıma sistemi olduğu ileri sürülen Birinci Sanayi Devrimi⁹ (Sanayi1.0), kaynakların ve nihai mamulün koordineli bir tarzda, üretimin ise belli kaideler ışığında içtimai- kolektif yapılanmasını öngörür. (Giddens, 1994, s. 56) 18.y.y.'da Abraham Darby'nin kok kömürü ile dökme demir elde etmesiyle yaşandığı kabul edilen süreç, 1856'da Henry Bessemer¹⁰ metodu sayesinde ucuz çelik üretimiyle kitlesel bir hal almıştır. Çelik sanayisinin büyümesi, İkinci Sanayi Devriminin (Sanayi 2.0) teknolojisinin sembolü olarak diğer birçok sektördeki ilerlemelerin lokomotif şeklinde önünü açmıştır. (Mokyr, 1999, s. 2) Sanayi Devrimleri

⁶ Detay için Bkz: (Fülberth, 2014, s. 88), (Berkes, 1970, s. 77)

⁷ Detay için Bkz: Kapitalizm-Avrupa Kapitalizmi (Sweezy, 1962), (Schumpeter, 1976), (Dobb, 1946, s. 20)

⁸ Etimolojik olarak Arapça olan sanayi kelimesinin yanında (Koç, Şenel, & Kaya,2018, s. 2) Latince “Industria” ya da Fransızca “Industrie” kavramları da vardır. Bu çalışmada terminolojik olarak sanayi kelimesi tercih edilmiştir. Sanayi devrimi kelimesinin Arnold Toynbee'nin Oxford'daki verdiği derslerinden derlenen (Toynbee, 1894, s. 30) “Lectures on the Industrial Revolution in England” adlı eseriyle popülerlik kazandığı söylenir. Detay için Bkz: (Hobsbawm,1999), (Braudel, 2013)

⁹ “Sanayi Devrimleri” ifadesinden anlaşılacağı üzere ilk sanayi devriminden (Sanayi 1.0) sonra devam eden teknolojik gelişmeleri ve ortaya çıkan dönemleri birbirlerinden ayırt etmek üzere bir numaralandırma, sayılama sistemi kullanılmıştır. (Hughes, 1988, s. 175)

¹⁰Sir Henry Bessemer (1813-1898) İngiliz metalurjist ve mucit. Geliştirdiği metotla pik demirin karbon içeriğini azaltarak çeliğe dönüştürmeyi başarmış, çelik seri ve daha ucuz üretilmeye başlanmıştır. (Spoerl, 2017, s. 3), Detay için Bkz: (Swank, 1892, s. 45-53)

için geleneksel ve noktasal bir başlangıç tarihlemesi yapılmasına dair eleştiriler yapılsa dahi başlangıca yönelik istatistik destekli sonuçlara da varılmıştır. (Ashton, 1955, s. 125; Nef, 1943, s. 5) Buradan hareketle, ABD ve Almanya'nın başını çektiği ikinci sanayi dalgasının, teknik ilerlemelerle buhar gücünün mekanik üretim metodunun demir çelik sanayisine uygulanması suretiyle gerçekleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır¹¹. (Tunzelmann, 2001, s. 5) Üçüncü Sanayi Devrimi (Sanayi 3.0) aşamasına geçildiğinde, demirin üst formu olan çelik sanayileşmenin vazgeçilmez unsuru olmuştur. Kitlesele üretim ve otomasyon ile enerji verimliliğini önceleyen Taylorizm ve seri üretimde montaj hattı uygulamasını kurumsallaştıran Fordizm ile gelişen kitlesele seri üretimden sonra dijital devrim olarak adlandırılan dönemlerde de çelik, modern sanayinin en önemli maddesi ve demir çelik sanayi ülke ekonomilerinin lokomotifi olarak telakki edilmeye başlanmıştır¹². (Freeman & Soete, 2003, s. 162-71; Schwab, 2016, s. 16) Öyle ki çelik üretim ve tüketim miktarları, ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin değerlendirilmesinde temel bir parametre kabul edilmiştir. Yapılan teorik çalışmalar, modern çağda sanayileşmeden sürdürülebilir büyümeyi temin edebilen bir ülke örneğinin olmadığına atıf yapmaktadır. Sanayileşme ve kalkınma ise terminolojik ve işlevsel olarak birbirine denk anlamda kullanılabilir. (İlkin, 2012, s. 423) Sanayi 4.0¹³ kavramının gündemde olduğu bu dönemde üretilen hemen her nesnenin temel girdilerinin başında çelik sanayi türevleri gelmektedir: köprüler, demiryolları, otomotiv ve gemicilik, kuleler, binalar, telefon baz istasyonları ve daha sayılamayacak birçok meta ve yapı çelik içermekte ya da çelikten üretilmektedir. Dolayısıyla çelik, gelecekte de sanayinin vazgeçilmez, stratejik maddesi olmaya devam edeceğe benzemektedir. (Oyak, 2017, s. 9)

Türkiye'de Demir Çelik Sanayinin Kuruluşu safhalarının incelenmesi; demir-çeliğin üretim ve sanayi tarihiyle eş doğrultulu olması ve iktisadi kalkınmanın temeli olarak görülmesi nedeniyle başta tarih olmak üzere iktisat tarihi, mimari, metalürji gibi birçok alandan faydalanmayı gerektirmektedir. Bu görüşten hareketle, yukarıda özellikle Sanayi Devriminden sonraki 150 yıllık zaman dilimi bu eksende analiz edilmeye çalışılmıştır.

2020'li yıllara gelindiğinde Türkiye; kuruluşundan bu yana neredeyse bir yüzyılın geçtiği, çeşitli siyasi, ekonomik ve sosyal dönüşümleri yaşamış, büyük bir imparatorluğun

¹¹ Detay için Bkz: (Weber, 1999, s. 23)

¹² Detay için Bkz: (Clarke, 1990, s. 18)

¹³ İlk defa 2011'de, Almanya-Hannover Fuarı'nda kavramsal olarak gündeme gelen Sanayi 4.0; bilimsel ve teknolojik hız, sistem ve kapsam olarak önceki devrim süreçlerinden çok farklı bir dalgadır. Doğrusal olmaktan çok üstel bir artış grafiği göstermektedir. (Altıntaş & Öcal, 2018, s. 2073)

kurumsal mirası ile var olma ve gelişme mücadelesi vermiş, kıtalar arası jeostratejik önemi haiz, birçok açıdan muadillerine kıyasla görece istikrarlı ve iyi bir performans sergilemiş, dünyadaki ekonomiler arasında ilk 20'de bulunan bir ülke durumundadır.

Tarihsel arka planda özellikle Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti, ekonominin stratejik öneminin farkına varmış, bu minvalde sanayileşme için esaslı adımlar atarak köklü reformlara girişmişlerdir. (Seyitdanlioğlu, 2009, s. 58) İkinci Meşrutiyet'ten sonra milli sermaye ve yerli müteşebbisin sanayi kurması yoğun bir şekilde teşvik edilmeye çalışılmıştır. (Erdem, 2016, s. 25-6) Beşeri, fiziki, teknik, iktisadi birçok yetersizliklere rağmen yeni bir ülke vücuda getirme gayretiyle Cumhuriyetin kurucu kadrosu da sanayileşme girişimlerini devam ettirmiş, bu uğurda çok ciddi planlama ve atılımlara girişmişlerdir. Bugün, Osmanlı'da sanayi olup olmadığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin nasıl bir ekonomik miras devraldığına ilişkin tartışmalar ışığı altında, parlamenter sistemden başkanlığa geçiş yaşanmış ve yeni hükümet sisteminin ikinci kalkınma planı olan On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028) ilan edilmiştir. Cumhuriyetin ilk kadrolarının rejim kurucu zihniyeti sanayileşmeyi; devlet eliyle desteklenmesi gereken, devlet işletmeciliğinin sanayileşmede muharrik güç olduğuna inanan milli bir dava olarak görme eğiliminde olmuştur. (Boratav, 1974, s. 135-38; İnan,1972) Günümüzün piyasa ve rekabet koşullarına dayalı, ancak özel kesimin sürükleyici faktör olduğu güncel serbest market ekonomisi tasavvurunun koordinatları ile kurucu karoların sanayileşme fikirleri bu bağlamda kesişmektedir.

Devletin kontrol ve regülâtörlüğünde yerli sermaye birikimi ve sanayileşmeyi önceleyen BBYSP ve İBYSP'de temel hedef sanayileşmenin sağlanması olmuştur. (Özyurt, 1981, s.128;Tezel,2002,s.293-312) 2019-2023 yıllarını kapsayan kalkınma planı da sürdürülebilir bir ekonomik büyüme için üretimde verimlilik, rekabet ve sanayileşmenin üzerinde durmaktadır. (OBKP, 2019, s. 29)

Türkiye'de sanayileşmenin muharrik unsuru görülen ve BBYSP'nin en büyük ve en önemli işletmesi olarak devlet yatırım programına koyulan Demir Çelik tesislerinin kurulması çalışmaları ilk olarak İktisat Vekâleti tarafından 1925 yılında başlatılmış, 1926 yılında da 786 sayılı "Demir Sanayinin Tesisine Dair Kanun" çıkarılmıştır¹⁴. (T.D.Ç.İ, 1973, s. 10) Kanun Lâyihasının esbabı mucibe (gerekçe) kısmında ise:

¹⁴ Bkz Ek 1: Demir Sanayinin Tesisine Dair Kanun

“Demir sarfiyatımız nüfusu mevcudeye taksim edildiği takdirde nüfus başına otuz dört kilogram isabet eylemekte olup Amerika'da ve Avrupa'da ise aynı nispet 280 ve 370 kilo arasında mütehavvil olduğu nazarı itibara alındığı takdirde işbu sanayiın karip bir âtide ne derecede terâkki ve inkişafa namzet bulunduğu tezahür eder.” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 23,1926, s. 9)

şeklinde ifadelere yer verilerek, Türkiye’de Demir Çelik sanayinin tesis edilmesinin önemi üretim, tüketim ve kalkınma özelinde diğer gelişmiş sanayilerle kıyaslanmak suretiyle vurgulanmış, bu denli stratejik önemi haiz sanayinin bir an evvel kurulması gerektiğinin altı çizilmiştir.

Bu adımlarla başlayan Türkiye’de demir-çelik sanayi kuruluşu çalışmaları, devlet işletmeciliği yöntemiyle yıllık üretim miktarı 1000’li rakamlarla telaffuz edilen bir süreçten günümüzde tamamıyla özel kesim tarafından domine edilen, 40 milyon tona yakın ham çelik üretimi ile dünyanın sekizinci, Avrupa’nın ise en büyük ikinci çelik tedarikçisi konumuna evrilmiştir. (Kiper,2004,s.20;WorldSteel, 2019,s.9) Bununla beraber, mevcut çalışmamızda üzerinde durulan 1980 yılına dek devlet eliyle yapılan ağır sanayi yatırımları ele alındığında, hemen tüm idareci ve hükümetlerin demir-çelik sanayinin kuruluşuna yüksek önem attığı ve tesisleşme gündeminin bir süreklilik kazandığı yaklaşımını ifade etmek doğru olacaktır.

Türkiye’de Demir Çelik Sanayinin etraflı incelenmesi ve anlaşılması için bahsi geçen tarihsel köşe taşlarının yanı sıra demir ve çeliğin tarihi, mevcut üretim teknikleri ile süreçlerinin dünya demir çelik sanayinden örneklerle anlatımının da bu çalışmanın kapsamına alınması elzem görülmüştür. Keza özelde Türk demir çeliğinin, genelde Türkiye sanayisinin tarihini çalışırken Osmanlıda yaşanan gelişmelere değinmek de önemli addedilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu kadrolarının devraldığı iktisadi miras üzerine inşa edilen sanayileşme hamleleri ile birlikte, dönemler itibariyle ve özellikle devlet eliyle sanayileşmenin izlerinin görülebildiği 1980 yılına kadarki evreleri esas alan demir çelik sanayindeki gelişmeleri incelemenin günümüzde geline noktaı anlamak açısından faydalı olacağı telakki edilmiş ve bölümler itibariyle şöyle bir kronoloji izlenmiştir.

Öncelikle bir bütünlük sağlaması açısından bu çalışmanın başlangıcında; demir-çelik sanayine ilişkin belli başlı tarihçe, terim ve tanımlamalar ile dünya demir-çelik sanayinden örneklerle yer verilmesinde yarar görülmüştür. Sanayi Devrimleri bu manada önemli bir köşe taşıdır. Dünya sanayileşme safhalarında hassaten demir-çelik ekseninde incelenen

alışmalara ayrıca dipnot olarak da yer verilmeye çalışılmış, bu suretle ilgili konularda daha detaylı fikir edinilebilmesine katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Türkiye’de Cumhuriyet devrinde cereyan eden iktisadi gelişmeler ve sanayileşme safhalarını daha net görebilmek için Osmanlı iktisadi yapısı ve demir elik üretimine dair birtakım n bilgilerin paylaşılması, ağır demir-elik sanayi evrelerinin anlaşılmasına zemin hazırlayacaktır. Birinci bölümde ilkin bu tarihsel altyapının oluşturulmasını teminen Osmanlı iktisadi yapısı ve demir elik üretimi üzerinde durulmuştur. Keza, Batı Sanayi Devrimlerinin buhar teknolojisinin Osmanlı’daki müşahhas ve en büyük sanayi atılımı rneği olan Zeytinburnu Demir Fabrikası gibi modern tesislerin oluşum süreçlerine değinmenin, Türk demir elik sanayisine ilişkin etraflı çıkarımlara dair önemli ipuçları vereceğine inanılmaktadır. Yeni kurulan cumhuriyetin devraldığı ekonomik mirasın kısa bir incelemesiyle başlayan bu bölümde Milli burjuvazi ile sanayileşmeden Sümerbank’ın kuruluşuna, fabrikalar kuran fabrika nitelemesiyle diğer entegre tesisler Erdemir, İsdemir ile Boğaziçi Köprüsü gibi birçok fabrika, tesis ve yapının inşa ve işletilme süreçlerinde nc rol oynayan Karabük Demir elik Fabrikaları’nın (Kardemir) kuruluş öyküsü ve faaliyetleri ise bu bölümün en çarpıcı taraflarından birisini teşkil etmektedir.

İkinci bölümde, 1950 ile 1980 yılları arasında demir-elik sanayi üzerinde durulmaktadır. Çok partili hayata geçilen bu dönem, aynı zamanda ilk ark ocaklı özel sektör fabrikası METAş, ilk yassı elik tesisi Erdemir ve en büyük entegre demir elik tesisi İsdemir’in faaliyete geçtiği zaman dilimine denk düşmektedir. İlk zel kesim tesisinin kurulması sonrası hurdadan imal edilen demir üretimi ve bu kesimin payı giderek artmıştır. Ancak, bu oranın dominant unsur olması ancak 1980 yılından sonra yaşanan gelişmelerle eş doğrultuda olacak, 1980 yılına dek devlet kesiminin sevk ve idaresindeki entegre sanayi modeli ağırlığını sürdürecektir. Yine bu dönemde, Avrupa içerisinde yüzyıllardır devam eden uyuşmazlıkların sebebi elik üzerinde sulh ve anlaşmaya dayalı Avrupa Kömür ve elik Topluluğu kurulmuş ve bugünkü Avrupa Birliği’nin temelleri atılmıştır.

Türklerde demircilik tarih boyunca en önemli sanat şeklinde görülmüş, Göktürk ve Oğuzların atalarının demirci olduklarından bahsedilmiştir. (Gökalp, 2018, s. 23) Selçuklu ve Osmanlılarda demircilik özel bir zanaat ve üretim dalıdır. Bu çalışmanın hazırlanmasında, demirin Türk Medeniyeti Tarihi içindeki yerine atıf yapan eserlerden istifade edilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı demir sanayi için harp sanayi başta olmak üzere Gülsün Tanyeli'nin mimari alanındaki akademik çalışmaları ve kitapları ile Mehmet Yıldırım'ın atölyeden fabrikaya geçiş süreçlerine işaret eden akademik doktora tezi mevcuttur. Cumhuriyet dönemi demir-çelik sanayisini akademik düzeyde inceleyen Nazif Kuyucuklu'nun "Türkiye'de Demir Çelik Sanayi" isimli doçentlik tezi ile Mete Cankaya'nın demir-çelik teknolojilerini içeren "Cumhuriyet Dönemi Teknoloji Tarihi" başlıklı doktora çalışmaları vardır. Yüksek Lisans düzeyinde ise tarihten ziyade iktisat tarihi, inşaat, maden ve metalürji mühendisliği gibi sektöre yönelik tezler göze çarpmaktadır. Türkiye'de Cumhuriyet dönemi demir-çelik sanayileşmesini konu alan Erol Tümertekin ve İsmet Sabit Barutçugil ile yine eski Ekonomi Bakanlarından Işın Çelebi'nin inceleme eserleri bulunmaktadır. Osmanlı ve Türkiye tarihine ilişkin; Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalcık, Mehmet Genç, Mehmet Veli Seyitdanlıoğlu, Şevket Pamuk, Osman Okyar, Tevfik Güran, Z. Fahri Fındıkoğlu, Yahya Tezel gibi isimlerin eserleri temel başvuru kaynakları olmuştur. Mehmet Genç'in Osmanlı'da devlet, ekonomi ve sanayi üzerine çalışmaları, Mehmet Veli Seyitdanlıoğlu'nun Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi'ne dönük makalesi yol gösterici olmuştur. Z. Fahri Fındıkoğlu'nun sosyoloji ve Karabük üzerine ders/konferans notları da yararlanılan önemli kaynaklardan birisidir. William H. McNeill, Herbert Heaton, Gabor Agoston, Chris Freeman, Dean ve Toynbee başta olmak üzere yabancı literatürdeki isimlerin tarih ve demir çelik sanayini içeren inceleme eserleri ise yararlanılan diğer kaynaklar olmuştur.

Özellikle belirtmek gerekir ki burada ismi zikredilemeyen çalışmaların yanında TBMM tutanakları, arşiv belgeleri, zabıt cerideleri ve kanunlar ile bu minvalde yapılan görüşme ve tartışmaların temel kaynak olarak kullanımına gayret edilmiştir. Geçmiş literatürde yapılan araştırma ve çalışmalar ekseriyetle iktisat ya da diğer disiplinlerde sektöre dönük analizlerden müteşekkildir. Dolayısıyla, demir-çelikten bir sanayinin hangi evreler ışığında vücuda geldiği konusu biraz daha arka planda kalmış gözükmemektedir. Bütüncül bir anlayış ve yorumla, tarihsel neden sonuç ve tümevarım çerçevesinde isabetli bir tahlil ve sentez elde edebilmek için tarihin yanında diğer bilimlerden de faydalanılmaya çalışılmıştır. Öte yandan, bazı zorunlu haller dışında demir çelik ile ilgili yapılan çıkarımlarda, iktisadi bir terim olan "sektör" ifadesi yerine "sanayi" nitelemesini kullanmaya dikkat edilmiş, "Demir Çelik Sektöründen ziyade "Demir Çelik Sanayi" kavramı esas alınmıştır.

Tezde kullanılan dönem sınıflandırmasında ise karşılaşılan sektör bazlı çalışmalarının ötesinde, siyasi dönüşüm süreçlerini içeren ancak temelde iktisadi ölçütleri esas alan bir yaklaşım içinde olunmuştur. Dolayısıyla bölümlerdeki dönemlendirmeler; Türkiye’deki iktisadi ve siyasi alanda dönüm-kırılım noktaları olarak telakki edilebilecek 1950 yılı öncesi ve 1950-1980 yılları arası demir çelik sanayi başlıkları altında yapılmıştır.

1.BÖLÜM

1950 YILI ÖNCESİNDE TÜRKİYE DEMİR ÇELİK SANAYİ

Yeni kurulan cumhuriyetin devraldığı ekonomik mirasın kısa bir incelemesiyle başlayan birinci bölüm, kuruluştan 1950 yılına kadar demir çelik sanayinde meydana gelen gelişmelere odaklanmaktadır. Cumhuriyetin ilanı dahi yapılmadan toplanan İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat- 4 Mart 1923), milli bir burjuvazi yaratmak gayesiyle toplumun tüm bileşenlerini bir araya getirerek sanayileşmenin önünün açılmasını hedeflemiştir. (Kazgan ,2013, s. 44) Sanayi ve Maadin Bankası ile Sümerbank'ın kuruluşu, Teşviki Sanayi Kanunu'nun çıkarılması ve 1930 Sanayi Kongresi yine çok önemli dönüm noktalarıdır. Demir Sanayinin Tesisine Dair 1926 yılında çıkarılan kanun, pratikten öte teorik ve simgesel bir önem taşımaktadır. Bu kanundan sonra uzunca bir müddet demir çelik sanayine yönelik adım atılamamış, ilk entegre fabrika ancak 1937 yılında kurulabilmiştir. Öte yandan, Sovyet ve ABD uzman heyetlerinden sanayileşmede yapılabilecekler adına planlama çalışmaları istenmiş, bu uzmanlardan gelen raporlar yine birçok soru işaretinin açığa kavuşturulması ve B.B.Y.S.P.'nin oluşturulması aşamalarında karşılaştırmalı analiz yapma imkânı sunmuştur. Kırıkkale Çelik fabrikası yine ilklerden olma özelliği ile önem arz etmektedir. Fabrikalar kuran fabrika niteliğiyle; diğer entegre tesisler Erdemir ve İsdemir, Boğaziçi Köprüsü, TRT ve PTT'nin anten kuleleri, PETKİM ve daha birçok fabrika, tesis ve santralin inşa ve işletilme süreçlerinde öncü rol oynayan Karabük Demir Çelik Fabrikaları'nın (Kardemir) kuruluş öyküsü ve faaliyetleri ise bu bölümün en çarpıcı taraflarından birisini teşkil etmektedir. (Karatay, 2018, s. 14)

Osmanlı'nın son dönemlerinde devlet bazında genelde sürekli batıyı yakalama odaklı sanayileşme gayretleri, özelde ise demir sanayi için atılan adımlar, başarılı olmaktan uzak kalmış, askeriye'nin ihtiyacını karşılamaya kilitlenmiş ikameci politikalar hedefine ulaşamamıştır. Kurulan demir çelik müessese ve fabrikaları ihtiyacı karşılama noktasında sürdürülebilir bir nitelik taşıyamamışlardır. Bunun başlıca sebepleri ise siyasi, beşerî, iktisadi, teknik ve sosyal açıdan yetersizlikler olarak görülebilir. Devletin ekonomi üzerindeki gölgesi ve tekeli elinde bulundurma çabası ise her zaman hissedilmiştir. Sanayi devrimi sonrasında buharlı teknolojiye geçiş aşamalarında devletin son dönemlerindeki en büyük sanayi yatırımlarından görülen Sagır ve Zeytinburnu Demir Fabrikalarının kuruluşunda, bu yönde başka bir girişimciye fabrika kurma adına ruhsat

verilmeyeceği tasarrufu, bir anlamda genel ekonomi ve sanayileşme politikalarının hattını çizmektedir.

Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne devleti yönetenlerin siyasi yönelimleri, sanayileşme çizgisinin seyrini de ortaya koymuştur. Daha net ifade etmek gerekirse, bugünden bakıldığında, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarından günümüze gelinceye kadar Türkiye'de Demir Çelik sanayisinin oluşma aşamalarında da ülkedeki siyasi mekanizmanın baskın bir fonksiyonu olmuştur. Bir ülkedeki siyasi eğilimlerin ya da devletin politikalarının oradaki ekonomik ve sınai hayatı etkilemesinden tabi ne olabilir? sorusu da muhakkak akla gelecektir. Doğrusu Türkiye'deki devlet/kamu kesimi ile özel kesimin ilişkileri ve bu kesimlerin teşebbüslerinin seyri ile diğer sanayileşmiş ülkelerdeki serüven birbirinden daha farklı resimler ortaya koymaktadır. Bir diğer ifadeyle devlet müdahaleciliği yahut devlet kapitalizmi şeklinde tezahür eden sistemin Türkiye'deki tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır. (Timur, 2001) Demir Çelik sanayisinin ilk nüveleri de işte bu sistemin ardında yatan zihniyette görülmektedir.

Avrupa ve Osmanlı Devleti'nin mukayeseli durumlarına önceki bölümlerde değinilmiştir. Sanayileşmesini tamamlasa da her ülke demir çelik sanayisini himaye etmiştir. Dolayısıyla Avrupa'da devletler genellikle, işletmeciliğin ötesinde özel fabrikaları koruyucu bir fonksiyon icra ederek üretim faaliyetine dâhil olmuştur. Osmanlı önce devlet eliyle bizzat işletmeciliği denemiş, başarılı olunamayınca şirketler devreye sokulmuştur.

Bu durum Türkiye Cumhuriyeti'nin çeşitli dönemlerine de damga vurmuştur. Bizim çalışmamızın ana teması ve bölümlere ayrılması açısından bakıldığında, Türkiye tarihinde devletin sanayiye istikamet çizmedeki fonksiyonu nazarında değerlendirildiğinde 1923-1931 yılları, özel teşebbüsün hareket serbestisini kısıtlayan devlet müdahalesinin sınırlı olduğu bir dönemi tavsif etmektedir. Ancak, sanayileşme ve resmi iktisat görüşlerinin, yerli korumacı sanayileşmeci yönelimlerinin dönemin nesnel koşullarından doğan bu sınırlamalar dışında, Osmanlı dönemi milli iktisat tezleri ile süreklilik içerisinde olduğu, örneğin devlet eliyle yerli ve milli bir burjuvazi inşa edilmesi yaklaşımının devam ettiği görülmektedir. (Boratav,2003,39-40) Cumhuriyetin ilk yıllarında, özellikle inhisarlar yoluyla milli bir girişimci ve sanayici yaratma gayesiyle oluşturulan politikalar milli mücadele sonunda lider kadrosunun özgür bir tercihten ziyade, iktisadi bağımsızlık açısından izlenecek politikaların sınırının içinde bulunan şartlar ölçüsünde çizildiği, o şartların da daha çok özel teşebbüs lehine müdahaleleri

dayattığı zaman dilimi olarak görülmüştür. (Boratav, 2006, 29-33) Ancak milli mücadele şartlarında dahi devletin ve siyasetin iktisadi istikamet çizmekteki baskın fonksiyonu devam etmiş, yöneticiler ülkeye yapılacak yatırımların koordinesini temin etmişlerdir. “Türkiye’nin mali tarihi, siyasi tarihin gerçek bir mukaddemesidir. İlki bilinmezse ikincisinde yanılığa düşme tehlikesi vardır ve çoğu kez birbiriyle örtüşerek biri, diğerini tamamlar.” sözleri bu ilişkiyi gösteren bir vecizedir. (Velay, 1978)

Mezkûr yılların sanayi ve üretim faktörlerini resmeden, Mustafa Kemal Paşa’nın siyasi, askeri ve iktisadi meseleler üzerine 1920 yılında Büyük Millet Meclisi’nin gizli celsesinde dile getirdiği nutkunda, imalathanelerden Ermeni ve Rumların çıkarılması durumunda üretimin duracağına işaret edilmektedir. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 1, 1920, s. 74) Paşa tarafından 7 ve 8 Ağustos 1921 tarihlerinde Tekâlifî Milliye Emirleri ismi ile olağanüstü yetkilerle çıkarılan 9. No’lu emirde ise yurt çapında: “Demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç ve arabacılarla bunların işliklerinin iş çıkarma güçlerinin; kasatura, kılıç, mızrak, eyer yapabilecek ustaların adlarıyla sayılarının ve durumlarının saptanması...” istenmektedir. Tekâlifî Milliye’yi gerekçelendirirken yine kendi ifadesiyle sarf ettiği: “Bir savaşın kazanılması için ne denli küçük şeylerin bile dikkate alınması gerektiğini anlatabilmek için...” şeklindeki sözler, ülkedeki üretim ve sanayi faaliyetleri adına bir fikir vermesi ve içerisinde bulunulan şartların anlaşılması için önemlidir. (Atatürk, 2015, s. 459-60) Aynı dönemlerde baş murahhas İsmet İnönü’nün başkanlığındaki Lozan’da iktisadi bağımsızlığın hukuki simgesi olarak kapitülasyonlar kaldırılmış olmasına rağmen, Osmanlı Devleti’nden kalan borçlar konusuna ilişkin hükümler ile ticaret sözleşmesindeki şartlar 1930’lu yıllara değin tam bağımsız bir iktisadi politika uygulanmasının önündeki engelleri teşkil etmiştir¹⁵.

1929 buhranı ve izleyen yıllarda devlet korumacı müdahaleci politikalara yönelmeye başlamıştır. Bir yandan milli nitelikli bir batılılaşma yönünde siyasal ve toplumsal adımlar atılırken diğer taraftan 1940’lı yıllara kadar sürecek bir iktisadi devletçiliğin taşları döşenmiştir. (Ülken, 1992, s. 352) İtidalli bir şekilde başlayan bu politikaların ilk izlerine İsmet İnönü’nün mecliste 1929 yılında tarımsal üretimin himayesi adına yaptığı konuşmalarda rastlamak mümkündür. Aynı dönemde 12 Aralık 1929 tarihinde milli paranın korunması üzerine yaptığı bir konuşmada “Geniş ormanlar ile meşhur, henüz demiryolu uğraşı olmayan bir şehrimizde elektrik tesisatı için lazım olan direkleri demir

¹⁵ Detay için Bkz: (İnönü, 2007, s. 28), (Aydemir, 1999, s. 332), (Meray, 2001)

olarak harice ısmarlamışlardır.” ifadelerini kullanması, zamanın demir çelik üretim ve tüketimi hakkında malumat vermektedir. (TBMM ,1992, s. 315)

1930 yılında İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey hükümet programı tartışmaları altında B.M.M.'de şu sözleri sarf etmiştir: “Hükümet her türlü icraat ve faaliyetinde iktisadî bir gayeyi istihdaf eder. Hükümetin öteden beri tatbik ettiği prensip Devletçilik namı altında zikrolunuyordu... Devletçilikte Beyefendiler muayyen hizmet milletin umum efradını iktisadî noktai nazardan alâkadar ettiği takdirde Devlet onu umumî hizmet şekline kalbeder...” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 21, 1930,s. 44) Devletçiliğin, milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için yüksek menfaatlerin icap ettirdiği işlerde, bilhassa iktisadi sahada, devleti fiilen alakadar etmek şeklinde CHP programına girmesiyle resmiyet kazanan bu dönem (C.H.F, 1931, s. 31),Atatürk tarafından devletçiliğin iktisadi sahada ılımlı ve pragmatist şekilde yorumlanmasıyla pratik olarak sanayileşme hamlelerine yansımıştır. 1930 yılında ülkenin en sanayileşmiş şehri İstanbul Ticaret ve Sanayi Meclisi'nde 10 ihracatçı ve 8 ithalatçıya karşılık sadece 5 sanayici bulunmaktadır. (Timur, 2001, s. 133-42) Dolayısıyla devlet kapitalizmi şeklinde tezahür eden bu sistem, özel teşebbüsün sanayileşmede hayal kırıcı tecrübesi ışığında, nispeten 1950 yılına kadar devletin birçok fabrika ve tesis kurması şeklinde devam ettirilebilmiştir. “Fevkalade himaye tedbirleri sayesinde sürümü hükümetçe sağlanan sanayi sahasında fabrika kurulması, ancak İktisat Vekâletinin teklifi ve Bakanlar Kurulunun müsaadesine” tabi kılınmıştır. (Timur, 2001, s. 140) Kısacası, iktisadi bağımsızlık ve hızlı kalkınmanın sanayileşmekten geçtiği, bunun da özel sanayinin himayesi yoluyla sağlanmasının mümkün olmadığı, tek çıkar yolun devletin bizzat temel altyapı yatırımlarına yönelerek kendi sanayisini kurması gerektiği inancı yerleşmiştir. (Boratav,2006,s.142) Siyasi olarak da liberal ya da devletçi politikalar arasında bir tercihe zorlanan sistem, bu dönemde tedrici olarak ikincisinden yana evrilmiş, kadrolar bu minval üzere oluşmuştur. Planlama da bu uygulamaların mütemmim cüzü olmuştur. Birinci Beş Yıllık Sanayi planı ile pratiğe dökülen sanayileşme ve hızlı kalkınma çalışmaları, Türkiye’de uzun yıllar ekonominin büyük kesimi halinde süregelen Sümerbank başta olmak üzere iktisadi devlet teşekküllerinin kurulmasına sebebiyet vermiştir. Bu suretle Karabük Demir Çelik Fabrikaları gibi modern devlet işletmeleri açılarak temel sanayi oluşturulmuş, modern ileri teknoloji sanayileşme yoluyla ülkeye girmeye başlamıştır. (Boratav, 2006, s. 157-61) Böylelikle, özel teşebbüs kesimine de çok geniş “industrie” imkanları sağlanarak ana sanayi hayata geçirilmiş, müteşebbislerin yeniden kuracakları makine, tel, çivi, döküm,

boru, cıvata, vida ve benzeri fabrikalara maliyeti uygun ve rahat temin edilebilir türev ürün arzı sağlanmıştır. (Kepenek & Yentürk, 2001, s. 83)

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na fiilen girmemiştir ancak 1940-1945 yılları savaş ekonomisinin yaşandığı zamanlar olmuştur. Ülke, önceden belirtileri olmasına rağmen, kendisini hazırlıksız bir savaş ekonomisinin içinde bulmuştur. (Aydemir, 1993, s.499) Savaş süresince nazari ve iktisadi sistem tartışmalarına pek rastlanılmamaktadır. Daha çok içinde bulunulan zor şartlarda oluşturulacak savaş ekonomisi formülize edilmeye gayret edilmiştir. (Borataş, 2006, s. 309) Üretimden tüketime tüm iktisadi faaliyetin yoğun devlet müdahalesine tabi olduğu bu dönem (Tekeli & İlkin,2014, s. 83-4), Başbakan Refik Saydam tarafından "Sıkı nizamlı bir iktisadî sistemin ilk kademelerinde bulunuyoruz. Henüz ne müstahsilin, ne müstehlikin, ne tüccarın ve ne de alıcının alışmadığı bir devredeyiz. Sıkıntısı ve şikâyeti vardır ve olacaktır." şeklinde üretici, tüketici, tüccar ve alıcılar açısından alışılmayan zor politikalar evresi olarak ifade edilmiştir. (Neziroğlu & Yılmaz, 2014, s. 109) Savaş yıllarında sanayi ve hizmetler sektöründe üretim ve verimliliğin düşmesiyle toplam arz hacmi toplam talebin altında kalmış, bu suretle genel fiyatlar düzeyi yükselmiştir. (Tokgöz, 1998, s. 5) Aynı dönemde sanayi üretiminde ortalama %5.5 oranında gerileme yaşanmış (Düzkaya, 2017, s. 156), yurtiçi hasılda artış olmamasının yanı sıra sanayi reel ücretlerinde de büyük bir düşüş görülmüştür. (Zaim, 2011, s. 239) 1939 yılında sanayi yatırımları 201 milyon gibi rekor bir seviyeye ulaşmasına rağmen savaş yıllarında oldukça düşük düzeylerde seyretmiştir. (Tezel, 2002, s. 279) BBYSP'nin en büyük yatırımı olan ve 1939 yılında peyderpey faaliyete giren Karabük Demir Çelik Fabrikaları ile birlikte yurtiçi demir çelik üretiminin toplam yurtiçi arz miktarına oranında ciddi artışlar kaydedilmiştir. 1938 yılında 203 bin ton olan toplam arz içindeki yurtiçi üretim miktarı 0 iken, bu oran tesislerin devreye alınmasıyla savaş yılları boyunca artarak 1946 yılına gelindiğinde 133 bin ton toplam arz içinde 54 bin tona ulaşmıştır. (Tezel, 2002, s. 286)

Savaş sonunda TBMM'de tezahür eden tartışmalarda ise yeni dünya düzeninde Türkiye'nin nasıl bir yerde konumlanacağına dair fikirler yoğunluk kazanmıştır . Bu anlamda savaş sonundaki iktisat ve sanayileşme politikası, teşekkül etmesi gereken yeni kurumlar, çizilmesi gereken yeni rota ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. İngiltere Avam Kamarasındaki müzakereler neticesinde İngiltere'de kömür ocakları ve elektrik santrallerinin devletleştirildiği ve bu alanlarda özel teşebbüsün faaliyetlerine izin

verilmediği , Fransa’da Banque de France’ın devletleştirilmesi gibi yeni devletleştirme uygulamalarına gidildiği ya da diğer ülkelerin iktisadi-siyasi vaziyetleri karar alıcılarca yakından takip edilmiştir. 1946 yılı bütçe kanunu üzerinde alınan sözlerde Sümerbank’ın faaliyetlerinin diğer devlet pratikleri ışığında değerlendirildiği, Türkiye’nin de aynı şekilde özel kesimi belli sınırlamalara tabi tutması gerektiği görüşleri ileri sürülmüştür. Aynı dönemde, “harpsunu dünyasında gideceğimiz yolu bize gösterecek umumî kalkınma plânımızı hazırlıyacak” bir teşekküle ihtiyaç duyulduğu, bu teşekkülün Ereğli’deki kömür madenleri ile Türkiye’nin sanayide ihtiyaç duyduğu ham demiri üreten Karabük Fabrikası gibi devlet işletmeleri arasındaki sıkı işbirliğini temin etmek ve özel kesim ile temaslar kurup meclis ve hükümete nihai raporlar sunmak gibi çok yönlü fonksiyonlarının olması gerektiğine dair fikirler öne sürülmüştür. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 20,1945, s.80-121) Tüm bu tartışmalar, savaş sonrasında devlet politikaları adına bir nevi sancılı geçiş döneminde olduğunu göstermektedir. Karar alıcıların da bu değişim sürecine intibak için çeşitli komisyonlar oluşturarak raporlar temin ettiği bilinmektedir. Başbakan Şükrü Saracoğlu döneminde hazırlanan Harpsunu Raporu’nda kaydedilen “Harpten sonra Türkiye, birbirine zıt iki siyasî ve iktisadî nizamın çatışma hattı üstünde bulunacaktır. Bir tarafta Batı âleminin temsil ettiği demokratik sistem, diğer taraftan güdümlü ve totaliter bir sosyalizm” şeklindeki cümleler ise 1950 yılı sonrasındaki Türkiye adına bazı önemli ipuçlarını bünyesinde barındırmaktadır. (Aydemir, 1993, s. 504)

1.1. CUMHURİYET DÖNEMİ İLK DEMİR ÇELİK SANAYİ TEŞEBBÜSLERİ

1.1.1. Osmanlı’dan Cumhuriyet’in İlk Kanuna Devralınan Miras

Cumhuriyet dönemi Türkiye Demir Çelik sanayinin kurulması aşamalarının daha net anlaşılabilmesi için siyasi ve ekonomik tüm mirasını devraldığı Osmanlı iktisadi sistemi, üretimi ve sınai yapısı ile demir çelik sanayi başlıklarına değinmek faydalı olacaktır. Osmanlı maliyesinden ziyade genel ekonomik zihniyeti, esnaf-atölye üretimi ve fabrikaya geçiş suretiyle sanayileşme süreci, demir çelik eksenli sentezlenmeye çalışılacaktır.

Osmanlı tarihi bölümlerlerinde yapılan askeri ve siyasi başarılar odaklı geleneksel kronolojik sıralama, uygarlık ve cemiyetin tazelik ve dinamizmini anlamada bazı sınırlamalara yol açabilmektedir. (Ortaylı,2019,s.83) Siyasi ve ekonomik parametreleri aynı denkleme koyan bir yoruma göre ise modern iktisadi büyüme, bir diğer ifadeyle Sanayi Devrimi, Osmanlı’nın yüzyıllardır süren genişlemesini gerilemeye çeviren kritik

kırılma noktası olmuştur¹⁶. Sistemin temelleri ise iaşe (provizyonizm), gelenekçilik (tradisyonizm) ve fiskalizm olarak yorumlanabilir. (Genç, 2014, s. 35) Küçük aile işletmelerinin üretimine dayalı, feodal üretim tarzının işleyişi ile de örtüşürülebilen ancak feodalizm ile taban tabana zıt ve farklı bir işleyişe sahip, vergi merkezli tımar ve malikâne sistemi tarımsal hasılayı kontrol etmektedir. (Barkan, 1980, s. 152; Küçükkalay, 1999, s. 54) Avrupa'daki benzerlerine göre hissedilir bir devlet otoritesi tesiri olan loncalar ise esnaf merkezli üretim ve ticaretle, mal arzının maksimum, fiyatların ise minimum düzeyde tutulmasında hayati bir role sahiptirler. İaşe ilkesinin bir gereği olarak ithalat desteklenip özendirilirken ihracat ise izne tabi tutularak kısıtlanmaktadır. (Kuran, 1999, s. 105; Pamuk, 2010, s. 29) Kadimden gelene aykırı iş yapmama anlayışı ile pazar ekonomisi unsurları tam olarak oluşmasa dahi Osmanlı'nın çağdaşı devletlere uzun süre hegemonyasını sürdürmesinin; yer yer değişime ayak uydurabilme, esneklik, pragmatizm ve müzakere edebilme özelliklerini bir arada hızlı ve uyum içerisinde kullanabildiğini göstermektedir. (Pamuk, 2015, s. 25) Klasik dönem sonrası; Sanayi devrimi, kapitülasyonlar ve 1838 Baltalimanı Muahedesi ise farklı bir iktisadi ve sosyal sistem ile zihniyetin kapılarını aralamıştır.

Osmanlı Devleti 19.y.y. öncesinde Sanayi Devrimlerinin yapısal değişimine ayak uydurarak kapitalizme giden kurumsal değişiklikleri tamamen hayata geçirememiştir. Osmanlı yönetimi ve bürokrasisinin masasında bu minvalde tam manasıyla çözülemeyen konular bulunmaktadır (Pamuk, 2015, s. 26) 18.y.y.'ın ilk yarısında devlet "kefereden gelenden müstağni olmak" mülahazası ile ilk defa sanayide ithal ikameci bir modele yönelmek durumunda kalmıştır. Askeri başarısızlıklar üzerine bu dönüşüme cevap veremeyen Osmanlı iktisadi omurgası ve imalatı, ciddi bir durgunluk ve buhrana sürüklenmiştir. (Genç,1999, s. 264) Zamanla Osmanlı yönetimi, Avrupa uygarlığına ilişkin tutumunda radikal bir değişikliğe giderek teknik gelişmelerdeki üstünlüğü zımni bir kabule mecbur kalmıştır. Neticede Osmanlılar, kadimin yanı sıra, 18.yy.'ın ilk yarısından başlayıp günümüzde halen etkileri devam eden batılılaşma eğilimiyle liberal politikalara yönelmek durumunda kalmışlardır. (İnalcık & Quataert,1994,s.1-7) 19.y.y.'da devam eden bu iktisadi ve sosyolojik zaruri yönelim, yeniçerilerin ortadan kaldırılması ile sanayileşme rotasına girmiş, daha derinlerde büyük bir iktisadi dönüşüme, loncaların etkinliğinin kırılması suretiyle serbest ticaretin önünü açılmasına sebebiyet vermiştir. (Quataert, 2011, s. 22-3) Kimilerine göre bu suretle feodal yapının son kalıntıları da

¹⁶ Detay için Bkz: Klasik (nizam-ı kadim) ve Yenileşme (nizam-ı cedit) dönemleri (Tabakoğlu, 2003, s. 129), Zümreleri baz alan sosyal hiyerarşik düzen (Karpaz, 2019, s. 23-6)

temizlenerek klasik sistemden kopuş yaşanmış, feodalizm tasfiye edilmiştir. (Lewis, 2018, s. 127-129) Batı kapitalizminin siyasi-iktisadi sistemine dâhil olunması ve liberal politikalara geçiş ise İngiltere ile akdedilen 1838 Balta Limanı Muahedesi ile kurumsallaşmıştır. (Keyder, 2015, s. 42) Muahede; bir nevi serbest ticaret anlaşması olarak en çok müsaadeye mazhar sıfatıyla başta sınai ve ticari alanda yabancı tüccara büyük ayrıcalıklar tanımış, Sanayi Devriminin getirdiği genişleme ihtiyacı içindeki İngiltere'ye Levant pazarının kontrolünü sunmuştur. (İnalçık,2018,s.243; Kütükoğlu,2013,s.272) Osmanlı iktisadi liberalizminin koşulları böylelikle sağlanırken, bir yıl sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı ve reformları ile de siyasi liberalizmin temelleri atılmıştır. (Eşiyok, 2014, s. 83) Türk modernleşmesi içerisinde özellikle 18.y.y.'ın ilk yarısında Batıcılığın ilk devresi ile tohumları atılan ve Tanzimat ile siyasi koordinatları belirlenen mezkûr süreç, Türkiye'ye tevarüs eden bir iktisadi sisteme ve üretim yapısına işaret etmiş,sanayileşme adımları da bu gelişmelere eş doğrultuda çeşitli reformlara tabi olarak ilerlemiştir. (Mardin,1991, s. 11-3)

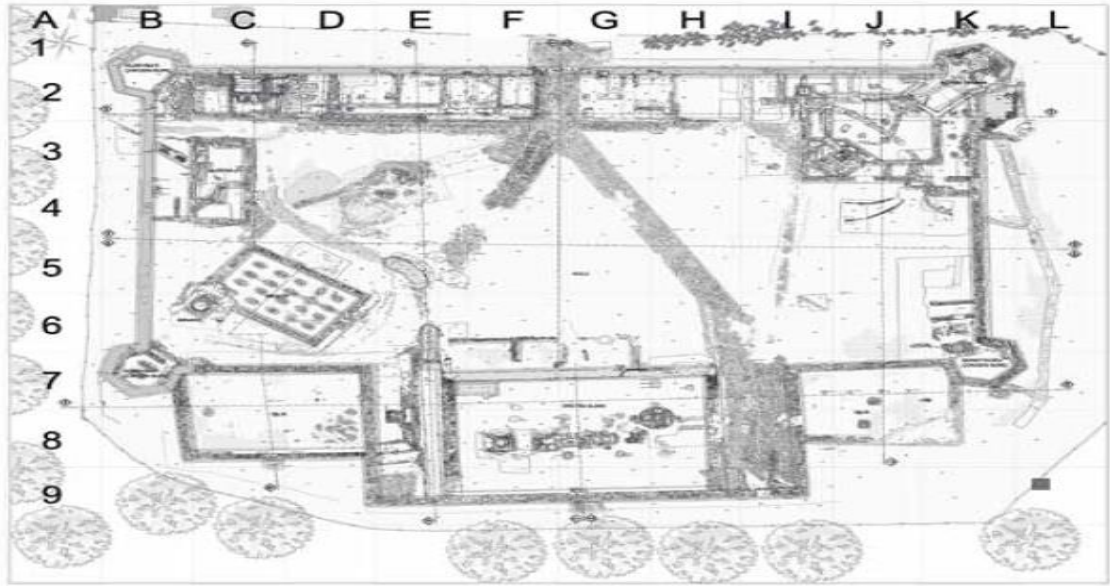
Türkler destanlarına yansıyacak şekilde demire değer vermişlerdir. Demircilik toplum nazarında övülen, kalifiye bir meslek hatta günlük yaşamın önemli bir unsuru şeklinde tasavvur edilmiştir. Osmanlı aynı şekilde demircilik faaliyetlerinde Avrupa toplumu ile bir müddete kadar teknik bakımından yarışır vaziyette olmuştur. Türklerde ilk kez Hunlar döneminde demircilik faaliyetlerine rastlanıldığı, demirin kutsiyetine atfen "*Kök Temür*" yani "*Gök Demir*" olarak adlandırıldığı belirtilmektedir. (Candan, 2013, s.72; Ekrem,1997, s.7) Göktürklerden Uygurlara, Selçuklulardan Osmanlılara kadar Türk devletlerinde sanatsal, mimari, askeri ve ticari her alanda hayatın merkezinde olan demir, Divan-ü Lügatı't Türk'ten Göktürk Kitabelerine, Ergenekon'dan Dede Korkut Kitabı'na kadim kaynaklarda yoğun biçimde yer almış, yaygın olarak özellikle sanayi üretiminde kullanılmıştır. (Çerikan, 2014) Osmanlı dönemine de bu küçük esnaf –zanaatkâr yapı tevarüs etmiş, demircilikte ustalar diğer alanlarda olduğu gibi sanat ve zanaatı harmanlayan nitelikte ihtisaslaşmaya gitmişlerdir.(Belge, 2008, s. 319) Osmanlı demiri ve madenleri ile ilgili eldeki belgeler, daha çok askeri amaçlarla üretimden söz etmektedir. (Faroqhi, 2000, s. 225) Dolayısıyla, devletin demir üretim hacimleri arşiv kaynaklarında görülürken mahalli üretime rastlamak zordur. "Dükkân" merkezli çalışan demircilere belli bir semtte kümelenmiş biçimde rastlanması mümkündür; Evliya Çelebi'ye göre 1638 yılında İstanbul'da 1000 Dökümcü dükkânı ve 1300 çalışan, 100 Kalay dökücü ve 200 çalışan, 80 tel çekme dükkânı ve 105 çalışan, 300 kaşıkçı dükkânı

1000 çalışan ve 3000 gemi marangozhane çalışanı bulunmaktadır. (Güler, 2000, s. 131;Yıldırım, 2015, s. 24)

19.y.y.'dan itibaren Avrupa'daki çelik talepli artışa bağlı üretim modalitesini değiştirmek zorunda kalan Osmanlı, zengin demir cevheri rezervlerine sahip değildir. Samakov muhassılı Mehmet Besi Bey ve Barutçubaşı Hoca Ohannes tarafından yaptırılan cevher analizlerinden Osmanlıların demir cevherinin kalitesiyle ilgili çeşitli incelemeler yaptıkları ve batıdaki gelişmeleri izledikleri söylenebilir. (Yıldırım, 2015, s. 16) Osmanlı yapılarında özellikle XVI. yy.'dan sonra yoğun şekilde kullanılan demirin, 16.y.y.'da Anadolu'daki en önemli iki üretim merkezlerinden ilki Kiğı diğeri ise Bilecik'tir. (Kurugöl & Küçük, 2015, s. 521) Rumeli'nin Osmanlı demir üretim sanayindeki yeri ise her zaman daha baskın olmuştur. Demir çelik üretimi Kırklareli Samakocuk (Demirköy), Bulgaristan Samako ve Pravişte gibi diğer bazı Balkan bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Bu bölgelerdeki köyler arasında maden ocaklarının işletilmesi için işbölümü yapılmış, köylüler vergi ve salmalardan muaf tutulmuşlardır. (Giz, 1970, s. 21) Osmanlı özellikle 17.y.y. dan sonra İngiltere ve İsveç başta olmak üzere Almanya ve Avusturya gibi ülkelerden demir ve çelik hammaddesinden ateşli silahlara, tel ve çividen dikiş iğnesi ve saban demirine kadar artan miktarlarda ithalat yapmıştır. (Danışman, 2007, s. 10;Yıldırım, 2015, s. 17)

Osmanlı'da madencilik stratejik bir alan olarak görülerek sıkı düzenleme ve denetime tabi tutulmuştur. (Faroghi, 2000, s. 230) Devlet ancak Tanzimat sonrasında maden işletme imtiyazları hakkında ciddi dönüşümlere gitmiştir. (Karal, 2007, s. 247) Anadolu ve Rumeli madenlerinden temin edilen demirin üretimi ve işletmelere ilişkin belli başlı bilgiler vardır. (Tanyeli, 1994, s. 191-203) Demir üretim merkezlerinin başında Sofya-Samakov bölgesi gelmektedir. (Genç,2014,s.211) 1790'lı yıllarda üretimin durduğu Samakov demir madenleri ile Samakovcu da demirci ile eş bir anlamda kullanılmıştır. (Yıldırım, 2015, s. 31) Fatih Dökümhanesi olarak bilinen Samakocuk işletmesi ise Kırklareli'nin Demirköy ilçesinde bulunmaktadır. (Yazıcı, 2011, s. 23) 19.y.y. sonunda üretimin durduğu madenin işletmesi 1913 yılında 99 yıllığına bir İngiliz firmasına imtiyaz verilmiş, fakat savaşın başlamasıyla anlaşma feshedilmiştir¹⁷. (Yazıcı, 2016, s. 175).

¹⁷ Dökümhane alanı için 2001 yılında Kırklareli Müze Müdürlüğü tarafından başlatılan kazı çalışmaları bazı aralar verilmekle beraber 2015 yılında tamamlanarak çevre düzenlemesi ve restorasyon aşamalarına gelinmiştir. Bkz Ek 2: Samakocuk Demirköy Fatih Dökümhanesi Kazı Çalışmaları Sonucu (2015)

Şekil 2: Samakocuk Demirköy Fatih Dökümhanesi Planı (Yazıcı, 2016, s. 174)

Revan seferi sırasında bir humbarahane kurulan Kiğı, üretim etkinliğinin net bir kronolojisi yapılamayan Bilecik ve Osmanlı döneminde işletilmeyen fakat yüz milyon tondan fazla rezervle günümüzün en büyük demir yataklarına sahip Divriği Osmanlı'da Rumeli dışındaki diğer demir madeni işletmelerindendir. (Baş, 2011, s. 409-30; Yağız, 1973, s. 173-185)

Osmanlı'da demir sanayi, tıpkı diğer üretim dallarında olduğu gibi, askeri ihtiyaçlar ile eş doğrultuda şekillenmiştir. Kaliteli çelikten üretilen kılıç 14. y.y.'dan sonra yerini top döküm teknolojilerindeki gelişmelere bırakmıştır (Cankaya, 2013, s. 158) Demir çelik piyasasının bir numaralı talepçisi konumunda her zaman ordu ve donanma olmuştur. Mukavemeti yüksek çelik elde edilebilmesiyle talepte büyük artışlar yaşanmıştır. Osmanlı harp sanayinde demir talebi olan kurumlar ise; en büyük döküm merkezi olan Tophane-i Amire, Tüfenkhane-i Amire ve Tersane-i Amire olarak sıralanabilir. Yapılan savaşın mevkiine göre seyyar dökümhaneler de bulunan Osmanlı'da 16. y.y.'dan sonra standardizasyonunun sağlanması amacıyla çeşitli reformlar gerçekleştirilmiştir¹⁸. (Agoston, 2006, s. 217-67) Bu minvalde; içerisinde top dökümhanesi, demirhane, nakkaş fabrikası gibi birimler olan Tophane-i Amire uzun yıllar top döküm merkezi şeklinde faaliyet göstermiş, Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın kurulmasıyla da üretimden sonraki ince işlemler üzerine yoğunlaşmıştır. Tersane-i Amire ile birlikte Osmanlı sanayisinde

¹⁸ Detay için Bkz: Tophane-i Amire- (Aydüz, 2006), (Tunç, 2014, s. 8), (Zengin, 2015, s. 17) Tersane-i Âmire- (Bostan, 2009, s. 121), (Beydiz, 2017, s. 382-89)

kadimin ötesinde Sanayi devriminin buhar teknolojisinden ilk istifade fikirlerinin ortaya çıkarak kullanım örneklerinin verildiği Tüfenkhane, yoğun biçimde demir ve demirci ustasına ihtiyaç duymuştur. (Soyluer, 2018, s. 267-309) Fatih Sultan Mehmet döneminde kuruluş çalışmalarına başlanan Tersane-i Amire bünyesinde birçok demirci ustası ve haddad barındırmıştır. Özellikle 19.y.y.'dan sonra teknolojik ilerlemelere kayıtsız kalinamayan gemicilik sanayisinde, Tersane-i Amire için demir tedariki önemli bir husus olmuş, Samakov gibi balkan bölgelerinin yanı sıra zaman zaman İsveç ve Rusya'dan demir ithalatı gerçekleştirilmiştir. (Yıldırım, 2015, s. 131)

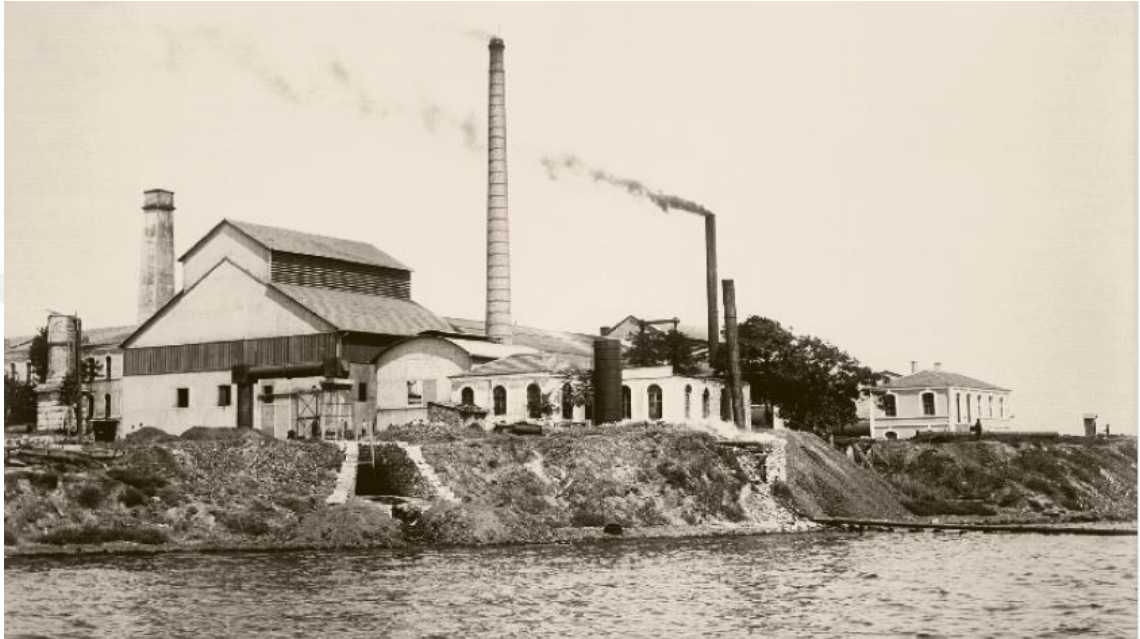
Osmanlı iktisadi ve içtimai hayatının denge unsuru sayılan küçük üretici esnaf yapısı 19.y.y.'dan itibaren değişimlere uğramıştır. (Taner, 2009, s. 21-2) Sınırlı ticari girişim inisiyatifi (gedik sistemi) ve kapasiteye sahip olabilen zanaatkâr-tüccar-küçük üretici yapı ve sistemde, kapitalizm öncesi üretim-tüketim değerleri halen baskın konumdadır. Devletin denetimine tabi demir çelik piyasasında da market ekonomisi unsurları (Polanyi,2001,s.59-70) uzun süre oluşamamış, zanaatkâr-atölye tipi üretim yerini şirketleşme çabalarına ve fabrikalaşmaya bırakmak durumunda kalmıştır¹⁹.

Devletin demir sanayinde yaşanan gelişmelere ve madenlerde yaşanan problemlere tamamen bigâne kalmadığı görülmektedir. 1868 yılında 3 yıllık bir imtiyaz ile demir işletmecilerinin ortak girişimindeki şirkete Samakov Fabrika Kumpanyası işletme hakkı tanınması, zaruri zihniyet değişimine ve şirketleşme gayretlerine ilk örnekleri teşkil etmektedir. (Yıldırım, 2015, s. 77) Osmanlı yönetimi 19.y.y. başlarında geleneksel yöntemlerin yetersiz kaldığını anlamış, Batı Avrupa'dan demirin yanında teknoloji ve hazır yapı öğeleri ithal edilmeye başlanmıştır. (Tanyeli, 2017, s. 267)

Bu bağlamda 19.y.y.'da demir sanayine ilişkin ilk önemli girişim, 1840'lı yılların başında üretime geçtiği tahmin edilen Küçük Demir Fabrikası'dır. Fabrikalar kuran fabrika işleviyle sanayileşmeye öncülük edecek mahiyette Barutçubaşı Ohannes'e verilen fabrika kurma görevi İngiltere-Manchester menşeli bir firmanın mentörlüğünde yürütülmüş, askeri kurumların teçhizatlarının üretim ve onarımı başta olmak üzere demir sanayindeki ticaret hacmi dengesizliklerinin giderilmesi gibi ithal ikameci amaçlar güdülmüştür. Demir sac levha kullanmak suretiyle ilk zırhlı buharlı Osmanlı gemisi Eser-i Cedit bu fabrikada üretilmiştir. (Kırlı, 2016, s. 733-50)

¹⁹ Detay için Bkz: Şirketleşme ve Batılılaşma- (Kazgan, 1999, s. 26), (Mardin,1986, s. 56)

Zeytinburnu Demir Fabrikası ise tam teşekküllü bir ağır sanayi kuruluşudur. Yine Ohannes Dadyan nezaretinde kurulan fabrika 1846 yılında tamamlanmıştır. İngiliz teknisyen ve mühendislerin birincil derecede rol ifa ettiği tesis, (Tekeli & İlkin, 2010, s. 140) bir nevi organize sanayi kompleksi şeklinde inşa edilmiş ve Birmingham ve Manchester sanayi bölgeleri ile özdeşleştirilmiştir. (Seyitdanlıoğlu, 2009, s. 61-2)

Resim 1: Zeytinburnu Demir Fabrikası (Yıldırım, 2016, s. 225)

Tarım aletleri ve savaş ekipmanları başta olma üzere birçok malzemenin üretildiği fabrika, mamul mal pazarında Avrupa ile rekabete dayanamayarak 1848-49 yıllarında Tophane-i Amire 'ye devredilmiştir.

Sonuç itibarıyla, Osmanlı demir üretim teknolojisi genel olarak 15 ile 17. yüzyıllar arasında çağdaşlarına nazaran iyi bir seviyededir. Daha sonraki yıllarda ise Batı Avrupa'da arz fazlalığına sebep olan, daha ucuz ve bol üretim odaklı kapitalist üretim kaygısı ve bu yönde bir örgütlenmeye bağlı teknolojik ilerleme gerçekleşmemiştir. (Tanyeli, 1990, s. 117-18) Sanayi devrimleri sonrasında özellikle demir eksenli Batı harp sanayisindeki teknolojik gelişmeleri izlemek zorunda kalan Osmanlı yönetimi, modern top döküm ve silah üretimi için girişimlerde bulunmuştur. Osmanlı madenlerinde üretimde verimliliğin artırılması adına bir dizi çalışmalar yaptırılmıştır. Bunlar için çeşitli ıslahat çalışmaları gerçekleştirilmiş, hatta maden yönetimlerinde inisiyatif ve politika değişikliklerine gidilmiştir. 19.y.y.'ın ikinci yarısından itibaren de şirketleşme ve büyük

ölçekli fabrikalaşmaya geçilmeye başlanmıştır. Sanayi teknolojisi açısından batı yakalanabilse de sürdürülebilirlik, yoğun rekabet, insan kaynağının yetersizliği ve benzeri kısıtlamalar demir çelik sanayinin önündeki en büyük engelleri oluşturmuştur. Öncelikle belirtmek gerekir ki; Sanayi Devrimleri, Tanzimat, Milli İktisat ve Mücadele dönemlerinden Cumhuriyet dönemine kadar sanayileşme gayretlerinin tamamı, kimi eksik ya da fazlalarıyla oluşan tecrübeler itibarıyla birbirinin tamamlayıcısı niteliktedir. Muhakkaktır ki lineer bir seyir de ihtiva etmemektedir. Osmanlı ekonomisi çağdaşlarına görece üstünlükler oluşturabilmiş ve bu üstünlük nispeten 17.yüzyıla kadar devam etmiş olsa da Avrupa'da 18.y.y.'dan sonra değişmeye başlayan dengeler ise daha farklı bir yapıya işaret etmektedir²⁰. Makineleşme ve teknolojik ilerleme, sanayileşme ile bütünleşmeye başlamış, başını bireylerin çektiği icatlar çağına girilmiştir. (Akay, 2015) Sanayi tipi ürünlerin fikri mülkiyetine dayalı patent sistemi, İngiltere örneğinde demir ve kömür üretimi için 18 yy.'dan çok daha erken dönemlere gitmektedir. (Deane, 1979, s. 103-18) Bugün ekonomik büyüme ile arasındaki pozitif korelasyon kabul edilen patent sistemi, organize siyasi ve ekonomik bir tasavvurun ötesinde bireysel rekabete dayalı bir zihniyeti temsil etmektedir. Osmanlı'da farklı bir yaklaşımla İhtira Beratı Kanunu ile 1844 yılında kamusallaştırılan bu uygulamalar istenilen neticeyi verememiş, oluşan zaman farkı bir tarafa, kamu bazlı sistem böyle bir arz ve talep organizasyonu üstüne kurgulanmamıştır. Demir sanayi için yetersiz rezervler de eklenince Avrupa teknolojisi ile arada ciddi bir fark oluşmuştur²¹.

Avrupa'nın aksine Osmanlı sanayi devrimi, askeri ve devlet kullanımını amaçlayan üretim üzerine vücut bulmuş ve devletin ağırlığıyla yürütülmüştür. (Clark,2012,759) Fazla tesirli olamayan bu adımlar sonrasında Tanzimat, bir anlamda iktisadi ve içtimai yeniden inşa sürecini başlatmıştır. (İnalçık, 2012, 32) Topyekün yeniden organizasyonu betimleyen bu dönemde (Ortaylı, 2016,223), loncaların sanayi üretiminde içinde bulunduğu şartlar dahilinde devlet işletmeciliğinin ağır bastığı, kamu tesislerinin oluşturulduğu ithal sanayileşme modeli denenmiş ancak istenilen neticeler alınamamıştır. 1860'lı yıllarda devlet kontrollü "liberal" politikalar terkedilerek bu kez özel kesim öncülüğünde "liberal" sanayileşmeye gidilmiştir. Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun teşekkül etmesiyle (1863-65) bu politikalar; gümrük vergilerinin artırılması, sergiler ve şirketleşme suretiyle sanayinin teşviki ve sanayi mektepleri açılması gibi bir takım yeni tedbirlerle hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı yönetimini sürekli

²⁰ Detay için Bkz: (Kala, 2019, s. 261-88), (Barnes, 1987, s. 50-9), (Yıldırım, 2001, s. 63)

²¹ Detay için Bkz: Patent- (Thompson & Rushing, 1996), (Yazıcı & Şahin, 2019)

tereddütte bırakan sanayileşme-küçük esnaf ve loncalar ikilemi, geleneksel sanatların gerilemesi ve tezgahların kapanması yönünde evrilmiştir.İçerisinde demircilerin de bulunduğu küçük esnaf grupları birleştirilerek şirketleştirilmeye gayret edilmiştir. (Ergin, 1995, s. 692-734) Bu suretle Avrupa tarzında özel kesim temelli ölçek ekonomisine geçilmesi tasarlanmış, ancak Osmanlı'nın iç dinamikleri ve şirketlerin hedefleneni gerçekleştirememesi neticesinde bu deneme akim kalmıştır. (Ortaylı,2000,463-6) Demir çelik sanayindeki nitelikli eleman ihtiyacının karşılanması adına demircilik sanatı ile ilgili sanayi mekteplerine yönelik çalışmaların yapıldığı da bilinmektedir. (Ergin, 1995, s. 692-734) Öte yandan sergiler açılması suretiyle sanayinin teşvik edilmesine dönük faaliyetlerin yapıldığı, demir çelik ürünlerinin bu sergilerde teşhir edildiği belirtilmektedir. İstanbul'un yanı sıra Avrupa'da açılan bu sergilere yoğun bir ilgi gösterilmiştir. (Solnon, 2019, s. 451)

Osmanlı'daki tüm bu yoğun teşebbüsler, içerisinde bulunulan şartlar gereği ülkeyi amaçlanana ulaştıramamıştır. Avrupa; bireysel buluşlar, uygun hukuki mevzuat, korumacı ticaret politikaları ve teknolojik ilerlemeler noktasında mukayeseli avantajlara sahip olmuştur. Süregelen savaşlar, insan kaynağının yetersizliği ve daha birçok iç ve dış dinamik, Osmanlı bürokrasisindeki kimi devlet adamlarının yakın takip ve yeterli bilincine rağmen sanayileşmede isteneni sağlayamamıştır. 17.y.y. Avrupa'sındaki gibi iş hayatıyla yoğrulup burjuvallaşan bir yapı Osmanlı'da meydana gelememiştir. (Ülgener, 1981, s. 201) Özellikle sınai üretim ve madencilikle iştigal eden kesimin çalışan nüfusun yaklaşık %5-6'sı civarında olduğu tahmin edilmektedir. (Sarc, 1970, s. 7) II. Meşrutiyet döneminden başlayan Türk-Müslüman burjuvazi oluşturma çabaları (Bağış, 1999, s. 543-47), Teşvik-i Sanayi Kanunu gibi hamlelerle milli bir ekonomi yaratma zemininde devam etmiştir. 1883-1913 yılları aralığında milli inisiyatif ile vücut bulan işletmelerin sayısı 46 ile sınırlı kalmıştır. (Eldem, 1994 , s. 57-67) Bu sorun Cumhuriyet döneminde de kurucu kadronun masasında olmuş, üretilecek politikalarda en önemli parametrelerden birisi haline gelmiştir.

Demir çelik sanayinde, Zeytinburnu Fabrikası ithal edilen ürünlerden yaklaşık %30 daha fazlaya üretim yapıp rekabete dayanamamıştır. (Önsoy,1984,s.7) Bir diğer görüşe göre fabrika %20 yüksek çelik maliyeti nedeniyle kapanmıştır. (Steinhaus, 1999, s. 51)

Milli bir sanayi ve ekonomi saikliyle, teşebbüsü şahsi mahiyetinde ve sermaye birikimi hedefleriyle açılışı bizzat Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından yapılan Adapazarı Demir

ve Ahşap Malzeme İmalathanesi ise 1916 yılında demir ve ahşap malzeme imalıyla iştegal etmek üzere kurulmuş, cumhuriyet döneminde Demir –Tahta Fabrikası (Da-Ta) ismini alarak 1933 yılında Sanayi ve Maadin Bankası ile Ziraat Bankasına olan borçlarından ötürü satışa çıkarılmıştır²². (Narin, 2017, s. 141-44; Toprak, 2019, s. 287-89) Bu fabrikalardan Cumhuriyet dönemine, oluşan tecrübe ve askeri mühimmat üretimi miras kalmıştır.

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarındaki sanayileşme politikasını mütalaa ederken ise 1920 yıllarındaki tabloya bakmak gerekecektir. Balkan Savaşı ve akabindeki 1. Dünya Savaşı, Osmanlı'nın parçalanması ile birlikte Anadolu ve İstanbul yöresindeki iktisadi yapıyı da büyük oranda tahrip etmiş, cılız bir karakteristiği olan sınai yapı da oldukça düşük düzeylere inmiştir. (Manisalı, 1980, s. 1) Bu noktada Millî Mücadele kadroları, hızlı bir şekilde politikalar üretilerek tedbirler almak gerektiği inancında olmuşlardır.

Türkiye'nin mezkûr koşulları çerçevesinde, bu duruma müdahale ederek çözümlerin müzakere edildiği İzmir İktisat Kongresi; topyekûn bir askeri ve siyasi Millî Mücadele döneminin, aynı derecede önemli parçası olan iktisadi bağımsızlığın genel koordinatlarının belirlendiği, yeni kurulan cumhuriyetin ekonomik politikalarının toplumun tüm bileşenlerinin iştirakiyle oluşturulmaya gayret edildiği bir platform olarak nitelendirilebilir. 17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihlerinde organize edilen Türkiye²³ (İzmir) İktisat Kongresi, 1135 delege ile Lozan Konferansına ara verildiği bir zaman kesitinde, kritik bir devirde toplanmıştır. (İnan, 1982, s. 12) 2 Mayıs 1920 tarih ve 3 No'lu kanunla oluşturulması kabul edilen yeni hükümetin 11 kişilik İcra Vekilleri Heyetinin içerisinde, "*Ticaret, Sanayi, Ziraat, Orman ve Maadin*" umumi işlerini görmek üzere görevlendirilen İktisat Vekaleti de bulunmaktadır. (TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 1, 1920) İktisat Vekaleti uhdesinde gerçekleştirilen yukarıda mezkûr kongreye ilişkin Meclis tutanaklarına yansıyan dönemin İktisat Vekili Mahmut Esad beyin ifadeleri şöyledir:

"Efendim! Trabzon Mebusu Muhterem Ali Şükrü Beyefendinin İktisat Kongresi hakkında İktisat Vekâletinden ve Heyeti Vekile Riyasetinden bir sual takriri vardır. Bendeniz İktisat Vekâletine ait olan kısımlarına cevap vereceğim. Esasen heyeti umumiyesi İktisat Vekâletiyle alâkadardır... İktisat Kongresinin içtimai yalnız bir gazete havadisı değildir. İktisat Vekâletinin bundan bir buçuk ay evvel- bilcümle vilâyat ve elviyeye resmî bir tamimi vardır. Ve bu tamim bütün gazetelerde intişar etmiştir. Binaenaleyh bunun bir gazete havadisinden ibaret olarak telâkki edilmemesini rica ederim... Türkiye

²² Detay için Bkz: (Esin, 2014, s. 24)

²³ Türkiye veya İzmir İktisat Kongresi şeklinde telaffuz edilebilmektedir.

İktisat Kongresi sırf İktisat Vekâletinin teşebbüs ve teşvikiyle içtimaa davet edilmiştir. Heyeti Vekilenin bu yolda bir kararı yoktur. İktisat Vekâleti, Büyük İktisat Kongresini içtimaa davet etmeyi büyük bir vazife ve salâhiyetinin en kıymetli parçalarından biri telâkki etmiş ve memleketin iktisadiyatına bu suretle en büyük hizmetlerden birini ifa edebileceğine kaani olarak doğrudan doğruya büyük bir kongreyi içtimaa davet etmiştir...Sonra efendiler! Halk Devleti, Halk Türkiye'si diyoruz. Halk ve iktisat amillerimizi yakından dinleyerek tesbit edilecek projenin, memleketimiz ihtiyacının tercümanı olabileceğine kaaniiz." (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 27, 1923, 170-2)

1923 yılının Şubat ayında toplanan ve pratik mülahazaların ötesinde sembolik de bir mana taşıyan Kongre, genel olarak mesleki temsiliyet ilkesini benimsemiş; çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gruplarının blok reyleriyle kararların alındığı bir mecra olmuştur. Kongreye iştirak eden işçi ve sanayici gruplarının kendi bünyelerindeki mensubiyetlerinden ziyade üst düzey bürokrat, vekil ve resmi kimlikli üyelerden müteşekkil olduğu, öte yandan çiftçi ve tüccar gruplarının ise daha organize ve kolektif, büyük sermaye ve toprak sahiplerinden oluştuğu bir kompozisyonndan bahsetmek doğru olacaktır. (Boratav, 2003, s. 45)

Kongre'nin açılış konuşmasında Mustafa Kemal Paşa şu ifadelere yer vermiştir:

"Efendiler, Türkiye İktisat Kongresi tarihte ilk defa ihrazı-ı mevkii-i bülend edecek bir kongredir. Ve sizler bu memleketin ihtiyacını, milletin ihtiyacını ve milletin kabiliyetini ve bunun karşısında dünyada mevcut olan çok kuvvetli iktisat teşkilatını nazar-ı dikkate alarak, alınması lazımgelen tedbirleri kemal-i vuzuh ile teati ve tesbit etmelisiniz..." (İnan, 1982, s. 65)

İktisat Vekili Mahmut Esad beyin Kongre'nin amacı ile ilgili söyledikleri ise şöyledir: "İktisat Kongresi'ni toplamaktan maksat, efendiler, Türkiye'nin her tarafı bir olduğu halde, mesafenin uzaklığından ve yolların fenalığından, maatteessüf İstanbul'daki tüccarlarımız Avrupa'nın uzak memleketlerindeki tüccarları tanıdıkları halde, İstanbul'daki çiftçilerimiz uzak memleketlerdeki çiftçileri tanıdıkları halde, Erzurum'u, Diyarbakır'ı, Bitlis'i tanıyamayacak kadar feci vaziyettedirler." (Ökçün, 1968)

Bu noktadan bakıldığında Kongre, ülkedeki iktisadi unsurların bir araya getirilmesine vesile teşkil etmesinin yanı sıra diğer yandan Milli Mücadele döneminde başkent ile yeterli ilişki geliştirememiş İstanbul ve İzmir'in Müslüman-Türk müteşebbis kesiminin siyasi iktidar ile biraraya gelmesinde somut bir zemin olarak olarak görülebilir. (Boratav, 2003, s. 45)

Kongrenin sanayi açısından değerlendirmesine girmeden önce özellikle “Misak-ı İktisadi” esaslarına kısaca değinmek de yerinde olacaktır. Mezkur esaslar 12 maddeden mürekkep ve tüm gruplarca müttefiken alınan kararları yansıtmaktadır. Bu kararların iktisadi yönlerinin yanında Milli Mücadele döneminin duygusal havasını taşıyan , sosyal, kültürel, siyasi temalı mesajlarının olduğunu da ifade etmek gerekir. “ Türkiye, Milli hudutları dahilinde, lekesiz bir İstiklal ile dünyanın sulh ve terakki unsurlarından biridir. (Madde 1) yahut Türk, dinine , milliyetine , toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur... Madde (9) ” (İnan,1982, s.19-20) maddelerindeki söylemler bu hususları yansıtan ve dönemin hassasiyetlerini ihtiva eder niteliktedir.

Bir üretim ve sanayi faaliyeti olması hasebiyle Demir Çelik sanayine bakış nazarından Madde 6’da geçen şu ibareler dikkate şayandır : “ Türk halkı, servet itibariyle bir altın hazinesi üzerinde oturduğuna vakıftır... Madenleri kendi milli istihsali için işletir ve servetlerini herkesten fazla tanımağa çalışır.” (İnan,1982,s.19) Bu anlamda, kongreyle birlikte yeni siyasi kadroların bu süreç ve akabinde; ülke ekonomisinin ve iktisadi hayatın denetiminin “milli” unsurlarca yapıldığı, kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi özendirici, bir nevi “Milli İktisat ” tezlerinin ana akslarıyla örtüşen bir çizgide hareket etmeye gayret ettiği gözlemlenebilir.

İzmir İktisat Kongresi’nin, çalışmamızın konusu olan Türkiye’de Demir Çelik Sanayinin vücut bulması hususunda atılan ilk adımların analizine imkan sağlayan, yeni kurulacak Cumhuriyetin genelde makro bazda iktisadi koordinatlarının çizilmesi, özelde milli bir sanayi inşa edilmesi bağlamında önemli kararlara imza attığı ifade edilebilir. Kongre’de karara bağlanan “Sanayi Grubunun İktisat Esasları”: yerli ve milli bir sanayi oluşturulması konusunda gümrük politikaları, Teşvik-i Sanayi Kanunu, sanayileşmenin iç entegrasyondan geçtiğinden bahisle Lojistik, Sanayi Bankaları, Tedrisat-ı Sınaiye (Sanayi Mektepleri) ve Sanayi Odaları konularında bu süreçten sonraki sanayileşme adımlarına zemin teşkil edecek maddeler içermektedir. (Ökçün, 1968, s. 426-29)

İzmir İktisat Kongresi’ni günümüzün istatistiki ve teorem bazlı ölçütlerinden ziyade yeni devletin inşası konusunda aldığı kararlar bağlamında değerlendirmek yararlı olacaktır. Kongreye yoğun bir iştirakin bulunması, açık ekonomi şartlarında yeniden yapılanmada sembolik kıymeti haiz olması, hükümete tavsiye niteliğinde o günün ekonomik aktörlerinin iktisadi bakışını yansıtan kararların çıkması, sanayileşme yönünden evvela özel sektörün (1929 yılı sonrasında devletçi sanayileşme) teşviki suretiyle önemli

köşetaşları olan Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması ile Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun hayat bulmasına vesile olması gibi olgular bu hususta zikredilebilecek başlıca parametrelere aittir.

Cumhuriyet öncesindeki son dönemde sıkça başvurulmuş Milli İktisat modeli tezleri ve buna bağlı olarak İttihat ve Terakki yönetimince geliştirilen yerli burjuvazi yaratma çabalarının izdüşümü, İzmir İktisat Kongresi sonrası bu kez benzer amaçlarla fakat daha farklı bir ideolojik çizgiyle Milli mücadele kadrolarınca hayata geçirilmeye çalışılmıştır. (Pamuk, 1993, 185) Liberal iktisadi politikaların yerini korumacı gümrük ve sanayileşme tezlerine bıraktığı, 1913 yılında yürürlüğe alınan Teşvik-i Sanayi Kanunu örneğinin benzeri bu dönemde İzmir İktisat Kongresi sonrasında görülmüştür. Sanayileşme adına gündeme alınan 1925 tarihli Sanayi Maadin Bankası'nın kurulması ve 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkarılması bu anlamda tarihin bir tekrarı olarak telakki edilebilir.

Bu çerçevede, Sanayileşme ve kalkınma sürecinde yerli ve milli bankaların oluşturulmasının zaruriliği ve sanayileşmenin finansmanının sağlanmasına destek noktasında 19 Nisan 1925 tarihinde 633 sayılı kanun marifetiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Kalkınma Bankası olan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur. (TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 3, 1925)

“Türk Sanayi ve Maadin Bankası hakkında Başvekâletten mevрут (1/672) numaralı kanun lâyihası ve Ticaret ve Muvazenei Maliye Encümenleri Mazbataları” başlığıyla Başbakanlık tarafından Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na sunulan kanun tasarısının esbabı mucibe (gerekçeler) kısmında; ülkede son zamanlarda sanayi, ticari ve iktisadi sahada yapılanların halk arasında teveccühle karşılandığı ve bu bağlamda oluşturulan milî kurumların şükranına mazhar olduğu, millî bir sanayinin oluşturulması ve geliştirilmesi adına halkı iktisadi teşebbüslere hazırlamanın gerekliliği, yaşanan zorlu savaş günlerinin akabinde memleket sanayisinin küçük teşebbüslerden müteşekkil olduğu, Avrupa'da ve Amerika'da sanayi tesisleri vücuda getirmek için bilimsel, idari, mali ve iktisadi tüm bileşenlerin bulunduğu ve bu bağlamda gelişmiş bir organizasyon kapasitelerinin varlığı, Batı'da bulunan büyük sermayeli bankaların bu gelişmelerdeki önemli vazife ve rolü, Türkiye'de ise bir sanayi müessesesi meydana getirmek için yardımcı ve koruyucu evsafa devletten başka bir müracat kapısı olmadığı ve yine mebzul miktar memleket hazinesi vafında olan madenlerin ülkenin refahına katkı babında işletmeye alınmasının hayati derecede önemli olması gibi bahislerden hareketle bu faaliyetlerle meşgul olmak

üzere bir bankanın tesisinin elzem görüldüğü vurgulanmıştır. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 18, 1925, s. 138-47)

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere , Osmanlı İtibar-i Milli Bankası ile başlayan sanayinin finans meselesinin çözüme kavuşturulması ve yerli burjuva yaratma çabaları erken Cumhuriyet devrinde Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması ile sürdürülmüştür. (Erdal,2021) Bankanın 18 maddeden oluşan kuruluş kanunu incelendiğinde, öz itibariyle başlıca görevleri arasında kendisine devredilen sanayi tesislerini işletme ve özel sektöre uygun şartlarda aktarma ile özel sınai ve maden müesseselerini finansman veya iştiraklerle destekleme hususları göze çarpmaktadır. Banka, bir anlamda cılız olan özel sektöre hamilik yapıp büyüyüp gelişmesine katkı sağlayacak özel sektör yatırımlarını tamamlayıcı bir rol ifa etmek üzere dizayn edilmiştir. (İncekara, 1985, s. 116)

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kuruluş kanunu incelendiğinde özellikle sekizinci maddeye ayrı bir parantez açmak gerekir. İlgili maddede “Banka kendisine devredilen fabrikaları yüzde elli biri nama muharrer senetle kendisine ve Türk efrat ve eşhası hükmiyesine ait olmak üzere tesis edeceği Türk anonim şirketlere devrederek işletmeğe mezundur.” hükümleri bulunmaktadır. Bu madde ile bankanın yerli ve milli bir sanayici ve sermayedar oluşturulmasındaki aracılık görevi de en net şekilde vurgulanmaktadır. (Erdal, 2021, s. 89)

O dönem TBMM’de cereyan eden ve zabıt ceridelerine yansıyan tartışmalara bakıldığında hususen bankaya devrolunan sanayi tesisleri hakkında yoğun müzakereler yapılmıştır. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 18, 1925, s. 138-47) Hereke İpekli ve Yünlü Dokuma Fabrikası, Feshane Yünlü Dokuma Fabrikası, Bakırköy (Pamuklu Dokuma) Bez Fabrikası ile Beykoz Kundura ve Debbağ Fabrikası doğrudan bankaya işletmek maksatlı devrolmuştur. Öte yandan, hisse ortaklığı üzere bankanın işlettiği şirketlerden bazıları ise Kayseri ve Isparta İplik Fabrikası, İstanbul, İzmir ve Trabzon Liman İşletmeleri, Eskişehir Lüle Taşı Şirketi , Ergani Bakır Türk Anonim Şirketi ve Kilimli Kömür Madenleri Türk Anonim Şirketi şeklindedir. (Erdal, 2021)

Bankanın kurulmasına ilişkin çalışmalar dönemin basınında da geniş yer bulmuştur. Hakimiyet-i Milliye gazetesi kanunun çıkacağı Nisan ayının başındaki sayısında “Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası” başlıklı bir haber yapmıştır. Haberde, Ticaret Vekaletinin on

milyon sermayeli bir banka kurulması adına girişimlerde bulunduğu, bankanın hükümetin elindeki tüm fabrikaları devralacağı ve tahvilat çıkarma yetkisini haiz olduğu gibi hususların altı çizilmiştir. Keza, Meslek gazetesi de benzer tarihlerde çıkan sayısında devlet sermayedarlığı şeklinde nitelendirdiği bankanın kurulma girişimlerine dair çeşitli eleştirilerde bulunmuştur. (Erdal, 2021, s. 84-5)

Bir diğer taraftan, bu niyetle başlatılan memleketteki bankacılık faaliyetlerinin sanayi siyaseti gütmediği, milli sanayinin gelişmesine destek olmadığına ilişkin çeşitli eleştiri ve tespitlerin varlığı bilinmektedir. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na ilişkin de benzer nitelikte tenkitler olmuştur. Sanayi ve Maadin Bankası'nın mevcut sermayesinin ancak doğduran doğruya kendisine devrolunarak işlettiği fabrikalara ayrılmasından sebep ilgili bankanın sanayi kesimine krediler açmadığı yahut iskonto ile yardım sağlayamadığına dönük eleştiriler yapılmıştır. Keza , Bankanın elindeki devlet imkanları ve bütçesi doğrultusunda , esnaf ve orta ölçekli girişimciye alan açıp gelişimlerine destek olacak yerde ihaleleri domine etmek ve rekabeti artırmak suretiyle önlerine bir nevi engel çıkarmakta olduğu da ifade edilmiştir. (Sarı, 2019, s. 305-54)

Bankanın ilgili kuruluş kanununa göre; Banka, bir çatı kuruluşu olarak hem sanayi işletmeciliği rolünü ifa etmek suretiyle ülkenin modern sanayileşmeye intibakının sağlanması hem de sermayedarların yahut özel kesimin finansman ihtiyacının karşılanması noktasında geniş bir görev tanımı ile vazifelendirilmiştir. Buna göre kendisine devredilen tesislerin yanı sıra tüm sanayi ve madencilik girişimlerinin finansmanına dönük bir tanımlama yapılmıştır. Bu oldukça yüklü kanuni çerçeve, bizzat bankanın nisbi başarısızlığının da sebebi olmuş, bir anlamda devlet işletmeciliği, sivil rekabetçi piyasa ve madencilik faaliyetleri arasında ilk dönem tecrübe eksikliğinin de tesiriyle istenilen hedeflere ulaşmaktan uzak bir görüntü sergilemiştir. (Ayan, 2021)

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası hasseten Ticaret Vekaletinden üzerine geçen fabrikaların rehabilitasyonu, makine ve aletlerin temini ve yabancı uzman istihdamına dönük yüklü harcamalar yapmış ve mezkur kalemler temin ettiği kaynağının önemli bir bölümüne karşılık gelmiştir. Ayrıca, hisse ortaklığı ve kredi ile finansman sağladığı iştiraklerin de mali bunalım sonucu banka üzerindeki finansal baskıyı büyütmesi ve günün dünya konjonktüründen kaynaklanan özellikle 1929 Dünya Büyük Ekonomik Buhranı'nın da yükünü arttırmasından dolayı, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası bu firmalar haricinde bu alanda yeni bir sermayedara destek olamamıştır. Bununla beraber,

Bankanın bu tesislerin yönetimindeki görece başarısı ile kriz dönemindeki üretim sürecini sürdürülebilir bir formda ilerlettiği söylenebilir. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın devlet işletmeciliğine benzer yöndeki bu ilk adımları ilerleyen yıllardaki Kamu İktisadi Teşekkülleri anlayışının yerleşmesinde önemli bir mihenk taşı olmuştur. (Erdal, 2021,s.167-74) İzmir İktisat Kongresi sonrasında milli mücadele kadrolarının mevcut koşullarda yapılabilecekler adına kritik gördükleri yerli ve milli bir sanayici ve sermayedar oluşturulması fikri, bu ve benzer birçok iktisadi hamlede görülebilmektedir. Dönemin koşulları; beşeri kaynakların ve tecrübe birikiminin kurumsal organizasyon kapasitesi ile ne denli birebir ilişkili olduğunu göstermiştir. Bir anlamda,bu tecrübe, ileride girilecek büyük çaplı devlet işletmeciliğine , korumacı devletçi sanayileşme modeline ön ayak olmuştur .

1930'lu yıllara gelindiğinde Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na atfedilen yukarıda mezkur geniş çerçeveli rolün bir anlamda sorgulandığı görülmektedir. Cumhuriyet Halk Fırkası (C.H.F) Üçüncü Büyük Kongresi'nin 10-18 Mayıs 1931 tarihlerindeki zabıtları incelendiğinde, bankanın kuruluş kanunundaki başta 8. Madde ve genel kapsamdaki görev ve yetki tanımının önemli ölçüde tartışma ve sorgulamaya tabi tutulduğu sezilmektedir. Özellikle fonksiyonel bazda aynı anda sanayi tesislerin işletilmesi ve bankacılık faaliyetlerinin ayrılması hususunda durulduğu ifade edilebilir. (C.H.F, 1931, s. 73-7) Bu minvalde, 1932 yılında Türkiye Sanayi ve Bankası'nın sanayi finansman/kredi bankacılığı görevi Türkiye Sanayi Kredi Bankası'na, sanayi tesislerini yönetmek bazlı devlet işletmeciliği görevi ise üstüne kayıtlı varidat ile birlikte Devlet Sanayi Ofisi'ne devredilmiştir. Dünya Ekonomi Buhranı'nın akabinde atılan bu ve benzer adımlarda yeni kadroların edindiği siyasi ve iktisadi kazanımların ışığında belli başlı iktisadi paradigma değişikli göze çarpmaktadır. Bu tarihlerden sonra, devletin vasilik yaparak milli bir girişimci ve sanayi sınıfı yaratmasının ötesine geçilerek devletçilik esaslı yeni bir kalkınma modeli uygulamaya koyulmuştur.

1.1.2. Demir Sanayinin Tesisine Dair Kanun (1926)

Türkiye'de modern manada ve iktisadi prensipler dahilinde Demir Çelik sanayisinin kurulması çalışmaları Cumhuriyetin ilanından hemen sonra 1925 yıllarında başlamıştır. Bu çerçevede Demir yatakları aranması ve bir Demir Çelik sanayinin teşekkülü inisiyatifi Cumhuriyetle başlar. (Çelebi, 1979, s. 58-9) 1924 yılında İktisat Vekili Hasan Saka ve Maadin Umum Müdürü Abdullah Hüsrev döneminde Ayvalık civarındaki Ayazmant

madeninin işletilmesi bir aralık düşünülmüştür. (Tümertekin, 1954, s. 218-9) Öte yandan resmi ve somut olarak konuya dair etraflı araştırma ve görevlendirmelere 1925 yılı ve sonrasında rastlanmaktadır. 1925-1928 yılları arasını, Türkiye’de maden ve hammadde kaynaklarını araştırma ve bu tetkikler neticesinde tespit edilen madenlerin belli başlı sanayi dalları ihdas etmek suretiyle iktisadi sahaya kazandırılmasının ilk dönemi olarak nitelendirmek yerinde olacaktır.

15 Mart 1926 yılında “Demir Sanayinin Tesisine Dair” TBMM ’de yapılan kanun tasarısı görüşmelerindeki tutanaklara yansıyan ifadeler zamanın ruhunu yansıtmaları açısından önemli bir vesikadır. Ticaret Vekaleti tarafından tanzim edilerek 24 Ocak 1926 tarihli İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) birleşiminde meclise arzı onaylanan tasarının onaylı sureti 28 Ocak 1926 tarihli Başbakan İsmet (İnönü) imzalı olarak Meclis Başkanlığı’na sunulmuştur.

Kanun tasarısı gerekçelendirilirken başlangıç kısmındaki ifadeler demir cevheri ve Türkiye’de Demir Çelik Sanayi kurulması çalışmalarının ne denli önemli olduğunun altını, bir anlamda modern sanayi toplumunun insanlık tarihinin başından bu yana geçirdiği evreler bağlamında, çizerek göstermektedir.

“Cemiyeti beşeriyenin teessüsünden bu ana kadar geçirdiği safahatı tekâmülü takip eden mütehasşısar; muhtelif medeniyetleri taş, tunç, demir ve çelik devirlerine tefrik eylemiş ve harikalar ibda eden medeniyeti hazırayı demir çelik devri mebadisi olarak tavsif etmiş olduklarını derhatır ettirerek işbu sanayiin memleketimizde teessüsünü müteakip Türk bünyei içtimaî ve medenisi üzerinde vücude getireceği füsunkâr tahavvülatın ehemmiyet ve kudreti ve Şark akvamı arasında işbu medeniyete ilk defa dahil olacak olan memleketimizin ihraz edeceği faikiyetin şerefli netayici üzerinde bir lâhza tevekkuf buyurulmasını dilerim.” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 23, 1926)

Kanun gerekçelendirilirken gelişmiş sanayi medeniyetinin geldiği aşama demir çelik ile özdeşleştirilmiş ve İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD’nin mevcut güçlerini demir çelik sanayine borçlu oldukları vurgulanmıştır. Keza, devletlerarası ilişkilerde belli bir yer ve nüfuz edinen milletlerin büyük mali fedakârlık pahasına demir çelik sanayi oluşturdukları ve diğer toplumlara bu suretle üstün geldikleri belirtilmiştir. Demir sanayinin vücut bulmasının ne derece kritik olduğunun bilincinde olunmasına rağmen yeni Türkiye Devleti’nde tam teşekkülü ve iktisadi prensipler dahilinde işleyebilecek bir sanayi tesisi kurulabilmesi için gerekli rezerv ve girdi imkanlarının tetkik ve araştırılmasının elzem görüldüğü ifade edilmiştir.

Dönemin İktisat Vekaletince Demir ve Çelik üretimine imkan olması adına aşağıdaki şartların oluşturulması üzerinde durulmuştur :

1. Demir üretimi için yüksek fırınlarda kullanmaya elverişli kok elde etmek adına maden kömürü kaynaklarına ihtiyaç vardır.
2. Kurulacak demir sanayinin mutlak suretle gelişebilmesi ve sürdürülebilir bir üretim tesis edebilmesi için cari piyasa koşullarına göre hareket edilmesi gereklidir. Bu minvalde örneğin ABD’de 50 yıl önce günlük 25 ton üretim kapasitesi olan fabrikaların bugün günlük kapasitesi 600 tona kadar yükselmiş, 150 tondan az olanlar ise üretimden çekilmek durumunda kalmışlardır. Bu bağlamda;
 - Ortalama iktisadi koşulları tutturabilmek noktasında günlük 250-300 ton demir üretmek ve bunun için yeterli demir ve kömür madenlerine sahip olmak,
 - Günlük üretilen demiri ülke içirisinde tüketebilmek,
 - Emsalleri ile rekabet edebilmek için asgari teçhizata sahip limanlara ve Anadolu ile demiryolu bağlantılarına sahip olmak,
 - Demir sanayinin kurulumu ile gelişim ve ilerlemeye müsait bir tesis alanı seçmek,
 - Demir sanayi ve ilgili alanlarda yeterli uzman personeli temin etmek lazımdır.
3. Özellikle bir düşman saldırısında gerekli tedbirlerin alınması bağlamında uygun yer seçilmesi gibi hassas konularla iştigal eden Vekalet, 2 yıldan beri yerli ve yabancı uzmanlara yaptırılan tetkikler neticesinde bu yönde tam teşekküllü bir demir sanayi tesisi kurulması için ülke dahilinde doğal kaynakların varlığını tespit etmiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 23, 1926)

İktisat Vekaleti; Karadeniz sahili boyunca Ereğli-Azdavay-İnebolu hattının yüksek fırınlarda kok kömürü üretilmesine yetecek rezervlere sahip olduğu ,yüzyıllarca kafi gelecek doğal kaynakların yanı sıra rezervlerin zemine yakınlığı sebebiyle maliyet etkinliğinin de temin edilebileceği, Hamakocuk, Afton, Kocaman, Ayazmant, Beşparmak ve Fetke demir madenlerinden barış zamanında Karadeniz ve Akdeniz lojistik imkanları tedarik edilmek suretiyle ucuz bir fiyatla ve kolaylıkla sevkın sağlanabileceği, keza Kürehadit ve Bolu demir madenlerinden savaş zamanında dahi üretimi sekteye uğratmayacak sevkiyat koşullarının oluşturulabileceği kanısındadır.

Vekaletе göre Avrupa devletlerinin oldukça uzak mesafelerden hammadde ithal ederek sürdürülebilir kıldığı ve modern sanayilerinin belkemiğini oluşturan demir çelik üretimi , Türkiye’de kıyıya oldukça yakın bir merkezde tasarlanacak bir tesis ve bu yönde yurtiçindeki yeterli hammadde kaynağı ile çok daha verimli olacaktır. Buna ilaveten, çelik üretiminde özel bir yeri olan krom ve manganez cevherinin, Hindistan, Avustralya ve Güney Amerika’dan getirilmek durumunda olduğu diğer ülkelere nazaran ülkemizde oldukça yüksek seviyede bulunduğu mütalaa edilmektedir.

1924 yılı gümrük istatistiklerine göre Türkiye’ye ithal edilen başta ray, travers, su boruları, zirai teçhizat vb. ağır demir malzemenin toplamı 200 bin ton civarındadır. İktisat Vekaleti ülkenin askeri malzeme ihtiyaçlı demir ithalatının da göz önünde bulundurulması halinde toplam demir çelik gereksiniminin 300 bin tondan az olmayacak bir aralıkta olacağını zikretmektedir. Ayrıca ülkede demir tüketiminin mevcut nüfusa taksim edildiği takdirde kişi başı 34 kg olduğu, Amerika ve Avrupa’da aynı oranın sırasıyla 280 ve 370 kilo arasında bulunduğu ve bu çerçevede demir sanayinin yakın gelecekte ilerleme ve gelişmeye ne derece müsait olduğu değerlendirilmektedir. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 23,1926, s. 9)

Demir Sanayinin Kurulması yönünde mecliste cereyan eden tartışmalar da oldukça önemlidir. Yeni kurulan cumhuriyetin en üst düzey sivil ve askeri yöneticileri başta olmak üzere bürokrasi konunun kritik derecede mühim olduğu görüşünde müttefik görünmektedir. Meclisteki vekillerin kanun görüşmelerinden ilgili ihtisas komisyonlarına kadar birtakım mukayeseli verilerin elde olduğundan hareketle imkanların elverişli hale getirilmesi akabinde acilen bu yönde bir sanayinin ivedilikle edinimi hususunda görüşler sarf edilmiştir.

“Demir sanayii Avrupa’da terâkki etmediği zamanlarda demir memleketimizde ihtiyaç nispetinde istihsal olunurdu ve birçok mahallerde demir madenleri iptidaî şekillerde işlerdi. Garbin terâkkiyatı malumesi ve rekabeti karşısında bu iptidaî ve basit sanayi münderis olmuş ve ocaklar metruk bir hale gelmiştir. Dünyanın her yerinde demir kömürün ayağına gider. Bahusus bizim (30) a yakın olan demir madenlerimiz dağınık mahallerde bulunduğundan demiri ucuz istihsal etmek için hükümetçe intihap olunan mahal şeraiti iktisadiye ve müdafaa-i memleket itibariyle muvafık görülmüş ve bu azîm ve vatan için hayatî ehemmiyeti haiz olan tesisatın vücude getirilebilmesi için teklif olunan tahsisat kabul edilmiştir. Yokluğu bir memleket için en büyük bir zaaf sebebi ve varlığı en mühim kuvvet ve hayat menbaı olan demir ve kömürün asrî teçhizat ve istismarındaki askerî ve iktisadî faydaları bir gün evvel iktitaf için iltizamı sûrat zarurî bulunduğundan

kanun lâyihasının muaddel şekli ile müstacelen müzakeresini teklif eyleriz.” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 23,1926, s. 10)

Meclis Ticaret Komisyonu’nun yukarıdaki görüşlerinin yanı sıra Maliye Komisyonu da bütçe tahsisi özelinde komisyon raporunda şu ifadelere yer vermiştir: “Karadeniz bölgesinde kurulması planlanan demir sanayi tesisi ve ilgili demir ve kömür rezervlerinin tetkik ve arama faaliyetlerinde kullanılmak üzere 18 milyon lira tahsis edilmesi hususu müzakere edilmiştir. Memleketimizde demir sanayinin kurulmasına dair hükümetin ve Ticaret Komisyonu’nun mütalaasına iştirak edilmektedir.” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 23,1926, s. 10)

Demir Sanayinin Tesisine Dair Kanun’un mecliste görüşüldüğü 1926 yılı Türkiye Büyük Millet Meclisi açılış konuşmasında (nutk-u iftitahi) Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa demir sanayi ve memleket iktisadi hayatına ilişkin aşağıdaki sözleri sarfetmiştir.

“Muhterem efendiler, alelumum, iktisadiyatımızda feyizli bir inkişaf meşhuttur. Milli bankalarımızla ticari ve sınai şirketlerin adet ve sermayelerinin mütemadiyen artmakta olması, halkımızın iktisadi faaliyet ve intibahına delil addolunabilir. Kabotajın, bu sene zarfında münhasıran ve tamamen Türk sancağına avdeti fiilen tahakkuk etmiştir. Bu hadiseyi müfthirane yadetmek isterim. Bu hadise, asırlarca süren mevanie karşı, ancak, milli idarenin istihsal edebildiği muvaffakiyetlerdendir.

Demir sanayii tesis ve demir madenleri işletilmesi için mütehassısların muhtelif sahalarda tetkikatı müspet neticeler vermiştir. Ereğli kömür havzası şarkında matlup evsafı haiz yeniden zengin kömür tabakatı zahire çıkarılmıştır. Kömür istihsalâtı, bu sene, şimdiye kadar istihsal olunan neticelerin fevkine çıktı. Maahaza, bu netice, bizim istihdaf ettiklerimizden ve membalarımızın servet ve kudretlerinin temin edebileceğinden henüz çok uzaktır. İstihsalâtı artırmak için mütemadiyen yeni tedbirler alınmaktadır. Bu maksatla, yeni Maadin Kanunu lâyihası Meclisi Âliye takdim olunmak üzere ihzar olunmuştur. Vatanda büyük fabrikalar vücade getirmek için umumi ve meşkûr gayret görülmektedir. Bu devrei içtimaiyede yeni Teşviki sanayi kanunu ve yeni Mesai Kanunu Meclisi Âliye takdim olunacaktır. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 27,1926,s.3)

Yukarıdaki ifadelerden devletin en üst düzey temsiliyeti dahil kurucu kadroların dönemin gelişmiş ülkelerinin standartlarına ve refah seviyesine ulaşabilmek adına ağır sanayinin ve aciliyetinin öneminin idrakinde oldukları görülmektedir. Meclis kanun görüşmelerinde de milletvekillerinin konunun üzerinde hayli durdukları müşahade edilmektedir.

15 Mart 1926 tarihindeki meclis birleşiminde Kazım Paşa (Özalp) başkanlığında yapılan demir sanayinin tesisine dair kanun müzakerelerinde vekillerin kanunun geneli hakkında bilgi talebi üzerine öncelikle dönemin Ticaret Vekili Ali Cenani Bey özetle :

“Efendim, memlekette demir sanayiini vücade getirmek için demir madenlerini işletmek lâzımdır. Malumuâliniz Ticaret Vekâleti geçen sene bütçesindeki tahsisat ile bir demir mütehasısı getirtmişti. Bu mütehasısı dokuz ay zarfında muhtelif mahallerde tetkikat yaptı. Bu tetkikat neticesinde memleketimizde, yüksek fırınlar meydana getirerek demir madenlerini işletmek kanaati hasıl oldu... 1926 senesine ait bütçeye tesisatı iptidaiye ve kömür madeninin açılması ve demir madenlerinden birisinin yine açılarak işletilmesi için dört yüz bin lira konulmuştur. Gelecek sene bütçelerinde, yapılacak tetkikat üzerine her senenin masrafı ait olduğu senenin bütçesine konulacaktır ve ümit ediyoruz ki, dört sene sonra bu madenleri işletmek ve memlekette lâzım olacak demiri memleket dahilinde istihsal etmek mümkün olacaktır.” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 23, 1926, s.169)

ifadelerini kullanmıştır. Ali Cenani Bey’in konuşması sonrasında mevcut girişimi takdirle karşılayan vekillerin yanı sıra kanuya dair daha detaylı sorular da sorulmuştur. Kayseri Milletvekili Ahmet Hilmi Bey, demir madenlerinin iktisadî, siyasî ve askerî birçok yararlığından söz ederken memleket dahilindeki tüm demir madenlerin tetkikinin yapılıp yapılmadığı sorusuna devamla, şayet yapılmadı ise halihazırda bu yöndeki bütçe tahsisatından ziyade konuya ilişkin etraflı tetkiklerden sonra eldeki tam verilerle bir tahsisat tasarrufunda bulunulmasının daha doğru olacağı yönünde görüş beyan etmiştir. Ali Cenani Bey ise “ Demir madeni kömürle beraber gider. Ya demiri kömürün yanına götüreceksiniz. Bu ikisinin bir arada bulunmasına imkân yoktur. Memlekette demir izabe edebilecek kabiliyette kömür ancak Kastamonu Vilâyetine tabi Daday, Cide ve Söğütözü havalisinde bulunmuştur. Onun için demiri mutlaka kömürün yanına getirmek mecburiyeti vardır. Fabrikayı da kömürün yanında yapmak lâzımdır. ” şeklinde iktisadi noktada mahal ve rezervler arasındaki irtibat ile kurulacak tesisin verimliliği üzerinde durmuştur. Ali Cenani Bey konuya dair bir başka mütalaasında demiri izabe etmek için kullanılacak kömürün tür ve özellikleri hakkında şöyle demiştir:

“Linyit değil Ereğli kömürü bile lâzım gelen harareti veremez...Bunun için lâzım gelen kömür, kok yapacak kömürdür, bu kömürün içinde bulunan mevadî gaziye % 22 den noksan olmalıdır. % 22 den fazla olursa demir izabe edecek kok kömürü meydana gelemez. Binaenaleyh bizim memleketimizde kardif kömürüne muadil olmak üzere yalnız Daday ve Cide havalisindeki kömürler vardır. Bundan başka Ereğli kömürü bile olamaz.” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 23, 1926, s.171)

Kanuna dair yapılan müzakerelerde bölge milletvellerinden de değerlendirmeler gelmiştir. Kastamonu milletvekili Halit Bey özellikle Almanlar tarafından Havza-i Fahmiye (Kömür Havzası) içerisinde yapılan tetkikler ve bunların sonucu arz olunan rapordan bahsetmektedir.

“Vaktiyle Almanlar tarafından Havzai Fahmiyede bir tetkikat yapılmış ve o tetkikata ait bir rapor vardı. O rapor nazarı dikkatimi celp etmiş idi. Geçen sene dairei intihabiyemi dolaşırken o raporun sıhhatini anlamak için Daday'dan Cide yolunu takip ettim. Köy yollarını, orman yollarını bir çok arızalı yerleri tetkik ettim...Hakikaten o rapor Almanların gayet fennî bir surette tetkikat yaptıklarını gösteriyor. Gayet sıhhatli bir rapordur. Bilâhara hükümetin memur ettiği mühendis-ki pek muktedir bir mühendis olduğunu işittim ve havazai fahmiyeden gönderilmiştir. O da o Almanların gösterdiği raporu teyit etmiştir...Onun içindir ki Karadeniz mailesine hükümet ehemmiyet vermiştir...”(TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 23,1926, s.171)

Yukarıda mezkur müzakerelerin akabinde Demir Sanayiinin Tesisine Dair Kanun'un maddeleri üzerindeki görüşmelere geçilmiştir. Madde görüşmelerinde Aksaray Milletvekili Besim Atalay Bey milletlerin tarihlerindeki efsanelere atıf yaparak konuşmasını şu şekilde sürdürmüştür:

“Türkiye Ergenekondan demir döğmüşde çıkmış, demire yapışmak sayesinde hürriyetini, istiklâlini, namusunu kurtarmıştır. Bizi bir çok saadetlere ve refaha mazhar eden İsmet Paşa hükümetinden bu saadeti de bu, büyük rehberliği de bekliyorum. Ne tuhaf tesadüftür, Mart dokuzunda Ergenekon' dan çıkan Türkler yine Mart dokuzuna doğru böyle güzel ve muazzam kanunu müzakere ediyor.” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 23,1926, s.171-2)

Maddeler üzerinde yapılan görüşmelerde özellikle demirin yüksek fırınlarda izabe edilebilmesine imkan sağlayacak evsaftaki kömür madenlerinin tetkiki ve tesisin yeri konusunda başta Ticaret Vekili Ali Cenani ve Maliye Vekili Hasan Beyler olmak üzere çeşitli izahatlar yapılmıştır. Maliye Vekili Hasan Bey'in değerlendirmeleri, o ana kadar yapılan tetkik ve raporları göz önünde tutmanın gerekliliği ve bu bağlamda demir sanayinin tespit edilen yerde değişmeksizin yapılmasının zarurietini yönünde olmuştur:

“Tetkîkat için vekâletin diğer tahsisatı da vardır. Fakat bunu böyle serbest bırakırsak bugün Ali Cenani Beyefendi, yarın başka vekil, daha öbür gün başka biri bu sahayı bırakayım, öbüründe tesisat yapayım derse, arada hiçbir şey hâsıl olmaz. Tespit edilmiş saha vardır. Bütün fennin icabatı ve tetkikan hazıra buranın işlenmeye müsait olduğunu göstermiştir. Kuvvetimizi orada teksif etmek mecburiyetindeyiz. Taki birşey yapabilelim... Demiri başka yerlerden arayabilirler. Nitekim aramaktadırlar. Avrupa'dan sureti

mahsusada demir mütehasısı getirmişizdir. Bu adam gezip her yeri tetkik etmektedir. Bu ahkâm tetkikata mani değildir. Muayyen bir işin meydana getirilmesi için iktiza eden tesisattır, sermayedir. Bunu başka yerlere tevzie kalkarsak esas maksat bile suya düşebilir.” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 23,1926, s.173)

Bu vakitten sonra yapılan madde müzakerelerinde de farklı bölgelerden birçok vekil söz alarak görüş beyan etmiştir. Maddeler üzerindeki sözlerin sonlarında bazı vekillerden tesislerin güvenlik ve işletilmesine dönük soruları cevaplandırılmıştır. Karadeniz mahalinde kurulacak tesisin kıyıda yahut muhtemel bir deniz saldırısından korunaklı iç bölgelerde mi kurulacağı endişeleri üzerine güvenlik tasavvurunun yer tespitinde ele alındığını ifade eden Ali Cenani Bey, işletme hususunda “Efendim, şimdi hükümet kendisi yapmak fikrindedir. İleride muvafık bir talip bulursa onda da 'bir mahzur yoktur. Yalnız biz beklemek istemiyoruz. Bize gelsinler, demir madeni tesisatını yapsınlar diye beklemek istemiyoruz. Bu, muazzam büyük bir meseledir. Hükümet işe kendi kuvvetiyle başlamak istiyor ve ikmal etmek azmindedir” değerlendirmesinde bulunmuştur. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 23,1926, s.174)

Maddeler üzerindeki mevzubahis olan görüşmelerin sonunda Demir Sanayinin Tesisine Dair 7 maddeden müteşekkil 786 numaralı Kanun, 17 Mart 1926 tarihinde mecliste kabul edilerek 29 Mart 1926 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanmak suretiyle yürürlüğe girmiştir. ²⁴ Akabinde bütçesi tahsis edilen demir sanayi tesisi çalışmalarına ivme kazandırmak amacıyla Ticaret Vekaletine bağlı bir Umum Müdürlüğü (Genel Müdürlük) teşekkül ettirilmiştir. Demir Sanayinin Tesisine Dair Kanun özü itibariyle çok teferruatlı olmamasına rağmen Cumhuriyet kadrolarının geçmiş deneyimler ışığındaki teşebbüsleri ve yoğun gayretlerini göstermesi ve ilerideki yapılacak ağır sanayi atılımlarına temel teşkil etmesi açısından sembolik bir değer de taşımaktadır.

1.1.3. Teşviki Sanayi Kanunu

İkinci Meşrutiyet’in (23 Temmuz 1908) ilanını müteakip Osmanlı hükümetleri iktisadi kalkınmada sanayileşmenin taşıdığı yüksek önemi müdrik olarak çeşitli idari, kanuni ve siyasi aksiyonlarda bulunmuştur. Bu bağlamda, sanayiye özendirmek maksadıyla Ticaret ve Nafia Bakanlığı uhdesine iki kanun tasarısı gündeme getirilmiştir. 1909 ve 1910 tarihli bu iki tasarının belirli değişiklikler akabinde 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanun-ı

²⁴Bkz Ek 1: Demir Sanayinin Tesisine Dair Kanun

Muvakkatı'na dönüşerek kanunlaştığı görülmektedir. Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından kanunun temellendirilmesinde, sanayileşmenin kritik öneminin altı çizilmiş ve Avrupa ülkeleri ile rekabet edebilmesi için, Osmanlı sanayine bazı teşvik ve muafiyetlerin tanınması lüzumu üzerinde durulmuştur. Kanunda geçen ilgili alan şöyledir: “Memalik-i Osmaniyye'nin Avrupa Hükûmatı derecesinde ileri gidememesinin esbabını esbab-ı saire ile beraber sanayinin fıkdanında ve bu sebeple her hususta Avrupa sanayi ve mamulatına arz-ı ihtiyaç ve iftikar etmesinde aramak icap eder...” (Ökçün ,1975, 26)

Aradan geçen yaklaşık 15 yıl gibi bir süre sonunda yine aynı adı ve amacı taşıyan 28 Mayıs 1927 tarih ve 1055 sayılı Teşviki Sanayi Kanunu çıkarılmıştır.²⁵ Milli İktisat anlaşının bir tezahürü olarak 1913 yılında yürürlüğe alınan ilkinin etkisi savaş koşulları ve devletin ömrünü tamamlaması gibi dönemin aktüel sebeplerinden daha sınırlı olmuştur. 1927 tarihli yeni teşvik yasasının diğerine göre kapsam ve odak farklılıklarından bahsetmek mümkündür. Öte yandan her iki kanunda da 15 yıl gibi bir yürürlük süresinden bahsedilebilir.

Ticaret Vekaleti tarafından düzenlenen ve İcra Vekilleri Heyeti'nin 27 Şubat 1927 tarihli birleşiminde müzakere edilerek meclise arzı onaylanan “Teşviki Sanayi Kanunu”, 7 Mart 1927 tarihinde Başbakan İsmet (İnönü) imzalı olarak Meclis Başkanlığı'na sunulmuştur. 1913 tarihli kanuna göre (25 madde) kapsamı genişletilerek 45 maddeden müteşekkil olan 1927 tarihli “Teşviki Sanayi Kanunu” TBMM Genel Kurulu'nda görüşülürken maddeler üzerinde genel manada görüş ve oybirliği sağlandığı savunulabilir.

Kanun gerekçelendirilirken Ticaret Vekaleti ve Encümenine ait özetle aşağıdaki minvalde ibareler geçmektedir. Milli sanayinin teşvik ve korunması, iç tüketimin karşılanması sonrası belli başlı dallarda ihracat yapan sanayi tesisleri kurulması ile yerli ve yabancı sermayeyle müştereken yahut bireysel olarak büyük sanayi tesisleri oluşturulurken parasını bu yönde değerlendirmeye alıxmamış olan Türk halkının ferdi yada yabancı sermaye ile işbirliği halinde bu sürece dahil olması hedeflenmektedir. Yeni kanunda gaye edinilenleri daha net ifade edebilmek için 1913 yılında on beş yıllığına düzenlenen Teşviki Sanayi Kanunuyla getirilen imtiyazlar ve bunların yerli sanayi hayatımız üzerinde kaydedilen aşamaları hatırlamak yerinde olacaktır. Milli sanayimizi teşvik için 13 yıl önce düşünülmüş olan bu kanun ile, memleketimizde makine kullanımının henüz yeterli olmadığı ve bu durumun iyileştirilmesi bahsinden hareketle bazı yerli sanayiye koruma

²⁵Bkz: 28 Mayıs 1927 tarih ve 1055 sayılı Teşviki Sanayi Kanunu (TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 5,1927)

tedbirlerinin alınmasının lazım geldiğinin altı çizilmektedir. Ayrıca mezkur kanun ile aradan geçen süre zarfında istenen oranda olmasa dahi önemli bir gelişme kaydedildiği belirtilmektedir. Sonuç kısmında ise şu ifadeler kullanılmaktadır:

“Binaenaleyh ber-veçh-i bâlâ esbaptan anlaşılacağı veçhile sanayiimizin terakki ve inkişaf edebilmesi için bugünkü esaslardan daha çok kuvvetli mevzuatla himaye ve terkip edilmesini bir emri zaruri telakki eden vekâletimiz esbabı mucibesi zirde madde be madde izah olunacağı veçhile lazım gelen tadilat ve ilaveleri icra ederek memleketimizin bugünkü ihtiyacatına tekabül edebilecek mevzuat vaz eylemiştir.” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 32, 1927, s. 1-2)

Hükümetin ve Ticaret Encümeni'nin kanunun gerekçesinde ileri sürmüş olduğu tezlere Bütçe Encümeni ise şöyle mukabelede bulunmuştur:

“Sanayi hayatı henüz kuvvetlenmemiş olan memleketlerin mevcut sanayiini inkişaf ve terakki ettirebilmek için bunların harice karşı himayelerini ve yeni sanayiın teessüsü için de muhtelif suretlerde teşvikâtı zaruri görerek ona göre tedabiri kanuniye ittihazına mecbur oldukları ve elyevm bu siyaseti takip etmeyen bir memleket kalmamış olup, son zamanlara kadar himaye usulünü iltizam etmeyen memleketlerin bile nihayet mesleki iktisadilerini de-ğiştirdikleri malum bir hakikat olmasına mebni hükümetin ve Ticaret Encümeninin sanayii teşvik ve himaye yolundaki noktai nazarlarına Encümenimizce de iştirak ve layihai kanuniyenin esas itibariyle kabulü tensip edilmiştir.” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 32, 1927, s. 9)

1927 tarihli “Teşviki Sanayi Kanunu”nun içeriğinden genel hatları ile bahsetmek gerekirse kanuna göre, teşvik muafiyetlerinden yararlanacak işletmeler, kullandıkları beygir kuvveti, istihdam edilen kişi sayısı ve yıllık mesai süresi kriterlerine göre dört sınıfa ayrılmıştır.

Teşvik ve bağışıklıkların en önemlileri şunlardır:

- Uygun görülen girişimlere 10 hektara kadar karşılıksız arazi verilmesi,
- Kazanç ve gümrük vergilerinden ve harçlardan bağışıklık,
- Haberleşme (telefon ve telgraf) bağlantılarının ve motorgücünün hükümetçe karşılıksız sağlanması,
- Girişimin kuruluşunda yurtdışından sağlanan araç ve gereçlerin devletin elindeki demir ve denizyollarında yüzde 30 indirimli olarak taşınması,
- Yıllık üretimin yüzde 10'una ulaşan hükümet desteği,

- Kamu kesiminin (yerel yönetimler dahil) ve bu yasadan yararlanan kuruluşların, teşvik gören girişimin üretimi nicel ve nitel olarak yeterli ise ve fiyatı yüzde 10'dan fazla değilse, dışalım malları yerine bu malların satın alınması zorunluluğu,
- Bir kısım kamusal tekel maddelerinin bu kuruluşlara indirimli olarak satılması

“Teşviki Sanayi Kanunu”nun göze çarpan niteliklerinden biri de muafiyete ehliyeti sağlanan işletmelerde prensip olarak Türklerin istihdamının özendirilmesidir. Yabancı uyruklu personelin idareci ve muhasebecilerle sınırlı olması hususu ile kalifiye ve özel ihtisas gereken hallerde yurtdışından, kısa süreli ve Türklere aynı işi öğretmek koşulu ile yabancı uyruklu işçi teminine gidilebileceğinin altı çizilmiştir. (Kepenek & Yentürk, 2001, s. 45)

Tablo 2: Teşvik-i Sanayi Kanunu’na Giren Tüm Sanayi Kuruluşları ve Devlet Kuruluşlarının Yüzdesi

Yıllar	Kuruluş Sayısı	Devlet Kuruluşları	Devlet Kuruluşları Sayısı
1932	1473	31	2.1
1933	1397	36	2.5
1934	1310	38	2.7
1935	1161	56	4.8
1936	1101	86	7.8
1937	1116	89	7.9
1938	1103	104	9.4
1939	1144	111	9.7

Kaynak: (Kasalak, 2012, s. 75)

“Teşviki Sanayi Kanunu”nun sonuç ve etkileri değerlendirmeye alındığında yukarıdaki somut veriler ile birlikte birkaç hususa değinmekte yarar vardır. Kanun, özel teşebbüsün hareket serbestisini artırarak girişimciliği özendirme amacıyla devletçilik nosyonu ile çıkarılmıştır. Bu bağlamda , özellikle 1929 buhranı sonrası Türkiye’de değişen iktisadi politika anlayışı çerçevesinde,daha çok korumacı-devletçi sanayileşme şeklinde adlandırılabilir dönemde yürürlükte kalmıştır. Aslolarak Milli İktisat Tezlerinin 1900’lü yılların ilk çeyreğinde neşet ettiği yerli girişimci ve özel sektör ağırlıklı sanayileşme modelinin tezahürü olan bu kanunlara dönük zaman zaman eleştiriler de getirilmiştir.

Dönemin uygulamalarına dönük aşağıdaki minvalde eleştiriler vakidir:

“Fakat elde kalan bu kısa zamanı değerlendirme işinde tam bir titizlikle hareket ettiğimiz elbette ki söylenemez. Bir taraftan sanayileşme planları peşindeyken diğer taraftan sanayileşme hareketlerini ve yatırımları frenleyici çeşitli kanunlar ve nizamlarla elimizi kolumuzu bağlamıştık. Memlekette bir bakışta sanayii teşvik için bir sıra kanunlar çıkarılmıştı. Fakat gerek Teşvik-i Sanayi Kanunu (1927), gerek ona dayanılarak çıkarılan tadiller ve bilhassa bir sür-produksiyon (istihsal fazlalığı) nizamnamesi ile Türkiye'ye makinelerin kolayca girmesi ve fabrikaların kurulması işi, âdeta imkânsızlaştırılmıştı” (Aydemir, 1993, 492)

Kanun tüm bu hususlar göz önüne alınmak suretiyle değerlendirildiğinde , sonuçları itibariyle cılız kalsa da , daha sonra devlet eliyle yürütülecek sanayileşme adımlarına temel teşkil edecek çalışma mevzuatı ve somut uygulamalar bağlamında önemli tecrübeler oluşturmuş, özellikle Demir Çelik sanayi gibi tam teşekküllü planlı kalkınma odaklı yatırımlara giden yolda zemin teşkil etmiştir.

1.1.4. Yabancı Uzmanların Raporları

Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet tarafından, muhtemeldir ki ülkedeki sınırlı beşeri sermayeyi de ele alarak, sanayileşme sahasında özellikle belirli ihtisas alanlarında tıpkı Osmanlı'nın Tanzimat sonrası sanayileşme çabalarındakine benzer bir metot izlendiği savunulabilir. Osmanlı'da ilkin geleneksel tarzda üretim yapan iktisadi yapıyı ayakta tutabilmek maksatlı devlet destekli bir sanayileşme ve fabrikalaşmaya gidilmiş, bu uğurda çeşitli dallarda yabancı uzman teknik bilgileri ve istihdamına sıkça başvurulduğu görülmüştür. Bu doğrultuda, devletçi sanayileşme döneminde belirginleşmekle beraber cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türk işgücü başta Sovyetler olmak üzere çeşitli ülkelere eğitime gönderilirken yabancı uzmanlar da gerek uzmanlıklarından yararlanılmak adına eğitim vermek gerekse fabrikalarda doğrudan istihdam edilmek üzere Türkiye'ye getirilmiştir. (Deniz, 2019, s. 518)

“Osmanlı sürecinde fabrikanın yaşadığı yabancı işçi ve uzman istihdam politikasının Cumhuriyet'in ilk yıllarında da sürdürüldüğü görülmektedir... Yerli ve mili sanayi kurma çabaları çerçevesinde teknik okullar açılmaya devam edildiği gibi istihdam politikasının temelinde kısa süreli olmak üzere yabancı işçi uzman çalıştırmak olmuştur. Herek fabrikasının yabancı işçi uzman istihdamı-Sanayi ve Maadin Bankası aracılığıyla sağlandığı görülmektedir-Osmanlı'dan Cumhuriyete milli ve yerli sanayi kurma ve geliştirme sürecinde yaşanan eksikliğin bariz görüldüğü bir süreci özetlemektedir. Buradan hareketle sanayileşmenin sadece fabrikaların

aynısının kurulması ve işletilmesiyle değil aynı zamanda, hatta daha da önemli olarak, bu fabrikaları işletecek, ürün çeşitliliğini sağlayacak, ucuz ve yerli hammaddeyi temin edecek vasıflı işçi ve uzman ile olacağı tespiti yapılabilmektedir.” (Erdal , 2020)

Erken Türkiye Cumhuriyeti Döneminde ve takip eden yıllarda yukarıda geçen teknik eğitim ve istihdamın yanı sıra farklı boyutta seyreden bir yabancı uzman politikası güdüldüğü müşahade edilmektedir. Sanayileşmenin planlı kalkınmadan geçtiği anlayışı ile özellikle yabancı uzmanların Türkiye'ye getirilmesi suretiyle kendilerinden ihtisas alanlarına göre uzun dönemli bir tetkik ve araştırma yapmaları ve akabinde raporlar oluşturmaları talep edilmiştir. Mezkur raporlar, büyük ölçekli sanayi planlarına katkı verebildikleri gibi doğrudan zamanın devlet büyüklerince teveccüh görebildikleri de anlaşılmaktadır. Buradan hareketle, özellikle Demir Çelik sanayinin tesis edilmesi safhalarına ışık tutabilecek bazı detaylara aşağıdaki başlıklarda yer vermeye gayret edilmiştir.

1.1.4.1. İlk Dönem Avrupa Uzmanları Raporları

Türkiye’de iktisadi ilkeler çerçevesinde demir çelik sanayinin kurulmasına İktisat Vekaleti öncülüğünde 1925 yıllarında başlanmıştır. Bu yönde yapılan girişimlerin en önemli ayaklarından birisini ise Avrupa’dan yabancı uzmanların getirilmesi oluşturmuştur.

Bu adımların öncülerinden şeklinde zikredilebilecek olanı Avusturya Leopen Maden Okulu uzmanlarından Prof. Granigg’in ,1925 yılı Temmuz ayında ,demir sanayi kurmaya elverişli demir yataklarının tetkiki ile maden kömürü havzalarının kok kömürü üretimine müsait olup olmadığını analiz etmek ve nihayetinde demir sanayinin en makul olarak nerede kurulabileceğinin fizibilitesini yapmak üzere Türkiye’ye getirilmesidir. 23-30 Aralık 1925 tarihinde çalışmalarını tamamlayan Dr. Granigg hazırladığı raporda demir sanayinin ülkedeki demir cevherinin elverişli olup olmadığına bakılmaksızın kurulmasından yana görüş bildirerek gerekirse bu amaçla yurtdışından demir ve kömürün getirilmesi ve bu kritik sanayinin inşası değerlendirmesinde bulunmuştur.²⁶ (Tümertekin, 1954, s. 218-9) Doğrudan İsmet Paşa’nın isteğiyle çalışmalara başlayan Granigg, 31 Aralık 1925’te yukarıda bahsi geçen raporunu sunmak ve demir sanayinin vücut bulması adına yapılması gerekenlerle alınacak tedbirleri arz etmek üzere İsmet Paşa’ya bir mektup yazmıştır. (Baş , 2019, s. 100) Dr. Granigg’in yaptığı çalışmalar ve

²⁶ İlave Bkz :Sınai Tesisat ve İşletme ve Vekalet Teşkilatına İlaveler Hk. Raporlar

hazırladığı rapor 1926 yılında çıkarılan 786 sayılı “Demir Sanayinin Tesisine Dair Kanunu’na zemin hazırlamıştır.

Granigg’in demir sanayi yönünde müspet değerlendirme ve görüşlerini içeren makalesinden bir pasaj ise şu şekildedir:

“Türkiyenin demir mevcudunu kafi surette hesaplayabilmek için uzun ve etraflı tetkiklere ve işletme şart ve esaslarını tesbit eden mütehasşis projelerine ihtiyaç vardır; bunlara da yakın zamanda başlanacaktır, ve başlıca yatakların tonajı arama ameliyatı ile tesbit olunacaktır. Her ne olursa olsun, işletmeye elverişli demir zuhuratının yokluğuna büyük bir ehemmiyet vermek doğru değildir: demir endüstrisinin inkişafında kömürün demir cevherinden büyük rol oynadığını tatbikat göstermektedir. Demir endüstrisini kurmuş birçok memleketler, demir cevherini hariçten getirtmektedirler: İngiltere, Almanya, Belçika ve Çekoslovakya’yı misal olarak zikredebiliriz. Türkiye de bu memleketler gibi demir cevherini hariçten getirmeye mecbur olacağına benzer, çünkü dahilde istihsal edilecek cevherin maliyet fiyatı, ithal edilecek cevherinkinden daha yüksek olacaktır. Bütün bunlara rağmen, bugüne kadar elde edilen malûmatla bir ehemmiyetli noktayı kuvvetle tebarüz ettirebiliriz: Türkiye’deki demir zuhuratı ve ihtiyat miktarı, hiç olmazsa bir çok seneler ihtiyacı karşılamaya kâfidir ve her hangi nazik bir vaziyette memleket rezervinden istifade etmek imkânı vardır”. (Granigg, 1936)

1926 yılında ülkesine dönen Dr. Granigg’in yerine jeoloji çalışmalarını yürütmek üzere Dr. Lucius görevlendirilmiştir. Dr. Lucius’un katılımıyla demir üretimindeki en önemli girdi olan kömür madenlerinin tetkiki yapılarak özellikle Söğütözü bölgesine ağırlık verilmiştir. Akabinde Ticaret Vekaletine bağlı olarak teşekkül ettirilen bir Umum Müdürlüğü (Genel Müdürlük) marifetiyle Dr. Amsler, Dr. Arni ve Dr. Nowack gibi uzmanlar da ülkeye getirilerek konu üzerinde daha etraflı tetkikler gerçekleştirilmiştir. Belçika’da Maurice ve Almanya’da Koppers firmalarında kok kömürü, Lüksemburg’ta Medinger’de ise demir cevheri analizleri yaptırılmıştır. (İnan, 1972)

Aynı dönemlerde Maadin Genel Müdürü Bekir Bey Belçika ve Fransa’daki demir tesislerini incelemek ve ülkemizde kurulabilecek demir sanayisi adına değerlendirmeler yapmak üzere Avrupa’ya gönderilmiştir. Seyahat sonrası arz ettiği raporda Bekir Bey özetle; demir sanayi kurulabilmesi için belirli bir kapasite ölçeklendirmesinin şart olduğu, kömür ve demirin öncelikli olarak ucuza ve sürekli şekilde temininin önemi ve ülkedeki doğal kaynaklardan yeterince faydalanılabilmesi için ilk olarak sahada yaptırılan tetkik ve araştırmaların sisteme bağlanması hususlarının altını çizmiştir. Raporda ayrıca tesis büyüklüğü hakkında iktisaden mümkün mertebe en küçük olabilecek günde 150-200 tonluk ham demir imalatı ile üretime başlanması, dökme demir ve hurdalardan istifade

etmek suretiyle çelik istihsal edilmesi mütalaası yapılmıştır. Tüm bu çalışmalar için ise ayrıca bir Fen Heyeti teşekkül edilmesi tavsiye edilmiştir. Demir Çelik sanayisi çalışmaları özelinde, Dr. Lucius ve diğer Avrupalı uzmanların ilgili raporları arz etmeleri ve ülkelerine dönmeleri akabinde, Erkanı Harbiye’de 1928 yılında gerçekleştirilen toplantıya dek demir sanayi kurulması yönünde ülkede hatırı sayılır başkaca bir adım görülmemektedir.

1.1.4.2. Sovyet Uzmanları Raporları

1928 yılı başlarında aradan geçen yaklaşık 2 yıllık fasıla sonrası demir sanayinin vaziyeti Erkanı Harbiye’de bir toplantı düzenlenmek suretiyle yeniden ele alınmıştır. Toplantıda gündeme gelen konu başlıkları şu şekilde ifade edilebilir:

- Türkiye’de kömür havzaları mevcuttur. Keza demir madenleri de bulunmaktadır. Kaynak miktarları sondajlar yaparak tespit edilebilir. Toplam bütçe ise bir milyon Türk Lirası bandında olacaktır.
- Gümrük istatistiklerine göre, 1924 yılında 93.000 ton demir ithal edilmiştir. Bunun toplam değeri ise on milyon Türk Lirasıdır.
- Tesis edilecek demir sanayi en azından on yıl zararlı çalışacaktır. Ülke savunması bakımından her şartta lüzum görülüyorsa, doğrudan hükümet tarafından ya da yabancı sermaye ile belli garantiler dahilinde müşterek bir modelle demir sanayi kurulabilir. Bu hususta Arbed ve Rene Durand tarafından yapılmış iki adet müracaat bulunmaktadır. Durand kendisine maden ortaklık hakkı verilmesine karşılık gerekli sermayeyi temin etmek, Arbed de kendi adına tetkikat yapmak istemektedir. Arbed olumlu bir rezerv çıkması halinde hükümete demir sanayi tesisi adına anonim ortaklık teklif etmektedir.

Yukarıdaki ifade edildiği üzere demir çelik tesisleri kurulması yönünde 2 yabancı firma bazı ön koşullar ileri sürerek çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Cumhuriyetin ilk yıllarında, özellikle İzmir İktisat Kongresi sonrasında, sanayileşme ve ağır sanayi konusunda sermaye ve devlet ilişkisi bazlı müspet modeller dile getirilse de demir çelik sanayine ilişkin bu firmaların adımları akabinde, muhtemeldir ki 1929 Büyük Ekonomik Buhranı’nın da tesiriyle, ilerleme kaydedilememiştir. (Barutçugil, 1978, s. 19-23)

Toplantıda geçen bu konu başlıklarına ve görüşlere Erkanı Harbiye Demir Çelik sanayi için bir başlangıç niteliğinde olması, istihdama katkı sağlaması, kaynakların yurtiçinde

kalması ve savunma mülahazaları ile müspet görüş bildirmiştir. Ayrıca yapılacak tetkikatın genişletilmesi ve ilgili Bakanlıkça demir sanayinin kuruluş ve sermaye yapısı hakkında girişimde bulunulması tavsiyesi yapılmıştır. (Tümertekin, 1954, s. 220)

Erkanı Harbiye'nin olumlu ve teşvik edici değerlendirmeleri yanında, demir sanayinin durumunun yeniden ele alınması hususunda yetkili kurumların hazır bulunduğu 1928 tarihli bu toplantıdan sonra yeraltı kaynaklarının incelenmesi için ödenek yetersizliği gerekçesiyle demir sanayi kurma teşebbüsü ikinci kez sonuçsuz kalmıştır^{27, 28} (TDÇİ, 1977)

1930'lu yılların başları ise, tüm dünya devletlerini tesiri altına alan özellikle de sanayileşmiş ülkelerde hissedilen, bir görüşe göre dünya iktisadi tarihinin en büyük ekonomik bunalımını tavsif eden Büyük Buhan'ın başlangıç dönemlerine rast gelmektedir. 1930-1940 yılları arasında Türkiye'de ise istiklal harbi sonrasında iktisadi dönüşümün enstrümanlarının birlikte ve etkin kullanılmaya başlandığı, bir anlamda iktisadi hayatın "oturmaya, yerleşmeye" başladığı ve nihai anlamda geçmişle pragmatik bir kopuşu temsil eden zaman aralığı olarak görmek yanlış olmayacaktır. Bu döneme ılımlı devletçi iktisadi model yahut kalkınma ve sanayileşme perspektifinden korumacı-devletçi sanayileşme adlandırması yapılabilir. Bir diğer deyişle Türkiye o dönemki buhran koşullarında, ilk dönemki politikaları bir yana bırakmak suretiyle, dışa kapanarak ve devlet eliyle milli bir sanayileşme inisiyatifi başlatmıştır.

TBMM'de yapılan 25 Haziran 1927 tarihli oturumda bir anlamda savaş sonrası bozulan sosyal ve hasseten iktisadi hayatın rayına oturtulabilmesini teminen durum tespitine yer verilmektedir. Sanayileşmiş İtalya, Almanya ve Rusya örneklerinden hareketle savaş sonrası İktisat Şuraları vücuda getirmenin öneminin altı çizilerek bu ülkelerde teşekkül ettirilen Ali İktisat Meclislerinin benzerinin Türkiye'de de kurulması gerektiği mütalaası yapılmaktadır : "Mesela Almanya'nın muhtelif iktisadi teşekküllerinin ve muhtelif mesalik ve sanayi erbabının iştirakiyle yüz yirmi üç kişilik bir heyet teşkil edip hem iştirari

²⁷ Bkz Ek 3: 17 Mart 1926 tarihli Kanun Gereğince Memleketimize Demir Sanayiinin Kurulması Konusunda Yapılan Talepleri Görüşmek üzere İktisat Vekaleti'ne Yetki Verilmesine Dair Cumhurbaşkanının 11.04.1928 Tarihli Kararnamesi (BCA, 1928, 30.18.1.1./28.22.6)

²⁸ İlave için Bkz: Demir Sanayii Konusunda, 1929 Yılında Yapılacak İnceleme ve Araştırmalara Ayrılan Tahsisatın Takviyesi ile İlgili Muameleler İçin İktisat Vekili'ne Yetki Verilmesine Dair Cumhurbaşkanının 12.08.1928 Tarihli Kararnamesi. (BCA, 1928, 30.18.1.1./30.52.2)

mahiyette icrayı faaliyet eylediği hem de doğrudan Millet Meclisi'ne levahiye kanuniye teklifine salahiyyatlar kılındığı görülmüştür." (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 33, 1927, s. 777)

Bu bağlamda: Cumhuriyet'in iktisadi sahadaki ilk danışma organı olan Âli İktisat Meclisi, 25 Haziran 1927 tarihinde TBMM'de kabul edilen ve 24 Temmuz 1927 tarihinde yürürlüğe giren 1170 sayılı kanunla kurulmuştur. ²⁹ (Yüksel & Öncü, 2023) Meclisin kurulduğu dönem aynı zamanda bir paradigma değişikliğine işaret etmektedir. 1920-1930 arası yaklaşık 10 yıllık süre sanayi sahasına negatif etki eden devamlı ticaret açığına sahne olmuştur. Bu anlamda ödemeler dengesi açığının giderilmesi suretiyle ithal ikameci modelin devreye alınması ve sanayileşmeye ivme kazandırılması amaçlarıyla Âli İktisat Meclisi'nden bir rapor hazırlaması talep edilmiştir. İktisat Vekaleti'nin üstlendiği ve İktisat Vekili Şakir Kesebir ile özdeşleşen rapor hazırlık çalışmaları çerçevesinde bir komisyon kurularak ülkenin çeşitli bölgelerine inceleme gezileri düzenlenme kararı alınmıştır. Komisyon üç temel gruba ayrılarak "İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor" ³⁰ başlıklı bir rapor hazırlamış ve mezkur rapor 1930 yılında milletvekillerine dağıtılmıştır. Rapor; ticaret açığının giderilebilmesi için ihracat gelirlerinin artırılması yahut net dış ticaret fazlası verilmesinin sağlanması gibi pratik bir mülahazadan doğmuştur. Bu sebeple sanayileşmeye ivme kazandırmak için başta tekstil olmak üzere belirli sahalarda ithal ikamesine dönük tezler ileri sürmüştür. Tarihsel perspektiften geniş vaziyet değerlendirmelerine yer verilen rapor, yeni bir söylem ve uygulama geliştirmemesi ve sanayileşme bazında mevcuttan farklı yaklaşımlar sergilememesi noktasında çok ses getirememiştir. Diğer taraftan demir çelik ve kimya sanayi gibi ağır sanayi tesislerinin inşa edilmesi hususlarında BBYSP ile denk düşen temalara sahiptir. Bir danışma meclisi vasfında kurulan Âli İktisat Meclisi'nin çalışmalarına demir çelik sanayi noktasında bakıldığında, meclis komisyonunca hazırlanan bahsi geçen rapor, ortaya koyduğu yaklaşımlarla Sümerbank'ın hayat bulmasında ve ülkedeki planlama faaliyetlerine temel olması bağlamında öncülerden olmuştur denilebilir. Rapor, Birinci Sanayi Plânındaki gibi ithal ikameci yaklaşıma sahip birçok yatırımın kaynağını oluşturması ve KİT'lerin kurulmasında oynadığı rol bakımından da önemlidir. (Yaktı, 2011, s. 677-700)

1930 yılı baz alındığı takdirde sonrasında siyasi ve iktisadi sahada ciddi bir değişim ve dönüşümün yaşandığı görülecektir. Cumhuriyetin ilk yıllarında devreye alınan ve çok da

²⁹ Bkz : Âli İktisat Meclisi Hakkında Kanun (TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 5, 1927)

³⁰ Bkz : "İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor" (Kesebir, 1930)

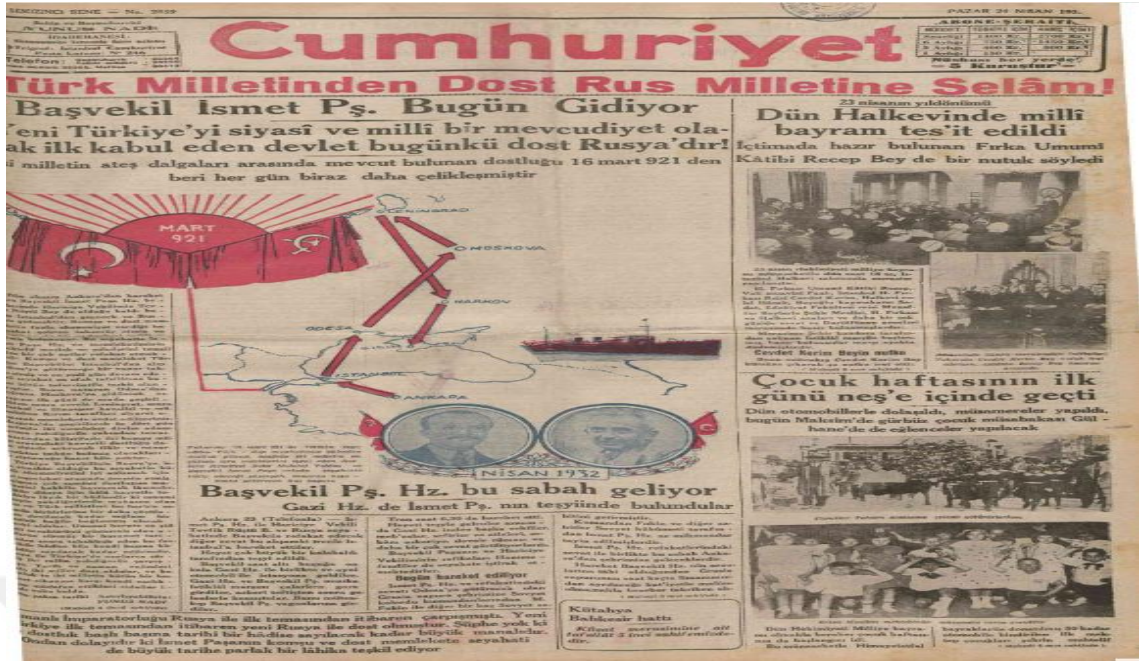
olumlu olamayan özel kesim esaslı sanayileşme modeli tecrübesi devletçilik mefhumunun siyasi-ideolojik ve iktisadi alanlarda yaygın kullanımını beraberinde getirir olmuştur. Atatürk'ün 1931 yılında dile getirdiği:

“... Fırkamızın takip ettiği program, bir istikametten tamamiyle demokratik, halkçı bir program olmakla beraber iktisadi nokta-i nazardan devletçidir. Bu itibarla fırkamıza müstenit olan Cumhuriyet Hükûmetinin her nokta-i nazardan vatandaşların hayatıyla, istikbaliyle ve refahiyle alâkadar olması tabiidir. Halkımız tab'an devletçidir ki, her türlü ihtiyacı devletten talep etmek için kendisinde bir hak görüyor...Bu istikametten yürüyeceğiz. Ve muvaffak olacağımızdan şüphe yoktur...” (Atatürk , 1959, s. 262)

yönündeki ifadeler ile sonrasında aynı yılın Mayıs'ında toplanan Büyük Kongre'de kabul edilen “C.H.F. Nizamnamesi ve Programı”nda geçen şu cümleler bu meyandaki bir anlamda resmi görüşleri yansıtmaktadır: “Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde -bilhassa iktisadi sahada- Devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır.” (C.H.F, 1931, s. 31)

Bu dönemde devlet eliyle yapılmaya gayret edilen ve örnek alınan uygulamalara bakıldığında kalkınmacı planlı örgütlenme modelinin geliştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu yaklaşıma göre devletin sanayi alanındaki bütün girişimleri bir plan dahilinde gerçekleştirilmelidir. Planlama koordinatlarının bu şekilde kabullenilmesinde Sovyet Rusya'nın bu alandaki görece başarısı ve Batı'lı gelişmiş devletlerin dahi devlet müdahalesini organize halde gerçekleştirmeleri hususları tesirli olmuştur. Türkiye'de bu uğurda bir bakan değişikliğine gidilerek 1932 yılında İktisat Vekilliğine Celal Bayar getirilmiştir. (Yücel, 2015, s. 33-4)

Sanayileşme ve iktisadi model arayışlarındaki rota tayininde Büyük Buhranın etkileri ve planlama mefhumu kritik rol oynamıştır. Sovyetlerin dünya iktisadi bunalımı ve planlama sürecindeki başarısı, iki ülkenin devlet erkânı arasında geliştirilen iyi ilişkiler ile karşılıklı görüşme ve ziyaretler gibi birtakım gelişmeler bir anlamda dönemin Türkiye'sinin bu yöndeki koordinatları adına ipuçlarını da barındırmaktadır. 1932 yılının Nisan ayında Başvekil İsmet İnönü beraberinde kalabalık bir heyetle başta yukarıda zikredilen iktisadi uygulamalar olmak üzere geniş gündemli Sovyet Rusya seyahatine çıkmıştır.

Resim 2: 24 Nisan 1932 tarihli Cumhuriyet Gazetesi “Başvekil İsmet Paşa Bugün Gidiyor” (Cumhuriyet,1932, s. 1)

Kısacası, ziyaretin temel amacı olarak; Sovyetlerde uygulanan iktisadi poltikaları yakinen müşahede etmek, ikili ticareti geliştirmek ve devlet sanayisinin altyapısını oluşturacak kredi unsurlarının temin imkanlarını görüşmek hususları sayılabilir. Ziyaretin sonunda Türkiye, Sovyet Rusya’da 20 sene vadeli, ödemelerin mal karşılığında olması esası ile, 8 milyon dolar kredi desteği almıştır. Başvekilin Sovyet ziyaretinin katılımcıları arasında sanayi alanında şu önemli kişiler de bulunmaktadır: Sanayi Umum Müdürü Ahmet Şerif (Önay), İktisat Vekaleti Müşavirlerinden Kamil İbrahim, Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi ve Kumaş Fabrikası Müdürü Şevket Turgut. Rus basınında da geniş yer bulan ziyaret kapsamında pekçok üst düzey görüşmenin yanında belli başlı sanayi tesisleri de gezilmiştir. Özel bir ihtisas heyeti ayrıca Sovyet Rusya Devlet Planlama Teşkilatı’nda bir toplantı gerçekleştirerek incelemelerde bulunmuştur. Ziyaretin bir diğer önemli ayağı ise özellikle sanayi ile alakadar bir heyetin Başvekilin ziyareti sonrası ülkede kalarak çeşitli inceleme ve görüşmelere devam etmiş olmasıdır. Sanayi Umum Müdürü A. Şerif Bey ve beraberindeki sanayi mütehassıslarından müteşekkil heyet; sanayi enstitüleri, çeşitli üretim tesisleri ile makine sanayi bölgelerine olmak üzere toplamda 70 kadar kuruluşta incelemelerde bulunmuşlardır. A. Şerif Bey’in daha sonra detaylarını yazılı bir derleme³¹ yaptığı ziyarette sanayi heyeti özellikle Sovyet ağır sanayinin fevkalade bir teknolojik

³¹ Bkz : Ahmet Şerif Önay “Rusya’dan alınacak makinalar ile kurulacak fabrikalar meselesi”, T.C. İktisat Vekaleti, Ankara,1932

gelişme gösterdiğini gözlemlene imkanı bulmuştur. Sovyet Ağır Sanayi Komiserliği mezkur heyete ağır sanayi ile ilgili Türkiye'nin ihtiyaçları doğrultusunda kapsamlı bir etüd yaptıklarını bildirmiştir. Bu etüde göre Türkiye'ye yalnız iktisadi sahada değil ülke savunmasında da yararlı olacak ağır sanayi kurulumu tavsiyesinde bulunulmuştur. Türk heyeti de bu konuya azami ehemmiyet verileceğini belirterek kimya ve metalurji alanında Sovyetlerden uzman heyet istenmesini hükümete rapor etmişlerdir. Türkiye'nin bu ziyaret sonunda Sovyetler'den temin ettiği kredi ve teknik yardım sayesinde sanayi alanında atmak istediği adımlara büyük hız ve kolaylık kazandırdığı görüşleri hakimdir. Ayrıca , Sovyet Rusya'nın kendi ülke içi ihtiyaçlarına rağmen Türkiye'ye yönelik böyle bir destekte bulunması hakiki dostluğun göstergesi olarak algılanmıştır. (Tekeli & İlkin, 2009, s. 137-41)

Cumhuriyetin ilanı sonrası 1930'lu yılların başında Hariciye Vekili Teyfik Rüşdü Aras'ın ziyareti ile pekişen, Sovyet Dışişleri Bakanı M.M.Litvinov'un Ekim 1931'de Türkiye ziyareti ile ivme kazanan ve 1932'deki Başvekil heyetinin seyahati ile en yüksek seviyesine ulaşan Türkiye Sovyet Rusya ilişkileri, 1932 yılının son çeyreğinde kredi alışverişinin ötesine geçerek teknik kapasite artırımı ve iktisadi planlamada "model işbirliği" halini almış görünmektedir. Türk heyetinin ülkeye dönüşleri sonrasında hükümete verdikleri öneriler doğrultusunda 1932 yılı Ağustos ayında Sovyet uzmanların Türkiye'ye gelmesi ile bu model işbirliğinin temelleri de atılmıştır.

Sovyet Proje Tröstü Müdürü İktisat Profesörü Orloff riyasetinde Tekstil mühendisi Mamurin, kumaş uzmanı Gogolin, mimar Nikolayef, inşaat enstitüsü müdürü ve su mecrası-kanalizasyon uzmanı Prof. Samgin, jeoloji uzmanı Troyanski, teknik enstitü uzmanı Prof. Volinski ve iktisat enstitüsü müdürü planları hazırlama uzmanı iktisatçı Prof. M. Nikolo Kovalefski'den oluşan Sovyet uzmanlar heyeti 1932 yılı Ağustos ayında kararlaştırılan inceleme ve planlama çalışmaları adına Türkiye'ye gelmişlerdir. (Korhan, 2012, s. 99) Mezkur heyete daha sonra tarım uzmanı Galavinin ve demir-kimya sanayi mütehassısı Prof. N. Yuşkeviç de katılmıştır. ³² Rus uzmanlar heyetinin çalışmaları iki aydan fazla sürmüş ,bu süre zarfında ülkenin çeşitli bölgeleri ziyaret edilerek Türkiye'de özellikle pamuk, keten, kendir, kimya ve demir sanayisi kurulumu hakkında tetkikler ve görüşmeler yapmışlardır. Ziyaret boyunca Türk basınının ve yerel idarecilerin Sovyet

³² Bkz Ek 4: Rusya'dan Alınacak Pamuklu Mensucat Fabrikaları Tesisatı İçin Getirilecek Uzmanlara, Ülkemizin Sanayi Planının İncelettilmesine Dair Cumhurbaşkanı'nın 13.07.1932 Tarihli Kararnamesi. (BCA, 1932,30.18.1.2./30.53.19)

heyete karşı ilgileri yüksek olmuş , gidilen her bölgede idareciler tarafından fabrikanın kendi bölgelerine yapılmasına dair birtakım tezler öne sürüldüğü görülmüştür. Öte yandan, İktisat Vekaleti ve Sanayi Umum Müdürlüğü de konuya yakından vaziyet etmiş, özellikle yurtiçi gezilerinde Türk uzmanların da Rus uzmanlara eşlik etmesi hatta görünür olması arzu edilmiştir. Çalışmalarını 1932 yılı sonuna doğru etaplar halinde tamamlayan ve ülkelerine dönen Rus heyeti tarafından “Türkiye’de Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayisi” adlı bir rapor çalışması sunulmuştur. Bu rapor temel olarak başlıkta adı geçen ürünlerin ithalatının önüne geçilmesi ve ülke içerisinde üretilme imkanlarının araştırılmasının yapıldığı bir fizibilite çalışması vasfındadır. Ayrıca Türkiye’nin planlamadaki ilk ciddi adımı olan BBYSP’nin hazırlanmasına kaynaklık eden belgelerden olması dikkate değerdir. Raporun belli başlı nitelikleri ve özellikle demir çelik sanayinin tesisine dair detayları içeren kısımlarının incelenmesi, bu yöndeki sanayinin kurulma mertebelerini anlamaya yardımcı olacaktır.

Raporun hazırlık safhası boyunca ve tamamlanması sonrasında Rus heyet üyeleriyle ve de özellikle çalışmaların başındaki Prof. Orloff ile dönemin yöneticileri arasında genel planlama konusu hakkında olumlu tesir bırakan görüşmeler yapılmıştır. Heyet incelemelerine devam ederken İktisat Vekilliğine gelen Celal Bayar ve Başvekil İsmet İnönü ile görüşmeler yapan Orloff hakkında İnönü hatıralarında “muktedir bir uzman olduğu kadar, itimat telkin eden şerefli bir insan” nitelemesi yapmıştır:

“...Sovyet heyetin başı, plan tatbikatından gerekli makinalardan bize neleri verebileceklerini ve neleri veremeyeceklerini, kendi veremediklerini Garp âleminden tedarik etmemiz lazım geldiğini özel görüşmelerimizde bana açıkça söylemiştir...(Orloff) ... Daha mühim olarak, bize, demir çelik endüstrisine girmek lüzumunu telkin etmiş, bu yola götürmüştür.” (Tekeli & İlkin, 2009, s. 162)

Sovyet uzmanların raporlarında pamuklu dokuma sanayinin kurulması, inşaat planları ve enerji kaynakları ile ilgili ayrıntılı bir değerlendirme yapılmıştır. Sunuş yazısı³³ bizzat Prof. Orloff tarafından yapılan raporun bu yöndeki değerlendirmelerinin dikkate alındığı görülmekte ve bu çerçevede Orloff tarafından yeni İktisat Vekili Bayar’a bir mektupla teşekkür edilerek ilgili fabrikaların kurulum detayları verilmektedir.³⁴ Raporun devamında

³³ Demir sanayine raporun sunuş kısmında değinilememiştir zira demir sanayi uzmanları heyete en son dahil olup ülkeden en son ayrılan grup olmuş bu sebeple “demir sanayi raporları” ön raporun son kısmına dahil edilmiştir.

³⁴ Bkz Ek 5 : Prof. Orloff’un İktisat Vekili Bayar’a Yazdığı Mektup Sureti (Tekeli & İlkin, 2009, s. 163)

Türkiye’de keten, kendir ve jüt gibi maddelerin üretim olanakları ve sanayi projeleri yer almaktadır.

Son kısım ise Prof. N. Yuşkeviç tarafından kaleme alınan “Türkiye Kimya ve Demir Sanayinin Tesis ve İnkişafı Hakkında Rapor”dan oluşmaktadır. Raporun ilk kısmı Kimya sanayi üzerine yoğunlaşmakla beraber ikinci kısımda demir sanayi “Türkiye’de Demir İstihsalı Meselesi ve İzabe Sanayinin Sanayii Kimyeviye ile Rabıtası Hakkında Bir kaç Söz” başlığıyla Rus uzman tarafından ; rezervler,ekonomiklik,etkinlik,verimlilik ve güvenlik gibi parametreler analiz edilmiştir.

İlk olarak Türkiye’de 1930 yılı demir çelik ve türevi maddelerin ithalatına ilişkin gümrük istatistikleri paylaşılmıştır.

Tablo 3: 1930 Yılı Demir Çelik Türevi Maddelerin İthalatına İlişkin Gümrük İstatistikleri

Sıra No	İsim	Miktar (Kg)
1	Her Cins Demir	279,034
2	Hurda Demir	100,656
3	Çelik (Çubuk, Külçe, Kitle)	1,378,666
4	Çelik Levhalar	352,805
5	Yuvarlak ve Muhtelif Profilde Demir	28,084,588
6	Ray, Travers, Yatak vs.	64,858,982
7	Demir Saç ve Levhalar	23,553,181
8	Çelik veya Demir Teller, Dikenli Demir Tel	5,628,974
9	Demir Zincir	372,074
10	Çelikten ve Demirden Muhtelif Eşya	18,693,901
11	Muhtelif Makinalar	16,943,220
	Yekün	160,246,081
12	1-10 Arasındaki Eşyanın Kıymeti	20,200,974 Türk Lirası
13	11. Fasıldaki Eşyanın Kıymeti	15,300,791 Türk Lirası
14	Yekün	35,501,765 Türk Lirası

Kaynak: (Yuşkeviç, 1933, s. 19)

1928 ve 1929 yıllarında yaklaşık 200.000 ton olan Türkiye’nin demir çelik malzemeleri ithali, milli mücadele dönemindeki dönemsel artışları dikkate almaksızın, 1930 yılında 160.000 ton olmuştur. Orta büyüklükteki bir yüksek fırının ortalama üretimine denk gelen bu miktardaki demiri elde etmek için yine yaklaşık aynı oranda kömür kullanmak lazım gelmektedir. Yuşkeviç kimya sanayi türevlerine ilişkin demir sanayi bahsinde birtakım hesaplar yaparak sanayilerin bağlantılı olması gerektiği tezini savunmaktadır. Aynı şekilde mezkur sanayilerin birlikte olması suretiyle demiryolu bağlantı hatları, elektrik santrali, su rezervleri, kanalizasyon ve yangın tertibatı gibi masraflı işler için tasarruf yapılabileceği ifade edilmektedir. Raporda daha önce Türkiye’de demir madenleri

konusunda çalışmaları olan Dr. Lucius'un tetkiklerine de atıf yapıldıktan sonra demir sanayi için en verimli yer seçimi konusunda bir takım değerlendirmelere yer verilmektedir. Örneğin TBMM demir sanayi kanunu görüşmelerinde bahsi geçen Ayvalık Ayazmant demir madeni gibi bölgeler çeşitli açılardan analiz edildikten sonra Türkiye'de yakınında demir sanayi tesis edilebilecek evsafda bir demir madeni olmadığı kanısına varılmıştır. O halde yüksek fırınları kömür madenine en yakın noktaya , nakliye unsurunu da hesaba katarak kurmak gerektiği belirtilmektedir. Bu hususta tüm bileşenlerin kesişimi ise Zonguldak havzası olarak görülmektedir. Başta denize yakınlık, beşeri sermaye, nakliye ile güvenlik mülahazaları da ele alındıktan sonra Karabük ve Tefen en uygun mevki olarak tercihe şayan bulunmuş, ancak daha iktisadi olarak Tefen işaret edilmiştir. TBMM'deki münasip ve muhtemel demir sanayi bölgeleri için de benzer yerlerin adlarının geçtiğini hatırlamakta fayda vardır. Raporda devamla birçok parametreye beraber bakıldığında Türkiye'de daha iç bölgelerde bir tesis inşa etmenin diğer ülkelerdeki demir fiyatlarıyla rekabeti imkansız kılacağı öngörülmektedir. Bölgedeki Filyos Irmak hattının aynı zamanda Kırıkkale askeri fabrikalarına lazım olan ham demiri nakliye imkanına da yarayacağı vurgulanan son kısımda birtakım kurulum ve işletim maliyetlerine yer verilmiştir. Sonuç kısmında Prof. Yuşkeviç; bu türden nihai demir ve kimyevi maddelere ihtiyaç olduğunu belirterek rezerv bakımından yeterli kaynaklara sahip Türkiye'de iktisadi bağımsızlık ve ülke güvenliği açısından demir ve kimya sanayinin kurulmasının öneminin altını çizmiştir. (Yuşkeviç, 1933, s. 1-47)

1933 yılına gelindiğinde Türkiye ve Sovyetler arasında ilişkilerin siyasi,diplomatik, teknik, ekonomik ve ticari anlamda tüm hızıyla devam ettiği görülmektedir. Yıl içerisinde karşılıklı heyetlerin gidiş-gelişleri ,önerilen fabrika ve tesislerin fizibiliteleleri, kredi anlaşmaları uyarınca ticari faaliyetler gibi ilişkilere ivme kazandıran çalışmalar sürdürülmüştür. İkili ilişkiler hakkında TBMM'nin 4. Dönem 3. Yasama yılı açılışında konuşan Mustafa Kemal Paşa şu ifadeleri kullanmıştır:

“Efendiler,Bu sene mümtaz bir Sovyet heyetinin cevap ziyaretini kabul ettik. (Alkışlar) Bu ziyaretin onuncu yıl bayramına tesadüf ettirilmesi , iki memleket arasındaki ilişkilerinin derin samimiyetini gösteren mesut bir vesile olmuştur. (Alkışlar) İki ülkenin çetin zamanlarında kurulmuş olan, on beş senedir türlü imtihanlardan daha kuvvetli çıkmış bir dostluğun daima yüksek kıymeti haiz olmasının beynelminel sulh için değerli ve ehemmiyetli bir amil olduğuna tereddüt edilemez. (Alkışlar)” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 18,1933, s. 2-3)

Sovyet Rusya ile 1930'lu yıllar boyunca geliştirilen ilişkilerin diğer taraftan eleştirilen yönleri de bulunmaktadır. Devlet yönetiminde de zaman zaman planlama, dışarıdan uzman tedariği ve devlet bazlı sanayileşmenin içeriği yönünde farklı düşünceler tezahür etmiştir. Rus kaynaklı tezlerin benimsenmesi ve Rus uzmanların varlığı, Türk yöneticilerin istekleri ne olursa olsun, devlet kontrolünün genişletilmesinde ve özel girişimin önünün kesilmesinde hiç şüphesiz etkili olmuştur. Ancak tüm bunların ötesinde , “Devlet üstlenmelidir” doktrini, Türkiye gibi bir ülkede hem idarecilerin hem de halkın geçmişten devraldıkları gelenek ve adetlerle son derece uyumlu, kolay ve tanıdık bir anlayış olarak telakki edilmiştir. Şayet iktisadi kalkınma isteniyorsa, diğer tüm sahalarda olduğu şekilde, bu milletin huzur, refah ve güvenliğinden sorumlu devlet tarafından üstlenilmelidir. Özel teşebbüsün mesafeli karşılandığı ve yetersiz kaldığı bir ülkede bu noktada devletçilik ,de facto , milli kalkınma ve güvenlik için sanayi atılımlarının önderi ve yöneticisi olarak devletin müdahalesi anlamına gelmektedir. (Lewis, 2018, s. 636-38)

Sonuç itibarıyla ,ikili ilişkilerde yaşanan bu ilerleme ve deneyimle, Sovyet Rusya'dan ilham alarak ve Rusya'nın desteğiyle ülkenin sanayileşme alanındaki ilk model planı olan BBYSP'nin temelleri oluşturulmuş akabinde bunun devamı niteliğindeki ikinci plan ile Türkiye'nin kalkınma ve sınai üretim noktasındaki gayretleri sürdürülmüştür.

1.1.4.3. ABD Uzmanları Raporları

Türkiye’de başta hükümet ve organları olmak üzere sanayileşmenin nasıl ve hangi enstrümanlarla yapılacağı konusunda bu dönem önemli ve dikkate değer görülecek yönelimler belirlemiştir. Türk uzmanların sanayileşme ve planlama konusundaki raporları, ilk dönemdeki yabancı araştırmacıların gözlemleri ve Rus uzmanların geniş tetkikatı haricinde,farklı tenkitlere rağmen,bu kez ABD’li uzmanlardan destek alınmış ve Türkiye’ye davet edilmişlerdir.

1933 yılı başlarında Türki Hükümeti, Washington Büyükelçisi Ahmet Muhtar aracılığıyla ABD Dışişleri Bakanlığı'na teknik anlamda uzman desteği temin edilmensi konusunda görüşmeler yapmıştır. (Patton, 2000, s. 46-57) Bu görüşmeler sonucunda; Amerika’dan Walker Downer Hines (Ekonomist) ve yardımcısı Brehon B. Somervell (Mühendis) olmak üzere, Edwin Walter Kemmerer (Para ve maliye uzmanı), O. F. Gardner (Tarım ve orman uzmanı),Charles Raymond Whittlesey (İç ve dış ticaret uzmanı), Walter Livingston Wright Jr. (Bakanlık Türkiye işleri uzmanı), Bongt Wadsted (Mühendis), Goldthwaite H.

Door, H. Alexandre Smith ve Vaso Trivanovich'ten (Ekonomist) oluşan Amerikan heyeti Türkiye'ye gelmişlerdir. (Şahin, 2016)

Resim 3: 26 Haziran 1933 tarihli Milliyet Gazetesi “İktisadi Vaziyetimiz-Amerikalı Mühessıs Tetkikat için Geldi” (Milliyet, 1933, s. 1-2)

Amerikalı Uzmanlar; Türkiye'nin iktisadi durumu, yeraltı ve yerüstü kaynakları, sermaye birikimi, sınai ve lojistik pozisyonu, devlet -kamu yönetimi, ticarete dengeleri, maliyesi, bankacılık sistemi, vakıfları, iş ve çalışma hayatı, sağlık ve eğitim alanı başta olmak üzere geniş çaplı raporlarını 1934 yılının Mayıs ayında İktisat Vekâletine sunmuşlardır. (Tezel, 2002, s. 267-68)

Söz konusu uzmanlar, Türk uzmanların da iştirakiyle farklı dönem kesitlerinde Türkiye'ye gelerek çeşitli görüşme ve tetkiklerde bulunmuşlar, çalışmaları ise “Türkiye'nin İktisadi Bakımından Umumi Bir Tetkiki, 1933-1934” adıyla yayınlanmıştır. Raporun genel mütalaalar kısmında özel teşebbüse verilmesi gereken önem vurgulanarak ve bu konuda bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. Sanayi bölümünde ise yer yer radikal sayılabilecek yahut en azından hükümetin o dönemki yaklaşımı ile aynı doğrultuda olmayan bazı görüşlere yer verildiği görülmektedir. Yeni sanayi tesisleri inşa etmenin mali ve finansal yönden sakıncaları, dünya piyasalarının geçirdiği kriz ortamı ve Türkiye'nin mevcut durumunda bazı alanlarda alelacele sanayileşmesinin getireceği olumsuzluklar kaydedilmiştir. Amerikan heyetinin araştırmaları daha çok bir mukayeseler manzumesi şeklinde de telakki edilebilir. Daha önce Türk ve yabancı uzmanlarca hazırlanan raporlar

ve sanayi tesislerine ve konumlarına dönük birtakım değerlendirmeler göze çarpmaktadır.

Türk hükümetinin üzerlerinde önemle durduğu dokuma ve iplik fabrikaları, kükürt ve madencilik tesisleri, cam ve kağıt fabrikaları, zeytinyağı saflaştırma tesisleri ile kimya-demir çelik sanayi gibi işkollarının nispeten daha yüzeysel işlendiği raporda sanayi kolları ile ilgili genel mahiyetde karlılık öngörüsü yapılmasına rağmen teşvik edici bir görüntü sergilenmemiş, daha ziyade erteleme ve iptal yahut değiştirme yönünde önerilerde bulunulduğu görülmüştür. Örneğin kimya sanayi yeri için Rus uzmanlarca önerilen Tefen'e şerh düşülerek gayri iktisadi bulunmuş ancak çalışmanın yalnızca belirli boyutları ele alınarak bir analiz yapıldığı anlaşılmıştır.

Demir çelik sanayisi için ise iktisadi bir çalışma prensibinin sağlanabilmesi için daha yüksek bir gelişme dönemine erişilinceye dek ertelenmesi gerektiği belirtilmiştir. Sovyet ve ABD'li uzmanların analizlerine bakıldığında, özellikle teknoloji yoğun alanlarda, başta demir çelik sanayi tesislerinin vücuda getirilmesi gibi hususlarda temel bazda farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır.³⁵

Sonuç itibarıyla, cumhuriyetin ilk yıllarında, yurtdışından uzman çağırılması ve rapor hazırlanması için çeşitli alanlarda yabancı uzmanlar ihdas edilmiştir. Bu dönemde Avrupa'lı uzmanların genel olarak Avrupa'lı yabancı uzmanların temel işlevi, sanayi alanında, Türkiye'nin kalkınmasına katkı sağlayacak araştırmalar yapıp Bakanlığa görüş bildirmek ve belirlenen alanlarda eğitim vermek şeklinde telakki edilebilir.

1.1.5. 1930 Sanayi Kongresi

1930'lu yılların başları, özellikle global olarak tüm dünyayı sarsan Büyük İktisadi Buhran sonrasında, ulusal bağımsızlık mücadelesi ve iktisadi politika arayışları gibi kendi iç dinamikleri ile birlikte Türkiye'de de ciddi değişim ve dönüşümlerin yaşandığı zaman dilimi olarak değerlendirilmektedir. Türkiye bu dönemde devlet öncülüğünde yeni bir iktisadi arayış ve modelin tanımlanması çabası içerisindeydi. Münhasıran devletin yönetici kadrosunun sevk ve idaresinde hatta birçok kez bizzat önderliğinde devam

³⁵ Türk Hükümeti ve bürokrasisinin konuya ilgisi için ayrıca Bkz: "Memleket iktisadi durumunu tetkik için getirilen Hines'in yerine Dor ile sözleşme yapılması ve lüzumu halinde Dr. Kemmerer'in getirilmesine dair. (BCA, 1934,30.18.1.2./03.05.1934) ve Ek 6: Amerikalı uzmanların Türkiye ile ilgili hazırladıkları raporun bir kısmının New York Times gazetesinde yayımlandığı makaleye dair. (BCA, 1934,30.18.1.2./1934.08.14)

ettirilen bu süreç içerisinde genel bazda üretim, yerli malı kullanımının teşvik edilmesi ve ithal ikameci politikalar öne çıkmıştır. Zira, milli mücadeleden yeni çıkmış olması, sınai ve zirai üretimin oldukça kısıtlı ve yetersiz olması ve kalifiye beşeri sermaye ekikliği gibi birçok etken devlet yönetimini bu konuda nispeten dünyadaki kapitalist diğer ülkelerden ayırarak daha farklı bir modellemeye gitmeleri yönünde zorlamış gözükmektedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün çeşitli kereler Meclis kürsüsünden zikretmiş olduğu "Azami tasarruf şîâr-ı millîmiz olmalıdır" sözlerinden hareketle ve yukarıda tavsif edildiği yönde 1929 yılının son aylarında Başbakan İsmet İnönü'nün TBMM 'de yaptığı aşağıdaki minvalde konuşma akabinde 14 Aralık 1929 tarihinde "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" kurulmuştur:

"Şimdi iktisadî açığın girift olan, güç olan asıl millî kısmına geliyorum. Devlet hayatında olduğu gibi millet hayatında da kendi menbaini, yani istihsaline kifayet etmek endişesi; işte asıl büyük tedbir budur. Millet kendi istihsalinden fazla sarfetmeyecek kanaatkâr bir hayata girmek mecburiyetindedir... Geniş ormanlar ile meşhur, henüz demiryolu uğrağı olmıyan bir şehrimizde elektrik tesisatı için lâzım olan direkleri demir olarak harice ısmarlamışlardır... Bin belaya karşı koyan, bin musibeti ezip yenmek ile meydana çıkan milli mevcudiyet, mahza millî maişeti tanzim edememek yüzünden tehlikeye düşürülmeyecektir... Akli eren bütün vatandaşların şuuru uyandırmak ve bu uğurda devletin bütün kuvvetlerini harekete getirmek kati kararımızdır... Her şeyden evvel fertçe ve Devletçe birbirimize güvenerek ve birbirimize yardım ederek ve dayanarak bu yeni mücadeleyi, millî para, millî iktisat, millî tasarruf mücadelesini behemehal başaracağımıza itimat etmeliyiz."(TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 14,1929,s.30-36)

Milli iktisat bilinci ve yerli malı kullanılmasının teşviki amacıyla Ankara'da kurulan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin kuruluş nizamnamesinde gayeleri şöyle sıralanmaktadır; milleti israfla mücadeleye, hesaplı, tutumlu bir yaşama ve tasarrufa alıştırmak, yerli ürünleri benimsetmek, sevdirmek ve kullandırmak, yerli ürünlerin meblağını artırmaya, dayanıklılık ve estetik noktasında yurtdışındaki ürünler mertebesine getirmeye ve maliyetlerini aşağıya çekmeye gayret etmek ile yerli malların üretimini teşvik edip artırmak. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk himayelerinde teşekkül eden Cemiyet, bir anlamda yarı resmi bir hüviyete sahip olmakla beraber kurucuları TBMM Başkanı Kâzım (Özalp), TBMM Başkan Vekil Hasan (Saka), Yusuf Kemal (Tengirşek), Saffet (Arıkan), Mahmut (Soydan), İş Bankası Umum Müdürü Celal (Bayar), Fuat (Umay), Rahmi (Köken), Reşit Saffet (Atabinen), Besim (Atalay), Ziraat Bankası Umum Müdürü Şükrü (Ataman) ve Emlak Bankası Umum Müdürü Hakkı Saffet (Tan)'dan oluşmaktadır. (BCA, 1929, 490.01.00./01.03.16)

Devlet yetkilileri, başta tüm belediye ve resmi kurumlara yapılan dağıtımli yazılarda münhasıran dikkat çekildiği üzere Cemiyeti yüksek himayelerine alan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, konu ile bizzat alakadar olmuş, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'ne aza edinilmesine destek olunması ve faaliyetlerine katkı sağlanması gibi konularda ülke sathındaki belediyelere, C.H.F. teşkilatlarına ve Diyanet İşleri Başkanlığı gibi kamu kurum ve kuruluşlarına bildirimlerde bulunulmuştur. Örneğin Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin amacının vatandaşa anlatılması için minarelere mahya asılması ve camilerde bu konunun halka izah edilmesi hakkında çalışmalar yapılmıştır.

Kısa sürede mezkur desteklerin de tesiriyle resmiyet kazanan ve başta İstanbul ve İzmir olmak birçok yerde şubeleşen cemiyetin ilk üyesi ve fahri başkanı Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk olmuş, İş bankası da tüm personeliyle cemiyete üye olan ilk kurum niteliği taşıyarak sürece maddi-manevi destek sağlamıştır. (Hâkimiyeti Milliye, 1929, s. 1)

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin genel anlamda milli bir iktisadi çizgi oluşturulması ve bu yönde halkın bilgi ve bilinçlendirilmesi hususlarında çeşitli faaliyetleri olmuştur. Ülke genelinde kurumsal boyutta da desteklenen faaliyetlerinden en bilineni ise halkın yerli malı tüketme ve daha tutumlu yaşamaya özendirilmesi amacıyla her yıl Aralık ayının 12 ile 19'u arasında düzenlenen ve açılışını uzun yıllar Başbakan'ın yapmış olduğu "Tasarruf ve Yerli Malı Haftası"dır. Bu hafta boyunca başta Bakanlar ve kamu kurum ve kuruluşlarının öncülüğünde, okullarda, radyoda, askeri birliklerde ve camilerde kısacası kamuya açık alanlarda olmak üzere Türkiye'nin her yerinde etkinlik ve kutlamalar hayata geçirilmiştir.

Her yılın 12-19 Aralık tarihleri aralığında bu tarz etkinlikleri sürdüren Cemiyet, yukarıda zikredilen faaliyetleri haricinde dönemin iktisadi problemlerine dönük, Türk sanayileşmesinde ve zirai hayatında oldukça önemli bir köşetaşı sayılan 1930 yılı içerisinde "Birinci Sanayi Kongresi"ni ve 1931 yılında da "Birinci Ziraat Kongresi"ni düzenlemiştir. Şu aşamada mevcut çalışmanın sınırları açısından 1930 Sanayi Kongresi ile detaylandırılacak Cemiyetin bu faaliyetleri daha sonraki yıllarda da sergi vb. etkinliklerle devam etmiştir. (Örneğin Milli Sanayi Numune Sergisi, Ziraat Teknik Sergisi, İkinci Milli Sanayi Numune Sergisi ve On Yıl İktisat Sergisi)

Dönemin iktisadi politikalarını ana hatlarıyla halka ulaştırmayı ve maletmeyi amaç edinen ve bu yönde zamanın şartlarına göre bir köprü vazifesi gören Cemiyet, sanayileşme programı belirlemek üzere sanayi uzmanlarının bir araya getirildiği Birinci Sanayi Kongresi'ni 22 Nisan 1930 tarihinde kamu kurumlarının da katkılarıyla düzenlemiştir. Toplanan kongrenin amaçları için Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi tarafından hazırlanan “Raporlar, Kararlar ve Zabıtlar” kitabında şu ifadeler kullanılmaktadır:

“... Yerli mallarına ilişkin gayelerin tahakkukunu temin edebilmek için takibi lazım gelen en doğru yol işadamları ile temasa geçmektir. Fakat Türkiye'deki işadamları ile birebir temas etmek ne kabil, ne de faydalıdır. Hiç şüphesiz ki en kestirme ve en makul yol, muhtelif sanayi gruplarının mümessillerini bir araya toplayarak müştereken ihtiyaçları tespit etmek ve bu gayelerin tahakkuku için lazım gelen esasları bir arada hazırlamaktır. İşte “Sanayi Kongresi” fikri bu zarurettten doğmuştur. Milli sanayimiz -narin bir limonluk nebati gibi- sade halkın ve devletin himaye ve fedakarlığına dayanarak yaşayabilen suni bir varlık olmak tehlikesine düşmemeli; kuvvetini aynı zamanda modern sanayiciliğin hesap ve bilgi menbalarından alan sağlam ve canlı bir uzviyet olmalıdır. İşte Sanayi Kongresi'nin vazifesi sanayimizin asri ve milli icabata uygun bir tarzda inkişafını temin edecek yolları aramaktır.” (Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1930)

Kongrenin esas gündemi olarak şu dokuz başlık belirlenmiştir: 1-Hammadde,2-Sermaye ve Kredi, 3-Vergi ve rüsum, 4-Tevşiki Sanayi Kanunu ve Tatbikatı, 5-Standart meseleleri, 6-Rasyonalizasyon meseleleri, 7-Ticaret ve Sanayi Odalarında sanayicilerin temsili, 8-Sanayi Eğitimi, 9- Nakliyat Tarifeleri. Kongre; Mensucat, Gıda, Deri, Orman, Taş-Toprak ve Cam, Kimya, Maden İhracatı ve Maden Mamulâtı olmak üzere belli başlı sanayi sektörleri bazlı 8 ana sektörde örgütlenmiştir. Bunun yanı sıra Ankara, İzmir, Bursa, Gaziantep gibi şehirlerden mevcut sanayilerinin durumunu izah eden Vilayet raporları da hazırlanmıştır. Vilayet raporları, umumi encümen raporları ve ihtisas komisyonlarının oluşturduğu rapordardan oluşan kongre raporları,daha evvel hazırlanan sanayileşme ve milli iktisat konularını odak alan raporlara ek olarak Demir Çelik sanayisinin tesisini de içeren ve dönemin önemli planlama örneklerinden Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın (BBYSP) oluşturulmasına katkı sağlamıştır.

Resim 4: 1930 Sanayi Kongresi Umumi Heyeti ve Kongre Binası (Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1930)

İktisat Bakanı Şakir Kesebir'in açılış nutkuyla başlayan ve Cemiyet Umumi Katibi Rasim Bey'in konuşmalarıyla devam edilen Kongre'de Madencilik encümeni Hadi, Bekir, Ali Nihat, Reşit Osman, Sadrettin Enver, Ragıp, Refik ve Edip Servet Beylerden teşekkül etmiştir. Madencilik ve Demir Çelik sanayine dair tespit ve önerileri içeren çalışmalar Hadi Bey tarafından hazırlanan Türkiye'de Madenler ve Madencilik Raporu, Madenciler Birliğinin Raporu, Madenciler Encümeninin Raporu ve Maden Sanayi Raporu olarak görülebilir.

Sanayi Kongresi dahilinde hazırladığı "Türkiye'de Madenler ve Madencilik Raporu" başlıklı çalışmasında Hadi Bey, Türkiye'de demir sanayinin temellerinin çok eskilere dayandığını, Boğazköy hafriyatı sırasında meydana çıkan bir kütüphane kalıntısında Mısır Firavununun milattan iki bin yıl önce Hitit kralına demir siparişini ihtiva eden bir belgeye rastlanıldığını ifade etmektedir. Esasen madenciliğin tarihine atıfla Türkiye'de pek çok kıymetli maden rezervi olduğuna dair çeşitli tezler ileri süren ve kapsamlı bir değerlendirmede bulunan Hadi Bey demir sanayine ilişkin şu beyanlarda bulunmuştur:

" I. Dünya Savaşını müteakip bütün ülkeler mümkün mertebe müstakil bir demir sanayini hayata geçirmeyi kendilerine gaye edinmişlerdir. Bir taraftan bu genel yönelim, bir taraftan da demir ithalatımızın bütün mevaddı medeniye ithalatımızda birinci derece ve umumi ithalatımızda gayet mühim bir mevki işgal etmesi, bizim için de memleketimizde bir demir sanayi tesisi meselesini ehemniyetle düşünmek mecburiyetini gerekli kılıyor. Yabancı

uzmanlar marifetiyle yapılan tetkikat mevcut zuhuratın fevkalade büyük olmamakla beraber dahili ihtiyacımızı uzun yıllar karşılayacak miktarda olduğu neticesine varmıştır. Bunlardan Ayazmant, Torbalı ve Ovacık rezervleri denize yakındır. Buralarda hiç olmazsa on milyon ton mevcuttur. En büyük cevher rezervi Kayseri yüz kilometre güneyinde Toros ve Antitoros dağlarında Faraşa civarındadır. Buradaki cevher miktarı on beş milyon tonu geçmektedir. Bu son sahanın vaziyeti ulaşım noktasında kötü ise de Kayseri-Ulukışla hattı mevcut olan zorluğu azaltacaktır. Ayazmant'taki rezerv granik dahilinde bir magmatische Aussecheidung şeklinde olup cevher mağnetittir. Diğer rezerv kireçtaşları dahilinde metasomatose suretiyle teşekkül etmiş siderit ve hematit yatakları olarak telakki ediliyor. Genel itibariyle cevherin derecesi yüksek, fosfor içeriği ise azdır.

Demir sanayi büyük bir ihtisasa yönelik ve memleketimizin mevcut durumu hemen kar sağlayacak bir demir sanayi tesisinin kuruluşuna elverişli olmamakla birlikte bu sanayinin memleketimizin savunması ve dış ticaretimize yapacağı olumlu katkılar itibariyle ilk dört-beş yıl biraz fedakarlığa katlanmak zorunluluğu vardır. Bu hususta şu anda bir rakam verememekteyim. Yalnız şu kadarına ifade edebilirim ki dış ticaret bilançomuzdaki olumlu etki ilk yıllardan itibaren kuruluş maliyetine eşit olcak gelecek yıllarda demir ihtiyacımızın çoğalmasa nispetinde artacaktır.” (Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1930, s. 437-38)

1930 yılı itibariyle Türkiye'deki maden rezervlerinin genel görünümünü çeşitli istatistikler vasıtasıyla gözler önüne seren bu sunumunun sonunda Hadi Bey; maden sanayinin kurulmasının çok büyük sermayeler gerektirdiği ve sürdürülebilirlik sağlanmasından bahisle yabancı sermayeye ihtiyaç duyulacağını vurgulamıştır. Bununla birlikte; barış durumunun korunarak Teşviki Sanayi Kanunununun itinalı bir şekilde tatbik edilmesi, gerekli gümrük düzenlemelerinin yapılması, lojistik imkanlarının genişletilmesi ve hukuki mevzuatın iyileştirilmesiyle Türk maden sanayinin parlak bir geleceğe sahip olacağı değerlendirmesinde bulunmuştur. Benzer değerlendirmeler Maden Encümeni ve diğer raporlara da yansımış, temelde maden sanayinin ehemmiyetine dikkat çekilmiştir. Hemen tüm raporlarda ayrıntılı olarak işlenen bir diğer husus ise sermaye yahut kredi meselesidir. Gerek tesis gerek ise işletme kredisi bağlamında gelecekte devlet idarecilerinin ağır sanayi kurulması süreçlerinde başvuracakları bir yöntem olarak yabancı sermaye/kredi başlığının bu dönemde teferruatıyla irdelenmesi de raporlardaki tespitlerin isabetliliği açısından önemlidir. Birinci Sanayi Kongresi; genel olarak ülke sanayileşmesinin ivedilikle sağlanması, özelde ise ağır sanayi ve demir sanayinin oluşturulmasının elzemliği noktasında kayda değer mesajlar vermiş, kurucu kadroların yaklaşık 15 yıldan beri mücadele etmiş oldukları iktisadi koordinat tayin edilmesi noktasında kıymetli bir kademe oluşturmuştur. Bu noktadan bakıldığında kongrenin düzenlenme tarihlerine denk düşen zaman diliminde iktisadi ve mali politika arayışlarında dönüm noktası sayılabilecek bir diğer önemli gelişme yaşanmış, benzer

yabancı banka örnekleri de incelenmek suretiyle uzun bir çalışmanın ürünü olan Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu 11 Haziran 1930 günü onaylanarak iktisadi kalkınma ve istikrar açısından kolektif bir adım daha atılmıştır.

Genel itibariyle yönetici kadronun yukarıdaki minvaldeki iktisadi politikalarının halka duyurulması ve benimsetilmesi amacı ile 14 Aralık 1929 tarihinde kurulan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti; 1934 yılında çıkarılan bir Cumhurbaşkanı kararnamesi ile kamu yararına dernek sayılmış³⁶, 1939 yılında Ulusal Ekonomi ve Artırma kurumu adını almış ve son olarak 1955'teki birleşmelerden sonra adı "Türkiye Ekonomi Kurumu" olarak değiştirilerek faaliyetlerini günümüze dek devam ettirmiştir.

1.1.6. Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası

Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankasının Türk sanayileşmesindeki rolünü anlamak için kısaca Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na değinmek gerekecektir. Banka sermayesinin önemli bir kısmı idare ve iştirak ettiği şirketlere ayrıldığından Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın asıl kuruluş gayelerinden olan yeni bir girişimci sınıfın desteklenmesi ve krediimkanlarının genişletilmesi hususlarında zayıf kalmıştır. Büyük Buhran'ın uhdesinde olan şirketler üzerindeki olumsuz etkisi de Bankayı zora sokan sebeplerden bir diğerini teşkil etmiştir.

Bununla beraber özellikle 1930 yılında yaşanan paradigma değişikliği ve dünyadaki diğer somut örneklerden yola çıkılarak Bankanın devlet sanayi işletmeciliği ve kredi /banka fonksiyonlarında kesin bir ayrıma gitmenin gerekliliği anlaşılmıştır. Bu husus Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 yılında gerçekleştirilen 3. Büyük Kongresi'nde de ivedilikle kredi-finansman ve banka fonksiyonu ile işletme/kurumlar fonksiyonunun farklılaştırılması ve ayrılması ile işletmeler bölümünü özel müesseseler kısmına kanalize etmek şeklinde formulize edilmiştir. (C.H.F, 1931, s. 75)

Bu bağlamda, Başvekalet tarafından 1932 yılı Mart ayında TBMM Başkanlığına sunulan ve 7 Temmuz 1932 tarihinde kabul edilen 2064 sayılı kanun ile "19 Nisan 1341 tarih ve 633 numaralı kanunla kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, kanunda belirlenen vazife ve işlemleri hayata geçirmek üzere Türkiye Sanayi Kredi Bankası'na

³⁶ Bkz Ek 7: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin Kamu Yararına Dernek Sayılmasına Dair Cumhurbaşkanının 13.01.1934 Tarihli Kararnamesi. (BCA, 1934, 30.18.1.2/42.2.15)

kalbedilmiştir.(dönüştürülmüştür)” (BCA, 1932, 30.18.1.2/26.18.2) Kanunda bankanın 5 milyon lira sermaye ile aşağıdaki amaçlar ile kurulduğu belirtilmektedir:

- Teknik ekipman ve yurtiçinde eşdeğeri yer almayan sanayi inşaatı ürünleri için kredi açmak ve bu ekipmanın piyasa arz/talp vb. noktasında çalışmak,
- Sanayi müteşebbislerine finansman/kredi sağlamak,
- Mali sanayinin girdi/hammadde teminine destek olmak,
- Gerçekleşmiş yahut gelecekte yapılacak bütün sanayi teşvik ödemeleri faaliyetlerine katkı sağlamak.... (TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 11 ,1932)

T.B.M.M.’nin 1932 yılı sekseninci birleşiminde yoğun tartışmalar altında kabul edilen kanun hakkında özellikle yeni bir banka kurulumuna olan gereksinim hususlarında görüşler sarf edilmiş, İktisat Bakanı Mustafa Şeref Bey ise yeni bir bankadan ziyade Sanayi ve Maadin Bankası’nın devlet fabrikalarını işletmek görevlerinin Devlet Sanayi Ofisi’ne , bankacılık görevlerinin ise Türkiye Sanayi Kredi Bankası’na devredileceği konularında geniş bir malumat paylaşmıştır. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 9, 1932, s. 500-507)

Aynı şekilde 3 Temmuz 1932 tarih ve 2058 sayılı Devlet Sanayi Ofisi Teşkilî çerçevesindeki kanun marifetiyle kamu kaynakları ile inşa edilmiş ve edilecek tüm fabrika ve devlet teşebbüslerini yönetmek ve kanunda yazan ilgili gerekçe ve görevler namı altında Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası’nın sanayi işletmeciliği işlevi Devlet Sanayi Ofisi uhdesinde organize edilmiştir. (TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 11 ,1932)

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası’nın ardından meydana getirilen bu iki ayaklı yeni modele dönük birçok tereddüt ve eleştiriler getirilmiştir. Konu meclis gündeminde de uzunca tartışılmış, İstanbul milletvekili Hasan Vasıf Bey; yeni bankanın sermaye kaynaklarından gösterilen ve devralınacak sermayenin aslen vaki bulunmadığını, fabrikaların da Ofis tarafından idare edileceğinden sermaye sıkıntısı oluşacağını, bunlara ek olarak gümrük vergisi gelirlerinin de gelecek yıllarda elde edilebileceğinden hareketle bankanın başlangıçta ölü doğacağını belirtmiştir. (Ayan, 2021, s. 732) Banka ile Ofis arasında çıkan bu ihtilaflı durum ve yetki bölünmesi her ikisinin de yararına olmamış, ikili bir görüntüden uzaklaşamamıştır. Dolayısıyla özel kesime dönük kredi ve teşviklerin genişletilmesi işlevi Banka tarafından sermaye yapısı kaynaklı yerine getirilememiştir. Devlet Sanayi Ofisi ise özellikle idaresi altında bulunan fabrikaların ihtiyaçları , işletme

ve bakım onarımları gibi yüklü maliyetlerin altından kalkamamış gözükmektedir. Öte yandan bu model halkın tek başına altından kalkamayacağı ağır sanayi yatırımlarının ancak devlet eliyle yapılabileceği anlayışı ve katı devletçiliğin tezahürü olarak telakki edilerek sanayici ve özel kesim tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Devletin bu denli yüksek seviyede pazara müdahil olmasının rekabete ve yerli girişimcinin büyümesine olumsuz etkileri olacağı savunulmuştur.

Dünya genelinde yaşanan yoğun iktisadi bunalımın etkisiyle,avrupa mallarının Türkiye'ye maliyetine nispetinde getirilmesi ve bunun devlet fabrikalarının rekabetine yansması, yönetsel sorunlar, mali ve finansman yetersizliği ve kuruluş felsefesindeki eksiklikler bu iki teşekkülün etkin ve verimli çalışmamasında etkenler olmuştur. Bununla beraber sanayi planının hayata geçirilmesinde gerek teorik gerekse pratik bazda bu adımların ciddi etkilerini de yadsımamak önemli görülmektedir. Zira 1933 yılına gelindiğinde , yukarıdaki iki kurum lağvedilerek, tüm bu tecrübelerin de etkisiyle bir anlamda devlet ve özel kesim tarafından daha mutedil karşılanacak,uzun yıllar devlet planlaması ve işletmesinin en önemli modellerinden birisi olacak ve ilk demir çelik sanayinin de yönetimini ifa eden Sümerbank modeli geliştirilmiştir.

1.1.7. Sümerbank

“Geçen yıl kumaş almak üzere Bursa Sümerbank mağazasına gitmişim. Birtakım çeşitlerimizin Amerika ve İsveç'e satıldığını söylediler. Fakat ben o çeşitlere, kumaş dolu raflara bakarken, İttihatçı yolcunun Bulgar şayağı hikayesini hatırlıyordum. Neydi aradan geçen? Şayak hikayesini dinlediğim zamanki Ataşe Mustafa Kemal Bey, “Sümerbank” adını koyan Atatürk'ün ta kendisi idi. “ (Atay, 1965, s. 12)

1933 yılına gelindiğinde Cumhuriyetin ilanının üzerinden 10 yıl geçmiş, siyasi istikrarın sağlanmasının yanında ciddi bir iktisadi değişim ve dönüşüm sürecine girilmiştir. Bu safhada devlet idarecileri, siyasi ve iktisadi bağımsızlık kavramlarını birbirine sınımsı bağlı ve eşderecede önemli olarak addetmiş ve bu yolda ilk merhalenin sanayileşmeden geçtiği tezinde neredeyse birleşmişlerdir. Diğer yandan, kurumlar ve kişiler arası politika ve görüş ayrılıkları da bulunmaktadır. Bu konuda İş Bankası ve özel sanayici kesimin oluşturduğu grup ile İktisat Vekaleti arasında birtakım çekişmelerin yaşandığı, bu suretle İktisat Bakanı'nın değiştirilmesine gidildiği ve Atatürk'ün de konulara bizzat vaziyet ettiği bilinmektedir.

O yıllarda sanayileşmiş ülkelerin,Türkiye gibi sanayileşme ve kalkınma gayretleri içerisinde olan ülkelere dönük çok da müspet olmayan sanayileşme tezleri içerisinde olduklarına dair geniş bir kamuoyu kanısı bulunmaktadır. Devlet siyasi ve bürokratik kadrolarının arasında da “Maliyeci Görüş” adını verdikleri bu anlayışın, tek ölçüsünün nakdi gelir ve vergiler olduğu, kredi ile sanayi kurulmaması gerektiği ve her ülkenin kendisine en uygun mal ve hizmeti üretmesi dolayısıyla sanayileşmeden sakınılmasının lazım geldiği bir yapıyı dayattığı ifade edilmektedir. Bu anlayış şu ibarelerle eleştirilmektedir : “ Andığımız maliyeci görüşte olanlar hem demiri hem kömürü yok denecek kadar az olan İtalya’nın, demiri dışarıdan getiren Almanya’nın, kömür bakımından aynı durumda olan Fransa’nın büyük demir çelik sanayine sahip olduklarını görmemezlikten gelmekte direniyorlar...” Yine benzer şekilde Atatürk’ün de ivedilikle sanayileşmeden yana tavır koyduğu ve buradan hareketle bunu gerçekleştirmek için de işin üzerine doğrudan doğruya kendisinin eğilmesi gerektiğine inanmış bulunduğu vurgulanmaktadır. (Bayur,1965, s. 43-5)

1932 yılının Kasım ayında T.B.M.M. açılış konuşmasında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk: “Beynelmilel iktisat güçlüklerine karşı, halin icabına göre, müdafaa, muvazene, inkişaf tedbirlerini almaktayız. Karşısında bulunduğumuz her imkânı genişlik ve kolaylık yolunda tatbik etmeğe çalışıyoruz... Millî ihtiyaç ve menfaatlerimizin mübrem kıldığı sanayi şubelerinin bir an önce, tahakkuk ettirilmesine, hassasiyetle çalışıyoruz.” demiştir. (TBMM, 1932 , s. 44) Atatürk’ün yapmış olduğu bu konuşma ve hassasiyeti ile sanayileşme yolunda atılan bir dizi adım sonrası Türk sanayileşmesinde önemli bir mihenk olacak Sümerbank kurulacaktır.

1933 yılında daha önce kurulmuş olan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının görevlerini devralmış olan Türkiye Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisinin beklenen faaliyeti gösterememesi üzerine lağvedilerek varlıklarının Sümerbank’a devriyle başlanan süreç,Türkiye’de ağır sanayinin kurulmasına giden yolu da açmış gözükmektedir. Banka henüz kurulmadan Türk basınında da geniş yer bulmuş, Başvekaletten T.B.M.M.’ye gittiği sürece dek üzerinde dikkatle durulmuştur³⁷.

Sümerbank kanununun komisyonlar tarafından müzakereleri sırasında kuruluş gerekçelerinden en önemlilerinden birisi olarak Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının görevlerini devralmış olan Türkiye Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisinin etkin

³⁷ Bkz: 21 Nisan 1933 tarihli Cumhuriyet Gazetesi “Sümerbank” (Cumhuriyet, 1933, s. 3)

ve verimli bir faaliyet çizgisi ortaya koyamaması belirtilmiştir. Temelde Sanayi ve Kredi Bankası'na getirilen eleştirilerin sermaye eksikliği ve sanayiye yeterince fonlayamaması ve buna çözüm olarak bulunan yolların yetersiz kalması hususlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Devlet Sanayi Ofisinin ise milli bir sanayi oluşturulması hedefine ulaşılmasındaki temel enstrüman olmaktan ziyade sanayiciyi tedirgin eden bir müessse yapısında olduğu ileri sürülmüştür.

Sümerbank Kanunu'nun T.B.M.M.'de görüşüldüğü 3 Haziran 1933 tarihli oturumda İzmir Milletvekili Halil Beyin söz alarak İktisat Bakanlığı'na yeni getirilen Celal Bayar'a yönelik o dönemin yoğun gündemli özel teşebbüs – devlet işletmeciliği ayrımı konusundaki sözleri yukarıda ifade edilen tedirginliği ortaya koymaktadır. Halil Bey konuşmasına İktisat Bakanı'na ferdi teşebbüse mahsus rahatlatıcı ve teskin edici söylem ve politikaları adına teşekkür ederek başlamıştır. Bakan Bayar'ın “ Ferdî teşebbüsleri yavaş, yavaş iktisadî sahadan kovarak bütün memleketin faaliyeti iktisadiyesini de devletçiliğe giden asrî devletçilikle bizim devletçiliğimiz arasında münasebet yoktur buyurdular. Ondan sonra iş âlemine, İstanbula koştular...” ifadelerinden de övgüyle bahsederek konuşmasını sürdürmüştür. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 16, 1933, s. 18)

İzmir Milletvekili Halil Bey'in dile getirmiş olduğu hususlar aslen dönemin idarecilerinin de üzerinde devamlı görüş alışverişinde bulunup kimi zaman fikir ayrılıklarına düştükleri iktisadi paradigma değişikliğine işaret etmektedir. Sümerbank bu paradigma farklılaşmasının görünür yüzü ve uzun yıllara damga vuracak enstrümanı olarak 3 Haziran 1933 tarihinde 2262 sayılı Kanun ile kurulmuştur. Faaliyet hayatına başlayan Sümerbank'ın ilk Genel Müdürlüğü'ne 11 Haziran 1933 tarih ve 14545 sayılı Cumhurbaşkanı kararnamesi uyarınca Ali İktisat Meclisi Umum Katibi Nurullah Esat (Sümer) getirilmiştir. (BCA, 1933, 30.18.1.2/37.44.6)

Sümerbankın kuruluş kanununda geçen “Alelûmum sanayi işleriyle ve bankacılık muameleleri ile iştigal etmek ve merkezi Ankara'da olmak üzere «Sümerbank» namile bir banka teşkil edilmiştir. Bu banka hükmî şahsiyeti haiz olup bütün muamelelerinde bu kanun ve hususî ve ticarî haklar hükümlerine tâbidir.” görev ve yetki tanımı ile oldukça kapsamlı şekilde hazırlanan Sümerbank kanun maddelerinin bütününden, önceki tecrübeler ışığında yeni bir sanayi hamlesi başlatılacağı anlaşılmaktadır. (TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 12, 1933)

Kanun ile özetle; Devlet sanayi ofisinin uhdesindeki tesisleri ve şahsi teşebbüs mahiyetindeki sanayi işletmelerindeki kamu pay ve hisselerini mevzuat çerçevesinde işletmek ve devlet sermayesiyle kurulacak işletmelerin fizibilitelerini yaparak işler hale getirmek gibi vazifeler verilen Sümerbank'ın sanayi konusundaki öncelikleri şu şekilde sıralanmıştır:

- Temel hammaddesi yurtiçinden temin edilen ve üretimi tüketimine kafi gelemeyen sanayi şubeleri,
- İşlenmemiş ihraç ürünlerini nihai mal yahut ikincil ürün noktasına getirmek suretiyle kıymetlendiren ve piyasaya arzeden sanayi dalları,
- Üretimi ülke içinde gerçekleştirilen, geniş tüketim haddi olan ve ithal edilen ancak ülke içinde fabrikalar kurulur ise hammadde üretiminin de mümkün olacağı sanayi dalları,
- Hammaddesi ithal edilen, yurtiçinde üretimi mümkün olmamakla beraber üretim aşamalarının kısmi olarak ülke içinden sağlanabileceği sanayi dalları.

Sümerbank'a verilen bu görevlerin yanı sıra bankanın uzman istihdamı, eğitimi ve yurtiçi ve yurtdışındaki stajları konusunda da geniş yetkileri olduğu görülmektedir. Keza kredi ve bankacılık işlemleri ve milli sanayinin geliştirilmesi hususlarında İktisat Bakanlığı'na görüş vermek de bankaya yüklenen diğer misyonlardandır. Sümerbank'ın kurululuğu ile kendisine verilen en önemli görevlerden birisi de devraldığı devlet sermayeli kuruluşları bir yıl içerisinde kendisine bağlı şirketler haline getirmek olarak belirlenmiştir.

Cumhuriyetin kurucu kadrolarının uzun yıllardır temel çabalarından olan genel mahiyette iktisadi kalkınmanın ana eksenini oluşturan milli bir sanayi kurmak ve yerli sermayedar sınıfı yetiştirmek hedeflerinin itici gücü ve kendinden önceki inisiyatiflerin neticesi olarak faaliyet alanı gün geçtikçe ilerleyen Sümerbank, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren sanayileşme hamlelerine başlamıştır. Bu bağlamda birçok fabrikanın kuruluşu Sümerbank eliyle gerçekleşmiş, ayrıca üretilen ürünlerin satışının yapılması ve pazarın regüle edilmesi maksadıyla Sümerbank mağazaları açılmıştır. Sümerbank bu çalışmanın konusunu teşkil eden Türkiye'de demir çelik sanayinin kuruluşuna da kaynaklık etmesi ayrıca önemli görülmektedir. Modern dünyada temel üretim ve tüketim maddelerinden olan demir çeliğin ağır sanayinin kuruluşu daima devletin teşvik yahut desteği ile sağlanmıştır. Sümerbank bu minvalde, Türkiye'deki ilk entegre tesis olan, fabrikalar kuran fabrika

Karabük Demir Çelik Fabrikaları'nın 1937 yılında kuruluşuna öncülük ederek Türk sanayileşmesinin önemli bir mihenk taşı olmuştur.

1.1.8. Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları

"Milli ihtiyaç ve menfaatlerimizin mübrem kıldığı sanayi şubelerinin bir an önce tahakkuk ettirilmesine, hassasiyetle çalışıyoruz." (Bayur, 1965, s. 45) Atatürk'ün 1930'lu yılların başında meclisin açılış konuşmasında sarf ettiği sözlerden sanayi adına planlı bir dizi çalışmanın yapılacağı anlaşılmaktadır. Kalkınmanın ve dolayısıyla sanayileşmenin uzun vadeli planlarla bağlanması konusunun üzerinde ısrarla durulduğu, İBYSP 'nın vücut bulduğu günlerdeki değerlendirmesinde ise fertlerin hususi teşebbüslerini esas tutarak memleketin iktisadiyatını devletin eline almaktan bahsetmektedir. (Aysan, 2000, s. 21)

"Nazım bir plan ve onun kontrolünün Türkiye'nin ekonomik kalkınmasında büyük yararı olacağı kabul edilmiştir. Cumhuriyetimizin ilk on beş yılı her bakımdan bir kuruluş ve kalkınma devridir. İşte 1933 ve 1936 sanayi planları Devletçilik prensibinin o devirlerde ilk uygulamaya geçişidir ve birçok sanayi kuruluşları o yılların planlarına göre işletmeye açılmıştır... Bu suretle Cumhuriyetin ilk devrinde prensip olarak konulan Devletçiliğin, cumhuriyet hükümetlerinin sanayi planlarıyla uygulanması hedef tutulmuş ve daima gelişecek bir ortamda yeni koşullara göre verimli olması öngörülmüştür. " (İnan , 1998, s. 164)

Bu çerçevede, Türkiye'nin yerli ve yabancı uzmanlardan ve başta Sovyet tecrübesinden yararlanmak suretiyle yaklaşık 10 yıllık çabalarının sonucunda hayata geçirdiği Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları, tarihsel bazda ilk planlama uygulaması olarak değerlendirilebilir. Kimi çevrelerce özellikle tam teşekküllü kalkınma programı olmasından ziyade bir sanayileşme planı mahiyeti göstermesi gibi tespitler yapılmasının yanında mezkur planlar, o dönemin ülkelerine nispetle planlama deneyimi şartları içerisinde özel bir konuma sahiptir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin On İkinci Kalkınma Planının (2024 – 2028) uygulamaya alındığı noktadan geçmişe bakıldığında sanayileşmenin iktisadi kalkınmanın temel öncülü hatta cumhuriyetin ilk dönemlerinde bir anlamda kendisi olduğu anlayışının hakim olduğu görülecektir. Bu minvalde, ilk iki sanayi planında, tarım vb. sanayi dışı tüm parametrelerin kapsam dışına alınarak sanayileşmenin ülke kalkınmasındaki fonksiyonu öncelenmiştir denilebilir.

BBYSP ile ilgili daha önce İktisat Vekaleti tarafından hazırlanan raporlar ve tüm ilgili faaliyetler baz alınarak oluşturulan taslak çalışmalar, 1934 yılına doğru gelinirken çeşitli defalar basın organlarınca ve siyasi-bürokratik kesimlerce gündem edilmiş, ancak planın kamuoyuna duyurulması 8 Ocak 1934 tarihinde vuku bulmuştur. (Tekeli & İlkin, 2009, s. 184) 21 Ocak tarihine gelindiğinde Türkiye ile Sovyetler arasında sanayi planının uygulanması için gerekli fabrika ve teçhizatın temini hakkında bir protokol imzalanmıştır. Protokol sanayi adımlarının gerçekleştirilebilmesi için 8 milyon altın dolarlık bir kredi öngörmüştür. (Milliyet ,1934, s. 1) 17 Nisan 1934 tarihinde yürürlüğe giren BBYSP'nin icrası için ise doğrudan Sümerbank yetkilendirilmiştir.

Planın sunuş kısmında dönemin hegemonik iktisadi sistemine göndermede bulunularak sanayileşmesini tamamlayan kapitalist Batı ülkelerinin Doğu ülkelerine mamul ürün göndermek suretiyle Doğu ülkelerinin adeta bir hammadde ve ziraat memleketi haline getirildiği vurgulanmaktadır. Aynı zamanda bu durumun hukuken müstakil olsalarda fiilen ve iktisadi nazardan tabiyet ilişkisi oluşturduğu ifade edilmektedir. (Tekeli & İlkin,2009, s. 185) Kurucu kadroların milli mücadele dönemi sonrasındaki iktisadi-siyasi bağımsızlık bağlamındaki tecrübeleri ve hemen her fırsattaki söylemlerinin, özellikle planda sanayileşme ekseninde yer bulması konuya verilen anlam bakımından ayrıca manidardır.

Bir makro plandan ziyade devletin sanayi yatırımlarını düzenleyen program niteliğindeki BBYSP'nin gerçekleşmesi adına başlangıç tahsisi 44 milyon lira olarak belirlenmiş, daha sonra bu meblağ 100 milyon liraya kadar çıkmıştır. Ülke içinde hammaddesi bulunan yahut tedarik edilebilen sanayi dallarına odaklanan ve özünde ithal ikameci bir anlayışla oluşturulan plan, 1934-1938 yıllarını kapsayan dönemde kurulan yaklaşık 20 fabrikanın kurulmasını öngörmüştür. Üç siyahlar içerisinde zikredilen ve BBYSP'nin en önemli girişimlerinden olan demir çelik sanayinin oluşturulmasını da içeren bu yatırımlarda üretici ve işletmeci olarak devletin fonksiyonu ve iktisadi planlama hakkında icracı kurum olan Sümerbank'ın Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer şu konulara işaret etmiştir.

“Türkiye'nin fiili ve vazih bir hedef olarak endüstrileşme hareketi, devletin yüksek otoritesinin millet ekonomisine müdahalesi ile başlar. Bu müdahalenin mevzuu, Türkiye'de ana sanayiye devlet eliyle kurmak ve Türkiye'yi hava gibi, su gibi ve güneş gibi artık ihmal edilemez birer ihtiyaç halini almış olan ana sanayi branşlarında muhtar bir hâle getirmekten ibarettir...emperyalist politikaya dayanan ekonomi nizamı, bu memlekete bir sömürge gözü ile bakar oldu ve burada bir nevi politik boyunduruk tesisine

kalkıştı. Cumhuriyet bunu bir hamlede yıktı. Türkiye’de organik ve planlı bir ekonominin yaratılmasını da bizzat devlet eline aldı.” (Kuruç, 1987, s. 114)

BBYSP’nin amaçları şöyle sınıflandırılabilir: Yeraltı ve yerüstü hammadde rezerv ve kaynaklarını içeren temel girdiler olan üç beyazlar (un, şeker, pamuk) ve ((üç siyahların (petrol, kömür ve demir)- daha çok İBYSP’na atıfla)) değerlendirilerek sanayi kollarının inşa edilmesi, hammadde ülke içinden tedarik edilebilen sanayi dallarının oluşturulması, planın ifası ve fabrikaların hacminin belirlenmesinde ülkenin kredi ölçeğinin nispet alınması, özel kesimin imkan ve gücünü aşan ve devlet eliyle kurulması zaruri sanayi şubelerine yönelinmesi ve sanayileşmeye öncelik verilerek yerli girişimciye alan açılması. BBYSP dahilinde başlıca beş sanayi dalının oluşturulması öngörülmüştür : 1- Dokuma sanayii : Pamuk, kendir, yün, 2 -Maden sanayi : Demir, sömük kömürü, kömür türevleri, bakır ve kükürt, 3- Selüloz sanayii : Selüloz, kâğıt, karton. 4- Kimya sanayii : Klor, sudkostik, süperfosfat, zaçyağı. 5- Seramik sanayii : Çiçe, cam, porselen. İktisat Vekeli tarafından, Sümerbank marifetiyle maden sanayi namı altında yürütülen Demir Çelik sanayi için planın en büyük bütçelerinden olan on milyon liralık bir tahsisat gerçekleştirilmiştir. (Özyurt, 2011, s. 130-35)

Ülke tarihinin en büyük entegre sanayi kompleksi yatırımlarından olan, Karabük’e dikilen demirden bir fidan, fabrikalar kuran fabrika Karabük Demir Çelik Fabrikalarının (Kardemir) 1937 yılındaki kuruluş sürecini de içerisine alan mezkur sanayi planlarının ihtiva ettiği sanayi kuruluşlarının toplam maliyetinin ise 1940 yılına gelmeden yaklaşık yüz otuz beş milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir.

BBYSP uygulama sürecindeyken İBYSP çalışmalarının deruhte edilmesi adına ülkedeki ilgili kurumların temsilcilerinden mürekkep bir heyet İktisat Vekili Celal Bayar riyasetinde toplanarak İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYSP) üzerinde çalışmaya koyulmuştur. Birinci planın (1934-1938) sanayi tesislerinin inşasındaki başarısının verdiği ivme ile 1936 yılı başlarında oluşturulan plan taslağı (1938-1942) bu suretle Başbakanlığa sunulmuştur.

İBYSP, birincisine nazaran daha kapsamlı bir program olmakla beraber yüze yakın sanayi tesisinin kurulması üzerinde yoğunlaşmıştır. Genel manada birinci plandaki ithal ikameci sanayileşme konseptinin ötesinde burada bir ihracat dengesinin oluşturulmaya çalışıldığı göze çarpmaktadır. Dönemin konjonktürel iktisadi dengeleri içerisinde mezkur sanayileşme hamlelerinin konumlandırılması, bu denli yüksek kapasiteli hamleleri karşılayacak beşeri sermayenin olup olmadığı ya da ziraate ağırlık verilmesi gerektiği

gibi bazı gündemsel konu başlıkları altında çalışmalarını sürdüren heyetin başında bulunan İktisat Vekili Celal Bayar, “Türkiye için endüstrileşme bir milli varlık savaşıdır, bir milli müdafaa mücadelesidir ve hiçbir fedakârlık ve sıkıntı, bir milli mücadelenin neticesiyle mukayese edilemez” ifadelerini kullanmıştır. (Yücel, 2015, s. 41)

Uygulamada amaçlananların; hammaddesi yurtiçinden temin edilen büyük sermaye ve üstün teknik gerektiren sanayi dallarının inşa edilmesi, ham ve yarı mamul haldeki madenlerin ihracatının artırılması, ülkedeki enerji ihtiyacına karşılık gelen elektrik santrallerinin kurulması, makina sanayinin geliştirilmesi üzere Kardemir’in türev ürünlerini işleyecek fabrikaların inşa edilmesi gibi unsurlar olduğu İBYSP ile ana hedefin ise yer altı kaynaklarına yönelmek olduğunun altı çizilmektedir. (Özyurt, 2011, s. 131) Demir-çelik, kömür ve petrol olarak kategorize edilen üç siyahlar üzerine inşa edilecek maden ve kimya sanayi gibi ihtisas alanlarını odak alan bu sanayileşme hamlesi, BBYSP’nin bir adım ötesine geçmeyi vizyon edinmiş görünmektedir. Örneğin BBYSP içerisinde yer alarak kurulan demir çelik tesislerinin devreye alınması ile yerli özel sermayedarların makine, tel, çivi, döküm, boru, cıvata gibi ikincil fonksiyondaki imalathane ve fabrika kurmalarına zemin hazırlanmıştır. (Polatoğlu, 2018, s. 103)

İBYSP ile madencilik ana başlığı altında metal madenler (demir, krom, kurşun vb.) ve metal olmayan madenler (taşkömürü ve linyit işletmeleri), elektrik santralleri, mahrukat (yakacak) sanayi, toprak sanayi, ekmek ve un sanayi, zeytinyağı rafinerisi, yağ ve kuru meyve sanayi, et sanayi, kimya sanayi, makine ve madeni eşya sanayi ve deniz ürünleri sanayi gibi sanayi yatırımlarının vücut bulması noktasında yüz on iki milyon liralık bir bütçe oluşturulmuştur. Plan bazındaki bazı yatırımların savaş vb. kısıtlardan ötürü kendi dönemlerinden sonra yapılabildiği yahut programdan tamamen çıkarıldığı görülmektedir. (Özyurt, 2011, s. 135)

Planlı sanayileşme bağlamında değerlendirildiğinde Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planlarının uygulama safhaları sonucunda; sanayileşmede önemli bir tecrübe kazanılmasının yanı sıra idari kurumsallaşma yolunda da oldukça büyük mertebeler kaydedilmiştir. Sümerbank, MTA, Etibank gibi temel ve işlevsek idari teşkilatlar kurulmuştur. Hayat bulan sanayi tesisleri ile geleceğin sanayi altyapısı tesis edilmiş, kalifiye uzman kadroların yetişmesine olanak sağlanmıştır. 1930-1939 döneminde uygulanan mutedil iktisadi devletçilik anlayışı sayesinde iktisadi yönelim ve paradigma kaygılarının da bir nevi rayına oturduğu, sistemsal yapının yavaş yavaş kurumsallaşması

suretiyle özel teşebbüsün de özendirilme rotasına girildiği müşahade edilmiştir. Bu suretle, sanayinin yıllık büyüme hızının ortalaması yaklaşık yüzde 10 civarında seyrettiği 1930-1939 yılları, Türkiye'nin sanayileşmeye giden yolda ilk önemli ve kolektif çalışmalar yürüttüğü ve bunu da bir plan odak ve zeminine bağladığı zaman dilimi olarak nitelendirilmektedir.

1.2. KIRIKKALE ÇELİK FABRİKASI (1932)

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu takiben ulusal kalkınma ve planlama gayretleri, yerleşim yerleri üzerinde çok yönlü etki ve sonuçlar doğurmuştur. Milli mücadele sonrası beşeri ve toplum hayatına dokunan her alanın yeniden tanzim ve organizasyonu, kırsal ve kentsel dönüşümü ve yeni modelleri beraberinde getirmiştir. Kentsel çerçevede sanayileşme odaklı kalkınmaya bağlı olarak sanayi kentleri oluşmuş, askeri, lojistik ve stratejik birtakım etkenlerin de devreye girmesiyle Kırıkkale, Karabük, Ereğli ve İskenderun gibi sanayi kentleri kurulmuştur. Demir Çelik sanayinin gelişimi ve kentsel dönüşüm-gelişim beraber değerlendirildiğinde, bu sanayi kentlerinin örneği üzerinden Türkiye Cumhuriyeti'nin sanayileşme hamleleri ve demografisine demir ve çeliğin ne denli etki etmiş olduğu daha net anlaşılmış olacaktır. Türkiye'de modern manada demir çelik üretimine yönelik adımlar Cumhuriyetin kuruluşundan sonra başlamış ve bu çerçevede ilk demir çelik tesisi 1932 yılında Kırıkkale'de faaliyete alınmıştır. (Koca, 2008, s. 78) Makine Kimya Endüstrisine bağlı olarak gelişen bu sanayi dalı ülkedeki diğer yatırımların da çekirdeklerinden olmuştur.

1.2.1. Sanayi Kenti Kırıkkale

Kırıkkale adının, şehrin kuzeyindeki Kırkköyü ile kent merkez bölgesindeki Kaletpe'nin kelime olarak biçimlenmesi ve birleştirilmesinden meydana geldiği ifade edilmektedir. 1925 yılından önce 12 hanelik bir yerleşim olan Kırkköyü, 1929'da Bucak, 1941'de Belediye ve 1944 yılında Ankara'ya bağlı bir ilçe konumuna gelmiş, 21 Haziran 1989 tarih ve 3578 sayılı kanun mucibince il statüsüne kavuşmuştur. 1925'de 12 hanelik bir köy olan Kırıkkale 1929'da bucak yapıldığında nüfusu 3000'dir. 1935 yılında kendisine 13 yerleşim yeri bağlanan Kırıkkale'nin merkez nüfusu 4599 olur. 1989 yılında il olduğunda ise nüfusu yaklaşık 200.000'li rakamlara ulaşmıştır. (Altın, 2000, s. 1-12)

Resim 5: Kırıkkale'den Görünüş-1928 (Altın, 2000)

Ulaşım ve lojistik açısından bakıldığında, Ankara'ya yaklaşık 80 km mesafede bulunan Kırıkkale kenti günümüzde ürün ve insan geçişleri çerçevesinde bölgelerarası ulaşımın kavşak güzergahı olarak göze çarpan kritik ve önemli bir birleşim-kesişim noktası pozisyonundadır.

Kırıkkale kentinin kuruluşuna dair bilgileri, Milli mücadele şartları içerisinde Büyük İktisat Kongresi ve sanayi planları kapsamında hayata geçirilen savunma sanayi yatırımlarına ilişkin alınan kararlarda aramak yerinde olacaktır. Silah ve demir çelik sanayi gibi stratejik tesislerin konumlandırılması için Milli Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı koordineli şekilde Kırıkkale yöresini işaret etmiş, dolayısıyla İmalatı Harbiye Fabrikası gibi kentin çekirdeğini oluşturan yatırımlar çok yönlü analizler neticesinde belirlenmiştir. Bu çerçevede, milli savunma sanayi yatırımı noktasında Kırıkkale kentinin konum tercihi için 3 üç ana gerekçe olduğu telakki edilebilir: İlk olarak bu yönde bir sanayinin güvenlik açısından endişeleri giderecek bir alanda olması ve Başkent Ankara'ya olan yakınlığı, ikinci olarak Milli Mücadele döneminde Kırıkkale yöresinin 1920 yılında kurulan Mühimmat İmalathanesi çerçevesinde silah yapım ve onarımı konularında uzmanlaşmış kalifiye beşeri sermayesinin varlığı ve sanayi tesislerinin ihtiyaç duyabileceği su kaynakları ile kömür, demir ve kurşun gibi enerji ve hammadde rezervlerine erişim hususları zikredilebilir. (Özcan , 2020, s. 1-5) Bu karar ve sonrasında 12 hanelik bir yerleşim birimi olan Kırıkkale, 1925 yılından sonra hızla kentsel

bir değişim ve dönüşüne uğrayarak sanayileşmiş, demografik, sosyolojik, toplumsal, iktisadi ve idari birçok yönden gelişim göstermiştir.

1.2.2. Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu ve MKEK Fabrikaları

Türkiye’de sanayileşme, savunma ve demir çelik sanayisi hamlelerinde öncü nitelikteki Makine Kimya Endüstrisi Kurumu’nun geçmişi XV. yüzyıla kadar gitmektedir. Müessesenin ilk çekirdeğini İstanbul’un fethinin akabinde Fatih Sultan Mehmet uhdesinde oluşturulan Top Dökümhanesi, günümüzdeki temellerini ise Cumhuriyet’in ilanından sonra kurulan Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü oluşturmaktadır. Umum Müdürlüğü Cumhuriyet sanayi yapılanmasının temel taşlarından birisini teşkil etmiştir.

Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) ve Fabrikaları Kırıkkale’nin sosyal, ekonomik ve kültürel gelişiminde öncülük yapmış bir kurum özelliği taşımaktadır. Kentin 1925 yılından sonraki tarihsel kuruluş sürecini adeta Pirinç Fabrikası (1928), Mühimmat Fabrikası (1929), Döküm–Haddehane (1929), Çelik Fabrikası (1932), Tüfek Fabrikası (1936), Top ve Barut Fabrikası (1939) olmak üzere askeri fabrikalar ve destek tesislerinin (sosyal tesis–lojman vb.) kurulması ile ilişkilendirmek mümkündür. Bu meyanda, Kırıkkale kentinin mekânsal kuruluşunu Makine Kimya Endüstrisi Kurumu ve Askeri fabrikaların kuruluşu ile eş doğrultulu ve zamanlı olarak değerlendirmek doğru bir tespit olacaktır. (Özcan , 2020, s. 6)

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ağır sanayi ve savunma sanayi alanındaki ciddi altyapı faaliyetlerinin yanı sıra sivil alanda da ülke sanayileşmesine büyük tesirler eden Umum Müdürlüğü, 8 Mart 1950 tarih 5591 sayılı kanunla Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu adını almıştır. TBMM’nin 2 Mart 1950 tarihli 58. Birleşiminde yapılan mütaalalarda ve “Devlet Çelik ve Kimya Endüstrisi Kanun tasarısı Milli Savunma, Ekonomi ve Bütçe Komisyonları Raporları”nda kurumun teşkilat yapısı ve görevlerine dair birtakım görüş ve öneriler dile getirilmiştir.

Milli Savunma Komisyonu Raporu’nda; “Çelik ve Kimya Endüstrisi” kanun tasarısı üzerindeki müzakereler sırasında müesseye verilen Çelik ve Kimya Endüstrisi ismi üzerinde çeşitli fikirler beyan edildiği görülmüştür. Komisyonunda çelik sanayinin oldukça geniş bir mana taşıyacağı, bu anlamda “Devlet Çelik ve Kimya Endüstrisi” yerine ; Askerî Fabrikalar kelimelerinin başlarından tertip edilecek ikişer harfle teşkil edilecek “ASFA”

isminin kurum için daha uygun düşeceği ileri sürülmüştür. Ekonomi Komisyonu ise Çelik sanayiinin gelecekte Karabük'te büyüüp gelişeceğinden hareketle çelik kelimesinin devamlı bir kuruluş olan mezkur fabrikaların adında yer almasının doğru olmayacağı tezini savunmuş, ancak kurum isminin ASFA'dan ziyade Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) şeklinde değişmesinin isabetli olacağını vurgu yapmıştır. Bütçe Komisyonu da Ekonomi Komisyonu ile benzer değerlendirmede bulununca kurumun adı kanunlaşan şekli ile Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) olarak karar kılınmıştır. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 25, 1950) Kurum kanununun birinci maddesinde “3460 sayılı Kanuna tâbi olmak ve tüzel kişiliği haiz bulunmak üzere (Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu) kurulmuştur. Bu kurum İşletmeler Bakanlığına bağlıdır. Kurumun merkezi Ankara'dır. Kurum, yurt içinde ve dışında şubeler açabilir ve temsilciler bulundurabilir.” ifadeleri hüküm altına alınmıştır. (TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 32, 1950) Kırıkkale'de ağır sanayi ve çelik sanayi gibi askeri fabrikaların da buna göre tanzim edildiği kurumun ayrıca İşletmeler Bakanlığı'na bağlı faaliyet göstermesi konusunda da görüş farklılıkları bulunmaktadır. Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü ve Hatay Milletvekiliği yapmış olan General Eyüp Durukan kanun görüşmelerinde söz alarak konu hakkında şu hususların altını çizmiştir:

“Askerî Fabrikaların Millî Savunma Bakanlığından başka bir Bakanlığa bağlanması hakkında bir kayıt da bu raporda mevcut değildir. İşte bu noktalara istinat ederek bu kanunda tanınan bütün hükümleri baki kalmak ve yalnız bağılılığı Millî Savunma Bakanlığına olmak lâzımgeldiği kanaatindeyim... Evvelce teklif edilen kanunda bu müesseseye “Askerî Fabrikalar İşletme Kurulu” denilmiştii. Hakikaten isabetli bir isim idi.

Halbuki, bugün Hükümet “Çelik ve Kimya Endüstrisi” demiş. Ekonomi Komisyonu ise, buna Makine ve Kimya Endüstrisi demiştir. Bu iki isimde zerre kadar isabet yoktur. Bir defa askerî fabrikalar, yalnız çelik üzerinde çalışmaz, askerî fabrikalar orduyu alâkadar eden, kendisine mahsus birtakım hususi çelikler üzerinde çalışır. Bunları top, tüfek, fişek ve topçu mühimmatı ve saireyi yapan fabrikalara verir. Binaenaleyh umumi bir çelik sanayii değildir. Bunu Karabük'le aynı şekilde mütalâa etmek isabetli olamaz. Binaenaleyh Askerî Fabrikalar hem bir çelik sanayii olmamakla beraber çelik üzerinde çalıştığı gibi bakır, pirinç alüminyum ve diğer madeni malzeme üzerinde ve ahşap üzerinde de çalışır...” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 25, 1950, s. 162-66)

Zamanla 1980'li yılların ilk yarısında ve 2000 ve 2021 yıllarında yapılan temel nitelikteki kanun değişiklikleriyle çeşitli dönüşümler yaşayan kurum, bunun sonucunda 6000'den fazla çalışanı, makine ve teçhizat/ekipman imalatında ülkenin en büyük sanayi kuruluşlarından olma özelliğiyle ülke sanayileşme tarihindeki yerini almış, Kırıkkale kentinin ise baştan doğup kent vasfına gelmesinde kayda değer katkılar sağlamıştır.

Resim 6: Kırıkkale'den Görünüş-1952 (Altın, 2000)

1.2.3. Kırıkkale Çelik Fabrikası

Osmanlı döneminden başlayıp Cumhuriyet Türkiye'si'ne tevarüs eden demir sanayinin çıkış noktasını silah ve savunma sanayinin oluşturduğu önemli bir gerçektir. Modern anlamda demir çelik üretiminin entegre ağır sanayi ve tesisleşme yoluyla gerçekleşmesinin yanında Cumhuriyet'in ilanını müteakip bu alanda başı yine askeri gayelerin çektiği, ancak doğrudan ve dolaylı bu inisiyatiflerin sivil alanda da önemli tezahür ve geliştirici etkileri olduğu görülmektedir. Bu meyanda, kuruluş tarihi ve isimlendirme konusunda ufak nüanslar olsa da demir çelik alanındaki ilk çalışmaların Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğüne bağlı Kırıkkale Çelik Fabrikası marifetiyle gerçekleştirildiği söylenebilir³⁸. 1931 yılında temeli atılan ve 1932 yılında hizmete açılan fabrika Alman mühendislik ve teknolojisinden yararlanarak faaliyete alınmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında yurtdışına burslu olarak gönderilen öğrencilerden birisi olarak yüksek öğrenimi Almanya'da tamamlayıp Türkiye'ye dönen, ülkenin ilk metalurji

³⁸ Bazı kaynaklarda kuruluş tarihi olarak 1929 yılı gösterilen Fabrikaya dair 5/4/1931 tarih ve 10907 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnamesinde; "Derdesti inşa olup 15 Eylül 1931'de tecrübe ve teslim muamelesi yapılacak olan Kırıkkale Çelik Döküm ve Haddehanesi..." ibaresi kullanılmaktadır. (BCA, 1931,30.18.1.2/19.23.12)

mühendisi Selahattin Şanbaşıoğlu, Kırıkkale’de gerçekleştirilen çelik üretiminin ilk nüvelerinden, Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) adı altındaki kurumsal ve teknolojik gelişim süreçlerine kadar tüm safhalara en üst düzey idari pozisyonlarda şahitlik etmiş bir figür olarak şunları kaydetmektedir:

“Türkiye Cumhuriyeti teşekkül ettiği vakit, 1923’te elinde çelik üreten hiçbir tesis yoktu. Ufak pik dökümhanelerinden başka hiçbirşey kalmamıştı...İlk teşebbüs 1924 senesinde imalathanelerin tekrar kurulması için çıkarılmış bir kanunla başlar. 100 milyon liralık tahsisatın 5 sene zarfında sarf edilmesi üzerine bir kanun çıkarılmış ve ona istinaden askeri fabrika imalathaneleri tekrar yeni baştan kurulmaya başlanmıştır...1929 senesinde de Kırıkkale’deki çelik fabrikasının temeli atılır. Bu fabrika 1932’nin başında bitti. Fabrika’da iki tane 10’ar tonluk Siemens- Martin Ocağı, bir tane 2 tonluk elektrik ark ocağı ve 2 tane de kupol ocağı ile beraber dökümhane, haddehane, demirhane, tamirhane vardı.1932’de Almanlar’dan bir heyet geldi, bunları çalıştırmaya başladık.” (Kiper ,2004, s. 21-2)

Kronolojik olarak 29 Eylül 1929 tarihinde iki Alman firması GHH ve DEMAG anonim şirketlerine ihale edilen fabrika için, 24 Haziran 1930’da yapılan ek bir sözleşmeye matuf olarak ray üretim kapasitesi geliştirilmesi kararı alınmış, 20 Ocak 1932 tarihinde de ilk çelik blok haddelenmiştir. Aynı yılın 4 Haziran’ında ilk kez ray üretimine başlanan tesis, 15 Temmuz 1932 tarihinde Türk işçilerine teslim edilmiştir. (Tekeli ,2009, s. 2-3)

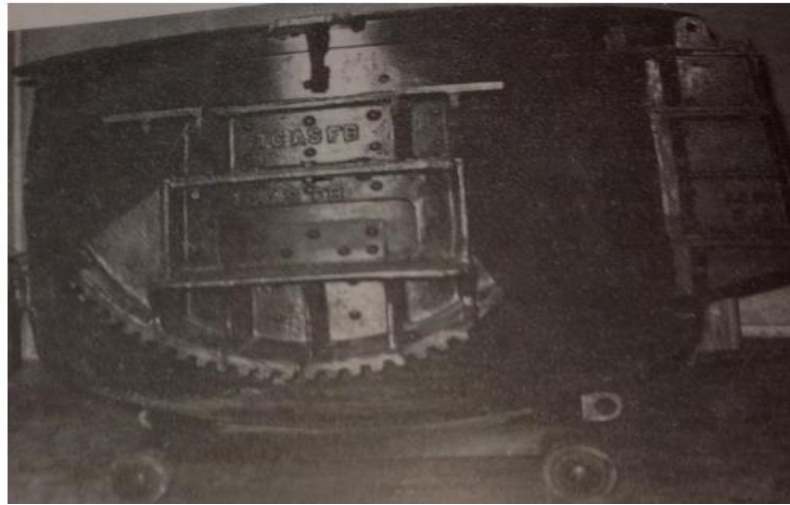
Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı görevlerinde bulunarak Şanbaşıoğlu ile teşviki mesaisi olan Prof. Dr. Bilsay Kuruç, Şanbaşıoğlu’ndan naklen Kırıkkale’nin ve fabrikanın o günlerdeki durumu hakkında şu sözleri sarf etmektedir:

“1932’de Kırıkkale’de askeri fabrika sahası dışında sadece 13 ev vardı. Meyhane, kahvehane ve kasap dükkanı aynı yerd. Yol yoktu. Haftada yalnız iki tren geçirdi. Gazete gelmezdi. Fabrika’ya ya trenle, ya da çamur tarladan geçilerek gidilirdi. İşçi tamamen oraların köylüsüydü. İki, üç saatte köyünden eşekle veya yaya gelirdi. Fabrikada eşeklere ayrı yer vardı. Çelik fabrikasında 500-600 işçi çalışırdı. İşçilere (yani çalışan köylüye) kendi getirdiği pekmez veya ayrana bandığı yufka ekmeğinden ibaret yemeğinin ve kendi elbesesinin dışında, **ilk fabrika yemeği ve kıyafeti Kırıkkale Çelik Fabrikası’nda verilmiştir. Bunu yapan da devlet değildi. Kendi aramızda para toplayıp başlattık ve usul haline getirdik...**” (Kiper ,2004, s. 22)

O yıllarda bu ölçekte teknolojik yatırımları gerçekleştirebilecek yerli bir sermayedar sınıfı henüz bulunmadığından bahisle daha evvelde değinildiği üzere devlet bu ve diğer sanayi kollarında öncü bir görev üstlenmiştir. Kırıkkale Çelik Fabrikası hammadde olarak hurda demiri işleyen Elektrik Ark Ocağı ve Siemens-Martin Ocağı üretim teknolojisi ile faaliyet

göstermiştir. Teknolojik bazda çağının gerekliliklerine uyumlu olan fabrikanın üretim ölçeklendirmesi-kapasitesi ise oldukça geridedir. Bununla beraber, özellikle eğitimini alıp ülkeye dönen Türk uzmanların da nitelikli katkılarıyla vasıflı ve paslanmaz çelik, her cins takım çeliği, uçak çeliği, o yıllarda ülkeyi demirağlarla örme projesi kapsamında üretilen raylar ve sünger demir üretimi gibi 150 çeşitten fazla ürün yelpazesi ile bu alanda hayata geçirilen başarılı çalışmalar, ülke demir çelik ve ağır sanayisi için kayda değer adımlar olarak değerlendirilmektedir.

Önceleri Kırıkkale Çelik Fabrikası'nda üretilen rayların kalitesinden şüphe duyularak raylar İsviçre'de analiz ve testlere tabi tutulsa da, Türk raylarının çok daha mukavemetli olduğu neticesi ile beraber 1935-1940 yılları arasında TCDD'ye 20.000 ton ray üretimi mezkur fabrikada yapılmıştır. "Kapasite 2 tonluk bir elektrik ark ocağından ibaretti. Bütün bunları kitaplardan bakarak yaptık. Patent, lisans söz konusu olamazdı. Kendi ihtiyacımızı, TCDD'nin ve Milli Savunma'nın ihtiyaçlarını karşıladık. Piyasaya vermedik, piyasanın ihtiyacı da yoktu." (Kiper ,2004, s. 24)

Resim 7: Kırıkkale Çelik Fabrikasında Kullanılan İlk Elektrik Ark Ocağı (Cankaya, 2013, s. 177)

Prof. Kuruç ise Şanbaşıoğlu'nun anılarından hareketle o dönemki Kırıkkale'yi şu şekilde tasvir etmektedir:

" ...1930'larda ıssız Kırıkkale köyünde minyatür bir sanayi modeli kurulmuştu. Askeri fabrikalar 1924'te alınmış olan bir kararla, Kızılırmak'ın doğusunda kurulsun...ilkesine göre ve bütünüyle de harb sanayisine yönelik olarak, ana ve yardımcı fabrikalar biçiminde kurulur. Fişek, mermi, çelik, tüfek ve barut fabrikaları ortaya çıkar. Mermi, barut, kapsül, fişek dışında top tabanca, zırh mermisi, zırh levhası, vagon yayı, tampon yayı ve kabına

sığmayan birçok ürün, bu minyatür sanayide üretiliyordu...” (Kiper, 2004, s. 24)

Resim 8: MKEK Çelik Fabrikası Pilot Sünger Demir Üretim Tesisi (Cankaya, 2013, s. 179) (Savaş İzgiz, “Demir Cevherinin Döner Fırında Redüksiyonu Üzerine Araştırma Döner Fırında Materyal, Redüksiyon Kinetiği ve Sünger Demirinden Çelik Üretimi”, Demir ve Çelik, Karabük, Nisan 1972, s. 21 eserine atfen)

Kırıkkale Çelik Fabrikası 1950 yılında MKEK’na devredilerek üretim hattına 1962 yılında 25 ton kapasiteli bir Elektrik Ark Ocağı ilavesi yapılmıştır. Böylelikle yıllık kapasitesinin 50.000 ton/yıl çelik üretimine eriştiği fabrika, İngiliz uzmanların katkılarıyla 1970’lere doğru çelik tüp ve boru imalatına başlamıştır. 1970 yılından itibaren ise devreye alınan pilot sünger demir üretim tesisi sayesinde yeni bir üretim metoduna geçilmiştir. (Cankaya, 2013, s. 175-181) Buradan hareketle, fabrika ve uzmanların zamanın şartlarına ve değişen teknolojik yaklaşımlara göre esneklik gösterdiği çıkarımında bulunulabilir. Günümüzde ise Ağır Silah ve Çelik Fabrikası adı ile faaliyetlerini sürdüren tesis, dövme çelik, obüs namluları, mühimmat çelikleri vb. türde ürün portföyü ile ağır sanayideki yatırımlarına devam etmektedir.

1.3. FABRİKALAR KURAN FABRİKA KARDEMİR (1937-1939)

1.3.1. Ağır Sanayi Kenti Karabük

Karabük kenti, tabiri yerindeyse Cumhuriyetin devlet eliyle baştan oluşturduğu, ilklerin yaşandığı ve bu ilklerden en önemlisinin ise bir devlet projesi niteliğindeki ilk entegre ağır sanayi kompleksinin Karabük’te kuruluşunun teşkil ettiği, tarihinin ise bu minvalde

Karabük Demir Çelik Fabrikaları (bundan sonra Kardemir olarak anılacaktır) temelini atıldığı 3 Nisan 1937 ile başlatıldığı nevi şahsına münhasır bir Cumhuriyet kentidir.

Milli mücadele sonrası Türkiye’de verilen istiklal mücadelesine münhasıran birçok şehrin kurtuluşu kutlanırken, Karabük’ün ise kuruluşu kutlamaları yapılmaktadır. Karabük’ün kuruluş öyküsü, adeta yeni Cumhuriyetin insana ve topluma dokunan her alanda planlayıp yapmak istediklerini uygulamaya koyduğu, eksik ve fazlalarıyla birey-toplum-devlet çizgisinin düzenlenmesi ile sosyolojik, toplumsal, kültürel, iktisadi vb. yönelimlerin belirlenmeye ve regüle edilmeye çalışıldığı bir örnekleme tasvir etmektedir.

Türkiye’de Cumhuriyetin ilanı ile birlikte siyasi bağımsızlık ile iktisadi bağımsızlığın zaruri ve birbirinden ayrılmaz birlikteliği anlayışı, kendisini sanayileşme ve iç entegrasyon hamlelerinde göstermiştir. Ülkenin Savunması ve güvenlik mülahazaları ile siyasi ve iktisadi birliktelik tezlerinden ulaşım ve entegrasyonun temel bileşeni olan “Şimendifer yahut Demiryolu Politikası” doğmuştur. Bu politikadan ise demiryollarının milileştirilmesi suretiyle cumhuriyetin ilk modern devlet işletmeciliği modeli ortaya çıkmıştır. “Bir karış fazla Şimendifer” yaklaşımı ile ülke kalkınmasının kompedanı olan demiryolları için Mustafa Kemal Paşa’nın şu sözleri manidardır; “Memlekette her vasıta ile bir karış fazla şimendifer vücuda getirmek, fakat vaziyet her ne olursa olsun bir gün geri kalmamak düsturu, milletin hakiki ihtiyacına mutabıktır.” (Kuruç, 1987, s. 21) Demir Çelik Sanayinin de çıktıkları itibarıyla doğrudan ve dolaylı ilgili olduğu demiryollarının toplamı, cumhuriyet döneminde sanayileşme planları ile eş doğrultulu olarak 1938 yılı itibarıyla yaklaşık 3000 km artarak 7000 km sınırına ulaşmıştır. 1923-1938 döneminde milli savunma ve güvenlik endişeleri ağır basmakla beraber, bütünleşmiş bir iç pazar oluşturmaya yönelik çalışmalar olumlu neticeler vermiş, ana hat olan Ankara-Zonguldak demiryolunun yapımı tamamlanmıştır. (Yıldırım ,1996, s. 394-96)

O vakite kadar Türkiye haritası üzerinde Karabük adına dahi rastlanmadığı tespitini yapan Prof. Z.F. Fındıkoğlu bu hususta şunları dile getirecektir:

“Türkiye haritası üzerinde Karabük nerede görülüyor? Bu suali 1935’ten evvel kendimize sormak imkansızdı. Hatta köy adlarını ihtiva eden resmi bir kitapta, idare makamlarının ellerindeki listelerde dahi mevcut değildi. Zira 1935 tarihine kadar Karabük bir başka köyün, Öğlebeli’nin bir mahallesi idi. Ancak Cumhuriyet Devrinin demiryolu politikası Ankara’yı Zonguldak’a bağlarken bir küçük istasyona ad verilmesi esnasında iki kilometre ötedeki bu köy mahallesi adı, yani Karabük ismi kullanıldı. Türkiye şimendifer istasyonları listesine geçen Karabük adı, 1937’de ilk Türk ağır sanayi merkezi

için yer arayanların raporlarına girmiş, ondan sonra bu ad milletlerarası anlaşma mukavelelerine dahi girecek bir ehemmiyet kazanmıştır.” (Fındıkoğlu, 1961, s. 2-3)

Demiryollarının inşasından sorumlu Nafia Vekaleti'nin (Bayındırlık Bakanlığı) başında uzun yıllar Bakanlık görevinde bulunmuş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Ulaştırma Bakanı olan Ali Çetinkaya Irmak-Filyos (Zonguldak) hattının açılış töreninde yaptığı konuşmada; Anadolu içine bu hattın tamamlanmasıyla kömür sevkinin teminat altına alınacağını, havzanın üretim mesaisinin daha verimli hale getirileceğini, ormanlardan daha rahat istifade edileceğini ve yakında kurulacak büyük demir sanayi için büyük faydalar sağlanacağını ifade etmiştir³⁹. (Ulus ,1935, s. 1)

“Kömüre Giden Demiryolu Projesi” hedefiyle Irmak-Filyos ve Filyos Ereğli olmak üzere iki bölümden oluşan hattın kanuni altyapısı 1925 yıllarında hazırlanarak 1927 yılında çalışmalara başlanmıştır. (Zaman, 2006, s. 15) Ereğli'den başlayarak Zonguldak, Filyos, Tefen, Karabük, Eskipazar, Çerkeş ve Çankırı üzerinden Ankara'ya ulaşması planlanan demiryolu hattının 1932 yılında Karabük'e ulaştığı ve istasyon binasının bu tarihlerde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Karabük İstasyonu'na ilk trenin gelişi ise 1934 yılında gerçekleşmiştir. (Kaya, 2016, s. 4) Böylece 1930'lu yıllardan evvel birçok kaynakta belki adı dahi zikredilmeyen Karabük'ün tarihi, yine bir “demir” ile belki de Demir sanayinin kurulmasına ön hazırlık olarak kesişmiştir.

Resim 9: Karabük Demiryolu Köprüsü İnşaatı, 1932 (Karatay, 2018, s. 453)

³⁹ (Kömür Yolu Açıldı manşeti ile basına yansımıştır.)

Resim 10: 1930'lu Yıllarda Karabük Tren İstasyonu (Kaya, 2016, s. 13)

Demiryolu hattı 1937 yılında Zonguldak'a ulaşmış, kurucu kadroların bir hayali gerçeğe kavuşarak Kömüre Giden Yol demir ağlarla örülmüştür. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1937 tarihinde TBMM'nin 3. Yasama yılı açış konuşmasında bu hususa atfen "Demiryolları bir ülkeyi uygarlık ve refah ışıkları ile aydınlatan kutsal bir meşaledir. Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak önemle üzerinde durduğum demiryolları inşaat politikamız,amaçlarına ulaşmak için durmadan başarı ile uygulanmaktadır... Zonguldak'a varmış olan hat,bu zengin kömür bölgesini İç Anadolu'ya bağlamış bulunuyor." diyecektir. (Atatürk, 1937, s. 239) Kömürün iç pazara bağlanması demiryolları ile gerçekleşirken bu vesileyle Karabük için de yeni bir tarih yazılmaya başlanacaktır. Talihi dönen Karabük , yine demiryolları ve demir ile tarihini başlatacak, 1937 yılının 3 Nisan'ı kuruluş bayramı olarak her yıl büyük coşkuyla ve bir anlamda devlet merasimi ile kutlanacaktır.

Resim 11: 3 Nisan Kutlamaları “ Karabük Türk Sanayinin Anasıdır” (Karatay, 2018, s. 453)

Karabük'ün Kardemir vesilesiyle sanayileşme ve gelişme safhalarına ilerleyen bölümlerde daha detaylı değinilecek olmakla birlikte, kentleşme ve bölgenin tarihsel bağlamında ele alındığında, Osmanlı döneminde mevcut olmayan bir tarzda Cumhuriyet döneminde Türkiye’de ortaya çıkan , özellikle Avrupa’da sanayi devrimi sonrası Avrupa’daki örneklerine benzer şekilde, sanayi merkezli şehirleşmenin ilk ve müşahhas örneği Karabük’tür. 1935’ten önceki Karabük, Öğlebeli köyünün 13 hanelik bir mahallesi konumundadır.

Konum itibariyle Batı Karadeniz’in orta kısmında, Küre ile Köroğlu dağları arasında, Bartın, Kastamonu, Çankırı, Bolu ve Zonguldak illerine komşu olan Karabük, geçmişte verimli çeltik tarlalarına ev sahipliği yapan Filyos Çayı, Araç, Soğanlı ve Eskipazar Çayları’nın kesişim ve kavşak noktasında yer almaktadır. Engebeli bir arazi yapısına sahip Karabük bölgesi, deprem ve heyelan riskini de bünyesinde barındıran, ülkede orman varlığı en yüksek kent olma özelliğine sahiptir. (Sarıköse, 2020, s. 60)

Yerleşim birimi olarak Karabük adının etimolojik kökeni hakkında ise birbirinden farklı bilgi ve yorumlarla karşılaşılmaktadır. En çok karşılaşılan değerlendirmelerden birisi, iki unsurdan ibaret olan kent adının, bölgenin coğrafya özellikleri ile bağdaştırılmasından doğan “Kara” ve “Bük” kelimelerinin birleşiminden doğduğu tezidir. Buna göre “Kara”, doğa üzerinde yerleşen ve doğaya medeniyetin damgasına vuran insanoğlunun sık sık kullandığı bir betimleme ve Türk toponomisinde önemli yer tutan bir ifade olarak, Karabük’ün “Bük”lerini, yani çalılık ve fundalıklarının karaltısını karşılamaktadır. (Fındıkoğlu, 1961, s. 1-2) Diğer yandan Karabük ile aynı yörede bulunan Ötebük,

Kadırbükü, Bostanbükü, Sarırbük ve Akbük gibi yer adlarındaki ortak unsur “bük”tür. Türkiye’de Karabük isimli toplam 7 köy (Amasya, Ankara, Antalya, Elazığ, Samsun ve Manisa’da), 4 adet Bükköy, 3 adet Yeşilbük, 2 adet Akbük, 2 adet Sarırbük ve 1 adet Bozrbük köyü bulunmaktadır. Keza adı içinde bük geçen en az 100 yerleşim biriminin varlığından söz edilmektedir. Türkmen boylarınca ikamet edilen alanlara verilen bir isim olduğu anlaşılan bük, Türk Dil Kurumu’na göre de dönemeç, akarsu kıyılarındaki verimli tarlalar, büklük, çalı ve diken topluluğu gibi manalara gelmektedir. Buna göre Karabük adı , coğrafi ve topografik nitelikleri itibarıyla yukarıdaki özelliklerinden birkaçına uygun görünmektedir. Kelimenin etimolojisi hakkındaki farklılıklar da ihtimaldir ki bu noktadan kaynaklanmaktadır. Çeltik tarlalarının güneşin geliş yönüne göre Karabük, Günbük ve Ötebük gibi adlarla anılmalarından doğan etimolojik yaklaşım da yine coğrafyaya ilişkindir. Bir diğer coğrafi konum tezi de bükün yerel delde üzüm manasına gelmesinden hareketle, Karabük’ün bol kara üzüm bağının bulunduğu yer olarak nitelendiği yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. (Karatay, 2018, s. 30-4)

Karabük ve çevresinin İlkçağlardan bu yana geniş yerleşime konu olduğu bilinmektedir. Bu noktada dikkatin çekilmesi lazım gelen yön ise bölgenin yerleşim tarihi anlatılırken sınırı bugünkü Karabük kent merkezi ile çizmemek gerekliliğidir. Bölgede Hititler, Lidyalılar, Frigler ve Perslerin hüküm sürdüğüne dair bilgiler mevcuttur, ancak burada Eflani yöresinin adı öne çıkmaktadır. Keza Roma ve Bizans dönemlerinde de Eskipazar yerleşim birimi olarak yoğunlukta görünmektedir. Safranbolu ise gerek Bizans, gerek Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu devirlerinde birincil yerleşim merkezlerinden olarak konumlanmıştır. Türklerin Anadolu’ya toplu ve yoğun halde yerleşmelerinin 1071 yılında Selçuklu ve Bizans İmparatorluğu arasındaki Malazgirt savaşı ve Bizans’ın mağlubiyeti sonrasında gerçekleştiği tarihsel bir olgudur. Bugünkü Karabük’ün de içerisinde olduğu coğrafyayı kapsayan Anadolu’nun Batı kesimleri bu yoğun Türkmen göçünden ve yerleşimlerden en büyük payı alan bölgelerden olmuştur. Bu tarihten sonra inişli çıkışlı Selçuklu, Bizans, Moğol ve Timur devletleri arasında mücadelelere sahne olan ancak genel anlamda Türk hakimiyetinin yaşandığı Karabük yöresi, Fatih Sultan Mehmet dönemiyle beraber kesintisiz Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Bir daha devletlerarası iktidar savaşına girilmeyen Karabük, 16.y.y. Osmanlı idari yapısında Bolu Sancağı’na bağlı 16 nahiyeden birisi olan Taraklıborlu’ya bağlı bir konumdur. Osmanlı arşivlerinde 1530 yılına ait belgelerde Karabük’ün küçük bir köy olduğuna dair bilgilere rastlanılmaktadır. Yine 17 ve 18.yy. Osmanlı arşiv belgelerinde Karabük, Eflani ve Safranbolu’na dair çeşitli vakıfalar nakledilmektedir. 19.yy. ortalarından sonra yoğun bir

şekilde arşiv kayıtlarında rastlanan Karabük , bu kez Viranşehir Sancağı, Kızılbel kazası Ödemiş divanına bağlı bir köy şeklinde telaffuz edilmektedir. Cumhuriyet dönemine kadar ise Karabük; Safranbolu, Kızılbel, Kastamonu ve Aktaş bölgeleri arasında bunlara bağlı bir köy/yöre olarak varlığını devam ettirmiş gözükmemektedir. (Karacakaya, Yücedağ, & Yılmaz, 2013, s. 18-27)

1.3.2. Demir-Çelik Fabrikalarının Kuruluş Yerinin “Karabük” Olarak Belirlenme Süreci

Sanayi tesislerinin kuruluş yerlerinin belirlenmesi, sanayi devriminin ardından geçen son 150 yıldan fazla bir süreci kapsayan ve fabrikalaşma ile birlikte üzerinde farklı disiplinlerin ve uzmanlıkların yoğunlaştığı bir konu olagelmıştır. Sanayi üretiminin rasyonel bir şekilde sevk ve idare edilebilmesinin ön koşulu olarak ilgili sanayi kuruluşunun ait olduğu üretim dalının karakterine en uygun yerde inşası hususu temel ölçüt alınmıştır. Bununla beraber modern anlamda bir sanayi kuruluş yeri tespit ve tayin edilmesi safhalarının bilimsel kaidelerle ele alınması 100 yıldan az bir zaman dilime denk düşmektedir. Daha önceleri doğal koşulların hakim olduğu üretim faaliyetleri; modern sanayi ile beraber yerini sermaye, hammadde, enerji, pazar, lojistik ve işgücü gibi objektif ve nicel parametrelere bırakmıştır. Kuruluş yerinin önemi, mamülün maliyet hesaplarında kendini göstermekte, yer tespitinde yapılan major bir yanlışlık, birim maliyetlerin yüksek olmasına ve rekabet imkanlarının zayıflamasına neden olmaktadır. (Kuyucuklu, 1970, s. 33)

Sanayileşmiş yahut kalkınmış olarak nitelenen ülkelerde demir çelik ağır sanayi iktisadi büyümenin asli unsuru olarak görülmüştür. Genel olarak demir çelik sanayinin gelişmiş olduğu ülkeler, diğer türev sanayi dallarının da buna bağlı büyümesiyle iktisadi güç elde etmişlerdir. Geçmişten günümüze bakıldığında , demir çelik sanayi bulunan her ülkenin ise, bu sanayinin temel taşları olarak telakki edilen demir cevheri ve maden kömürüne sahip olduğu müşahade edilmiştir. Dolayısıyla demir çelik sanayi inşa edilirken yukarıda zikredilen temel sanayi kuruluş yeri prensipleri ile bu iki temel unsurun birleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. (Tümertekin, 2014, s. 133-34) Zira, demir çelik sanayi bünyesinde çeşitli fabrikaları bulunduran bir kompleks mahiyetindedir. Bu açıdan bakıldığında yerinin sürekli değişmemesi ve yüksek sermayeli bir yatırım olması sebebiyle tesis yeri seçimi daha da önem arz etmektedir.

Türkiye’de modern manada ve yukarıda mezkûr iktisadi prensipler dahilinde Demir Çelik sanayisinin kurulması çalışmalarının Cumhuriyetin ilanından hemen sonra başlatıldığını ifade etmiştik. Bu çalışmaların detayları tarihsel bağlamda daha önceki Başlıklarda anlatılmış olmakla beraber, Kardemir’in 1937 yılındaki kuruluş sürecine değin cereyan eden gelişmeler şu şekilde bir tasnife tabi tutulabilir:

- Millî mücadele sonrasında kurucu kadrolar, ülke iktisadiyatı ve savunması için elzem olan demir çelik sanayinin kurulması ve madenlerin işletilmesi konularının kritik öneminin farkında olmuşlardır.
- Bu bağlamda, ilgili tetkik ve araştırmalar adına, çeşitli fasılalar da olsa, yabancı uzmanlar Türkiye’ye getirilmiştir. Bunlardan Dr. Granigg’in yaptığı çalışmalar ve hazırladığı rapor 1926 yılında çıkarılan 786 sayılı “Demir Sanayinin Tesisine Dair Kanun”a zemin hazırlamıştır. Kanun görüşmelerini içeren TBMM zabıt cerideleri incelendiğinde, başta Cumhurbaşkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Başbakanlık, İktisat Vekaleti ve Milletvekillerinin rasyonel kaidelere matuf bir demir sanayinin kurulması hususunda bilgi ve istek sahibi oldukları görülmektedir⁴⁰. Bu noktada değerlendirmeler genellikle kuruluş yeri olarak Karadeniz bölgesini işaret etmektedir.
- Sovyet Uzmanlardan İktisat Profesörü Orloff ve Demir-kimya sanayi mütehassısı Prof. N. Yuşkeviç ekibi de çalışmalarında,Türkiye’de mutlak bir demir çelik ağır sanayi kurulması zorunluluğundan bahisle Zonguldak havzası, daha özelde Karabük ve Tefeni bildirmekle beraber ancak daha iktisadi olarak Tefen’e işaret etmiştir.
- 1930’lu yılların ilk yarısında yöneticiler, iktisadi yönelim ve sanayileşme hamleleri adına yukarıdaki faaliyetlerin neticesi olarak; planlama ve mutedil devletçi bir işletme modeli ile dönemin iktisadi ve siyasi koşullarını da dikkate alarak demir çelik sanayine dönük adımlarını sıklaştırmışlar, bu yönde Kırıkkale Çelik Fabrikası vücut bulmuştur.

Dolayısıyla, Türkiye’nin ilk demir-çelik entegre tesislerinin ayak sesleri duyulmaya başlamıştır. Karadeniz bölgesinde Karabük’ten önce Ereğli’nin adının sık teleffuz edildiği çeşitli raporlara yansımıştır. Keza Amerikalı uzmanların da ülke savunması açısından bir

⁴⁰ Bkz: TBMM bünyesindeki bazı görüşmeler (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 23, 1926),(TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 27,1926)

mahzur olmadığı takdirde demir-çelik sanayinin Ereğli'ye kurulması (hatta demiryolunun bu suretle bölgeye intikali) ve bu cihetle Ereğli limanının iyileştirilmesi yönünde fikir beyan ettikleri bilinmektedir. Rus uzmanların da işaret ettikleri mıntika aynı bölgeye odaklı olmuştur. Bu meyanda kuruluş tesis yeri için bu kez kesin bir yer tayini yapabilmek adına Sümerbank ve Erkanı Harbiye temsilcilerinden bir komisyon teşkil ettirilmiştir. Burada Erkanı Harbiyenin sahilden en az 100 km içeride bir yer olması gerektiği ısrarı ile uzmanların tavsiye ettiği Ereğli'nin kuruluş yeri şeklinde tayinine imkan olamamıştır. Öte yandan, komisyondaki Sümerbank temsilcilerinden birisinin, savunma ve güvenlik endişeleri ve sahilden iç bölgelere odaklanılması yaklaşımıyla eş doğrultuda, Kayseri önerisi olduğu bilinmekle beraber bu gerçekleşmeyen bir fikir olarak kalmıştır. O dönemde yer tespiti araştırmaları yapılırken demir cevherinin ithal edilmesi gündemdedir ve sanayi etüd çalışmaları buna göre şekillenmiştir. Demir yataklarının Divriği'den işletilmesi ve Karabük'e sevki daha sonralarının konusu olmuştur.

Neticede, yapılan müşterek tetkikler akabinde BBYSP'nin en kritik ve hacimli ağır sanayi tesisinin yerinin , daha çok askeri mülâhazalar üzerinden belirlendiği , savunma ve güvenlik kaygılarının ağır bastığı görülmüştür⁴¹. Böylelikle, Cumhuriyetin kaderini bir sanayi tesisinin doğmasına bağladığı ve tabiri yerindeyse sıfırdan inşa ettiği "Karabük", ülkenin ilk demir-çelik sanayi tesisinin kuruluş yeri olarak belirlenmiştir. Kaynaklar, Karabük'ün ağır demir sanayi kuruluş yeri olarak seçilmesinde şu etkenlerin belirleyici rol oynadığını vurgulamaktadır: (Tümertekin, 1954, s. 223)

- Maden kömürü havzalarına yakınlık
- Demiryolu güzergâhında oluşu
- Bölgenin işçi yerleşmesine oldukça uygun oluşu
- Jeolojik bakımdan ağır sanayi kurulmasına elverişli oluşu
- Askeri değerlendirmeler

Son olarak kısaca alınan bu karara dönük o dönem yapılan bazı değerlendirmeleri de ele almak faydalı görülmektedir. Yer seçimi için teşkil eden heyette bulunan ve Kırıkkale Çelik Fabrikası ve MKE'nin tarihine şahitlik etmiş, Türkiye'nin ilk metalurji mühendisi Selahattin Şanbaşıoğlu, tesisin ilkin Zonguldak'ta kurulmasının teklif edildiğini, ancak Genelkurmay'ın, deniz topraklarının atış menzili olan 70 km'den daha içeride kurulmasında

⁴¹ İlerleyen bölümlerde Genelkurmayın ve dönemin idarecilerinin kuruluş yerine dair görüşlerine bilahare yer verilecektir.

ısrarcı olması üzerine Karabük kararı alındığını belirtmektedir. (Kiper , 2010, s. 31) Almanya'dan Türkiye'ye 1930'lu yıllarda iltica eden ve sosyal politika üzerine gözlem ve çalışmaları bulunan Prof. Gerhard Kessler ise, Zonguldak ve Karabük üzerine şunları kaydetmektedir :

“Ereğli- Zonguldak’a nazaran, Karabük’ün iktisadî şartları tamamen başkadır, Zonguldak’taki kömür sanayii tabiatın bir hediyesidir; Rantabl çalışmayı temin etmek için insanın sadece işe sarılması, iyi işletmesi ve iyi yükletmesi kâfidir. Bunlar yapıldığı takdirde rantabilite temin edilmiş olur. Karabük’teki demir ve çelik sanayii ise sunî olarak yaratılmıştır; bu sınaî tesisler iktisadî değil fakat siyasî sebeplerle meydana getirilmiştir. İktisadî hedeflerle kurulan demir sanayii bütün dünyada ya Loren ve Lüksemburgda olduğu gibi demir cevherlerinin, yahut da meselâ Ruhr havzasında olduğu, gibi, kömür ocaklarının yanında tesis edilir. Halbuki Karabük ne demir cevherinin ve ne de maden kömürünün yanındadır. Kömür 100 kilometre ilerdeki Zonguldak’tan tek hatlı bir demiryolundan nakledilmekte, demir cevheri ise takriben 1,000 kilometre uzaktaki Divrik’ten yine tek hatlı demiryolundan gelmektedir. Bu kadar sunî temellere dayanan bir demir sanayii, hattâ Karabük’teki gibi numune teşkil edecek mükemmeliyette teknik teçhizat ile kurulmuş ve çalışma şartları da cidden iyi bir tarzda tanzim edilmiş olsa dahi, yine de karlı olamaz. Hakikatte de Karabük demir sanayii, kazanç düşünceleriyle değil fakat siyasî mülâhazalarla kurulmuştur. Bir harp halinde hiç değilse en acil çelik ihtiyacının bir kısmının, kaça ve neye mâl olursa olsun, memleket dahilinde istihsal edilmesi arzu edilmişti. Bu istihsalın harp gemleri vasıtasıyla denizden bombardıman edilmek ihtimali bulunan Zonguldak havzasında kurulması istenmemiştir. Bu düşüncelerle bir demir yolu güzergâhında bulunan ıssız Karabük köyü tercih edilmiş ve burada kömürün Zonguldaktan, demir cevherini de Divrikten temin eden büyük fabrika tesisleri vücade getirilmiş ve binlerce işçi ile müstahdemini içine alan yeni bir Siedlung (iskan bölgeleri) kurulmuştur. Büyük limanların inşası sayesinde Ereğli - Zonguldak havzasını en kârlı bir hale getirmenin kolay ve mümkün olmasına mukabil, bu hâl Karabük için asla varid değildir. Hususî iktisad zaviyesinden tetkik edildikte, yakınında demir cevheri bulunmadığı takdirde, Karabük’ün hiçbir vakit kâr getiren , bir hale ifrağ edilemeyeceği anlaşılır. Karabük hiç şüphesiz benim 1948 sonbaharındaki ziyaret zamanıma nazaran daha kârlı bir şekle getirilebilir; zira 1948’de Karabükteki iki yüksek fırından bir tanesi boş ve muattal duruyordu bana söylendiğine göre bu muattal duruşun sebebi demiryollarının kâfi miktarda demir cevheri taşıyacak durumda bulunmamasıymış. Milyonluk masraflarla tesis edilen bir yüksek fırının işletilmemesi, rantabilitesizliğin şüphesiz zirvesini teşkil etmektedir. Bunlar garbi Avrupalı bir iktisatçının havsalasına asla sığdıramıyacağı şeylerdir.” (Kessler, 2012, s. 9-10)

Bölgede bir müddet yaşadığı ve 1948’te, kuruluşun yaklaşık 10 yıl gibi bir zaman sonra fabrikada çeşitli gözlemler yaptığı anlaşılan Kessler’in kullandığı ifadeler oldukça çarpıcı görünmektedir. Kessler ayrıca aynı ziyarette Zonguldak limanına ilişkin de benzer değerlendirmelerde bulunmaktadır. Prof. Tümertekin de “Şayet memlekette demir cevheri iyi bir tesadüfle ortaya çıkmasaydı, yabancı cevherin bu fakir münakale

sistemiyle Karabük'e nasıl ulaşacağı cidden düşünülecek bir meseledir" sözlerini sarf etmektedir. (Tümertekin, 1954, s. 226) Demir çelik sanayi tesislerinin yer seçimine dair farklı daha birçok görüş bulunmaktadır. Yalnızca askeri gayelerin değil bölgenin arazi yapısı, jeolojik durumu, sel ve deprem gibi afet riski unsurları ile çeşitli değişkenlerin birarada ele alınması gerektiği tezleri vardır. Bununla beraber, mekzur sanayinin dönemin savaş koşullarında, belki de beklentilerin çok üzerinde ivedi bir şekilde tamamlandığı ve süreç itibarıyla olağanüstü durumların varlığı da dillendirilen başkaca hususlar olmuştur.

1.3.3. Demir-Çelik, Devlet Kenti Karabük ve Devlet Büyükleri

Türkiye'nin sanayi devrimini yakalaması için, ağır sanayi kurması ve bunun lokomotifi olan demir-çelik üretiminde çok yüksek üretim meblağlarına ulaşması gerekmektedir. Bu sanayinin kritik önemde olduğunun dönemin Türkiye'sinin idarecileri de farkındadır. İngiltere, bu uğurda, kitlesel demir-çelik üretimini "Amerika Müstemlekesi"nden daha üstün tutmuş, başta ABD olmak üzere diğer gelişmiş ülkeler de bu üretime çok kıymet vermişlerdir. "ABD bir endüstri devi ise, bunu çelik endüstrisi merkezli sınai üretim gücüne borçludur..." (Kiper ,2004, s. 24)

Başta Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, demir çelik sanayinin beraberinde iktisadi olarak hızlı kalkınma ve bunun ölçütü olan sanayileşmeyi getirmesinden hareketle bu sanayi kolunun bir an önce kurulmasına dair Başbakanlık'tan Bakanlıklara ve ilgili sivil ve askeri bürokrasiye kadar geniş bir mutabakat vardır. Henüz 1926 yılında yılında Atatürk " Demir sanayinin tesis ve demir madenlerinin işletilmesi için mütehassısların muhtelif sahalarda tetkikatı müspet neticeler vermiştir" demiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 27,1926,s. 3) 1937 yılında ilk entegre tesis olan Kardemir'in kurulmasına kadar da tüm süreçlere hakim bir şekilde konunun takipçisi olduğu görülmüştür. Çok vesile ile Kardemir yahut demir-çelik sanayine olan alakası görülen Atatürk'ün Kardemir'in kuruluş ve tesis yeri seçiminde de aktif bir şekilde bulunduğu anlaşılmaktadır. Fabrikanın BBYSP'nin en büyük tesisi olarak plana alınmasından sonra hızlı bir şekilde yer tetkikine başlanmıştır. Bu konuda ilgili birçok resmi paydaşın müşterek bir komisyonda buluştuğunu ve Genelkurmay'ın görüşünün savunma mülahazaları ile ağır bastığını ifade etmiştik. Öncelikle Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve Atatürk'ün arasında geçen ve Celal Bayar'ın dahil olduğu belirtilen kuruluş yeri fikir ayrılığı hususuna değinmek gerekecektir. Sanayileşme ve madenlerin işlenmesi

hamleleri sonrasında devlet büyüklerinin Karabük'ü de içine alan Ereğli ve Zonguldak havzalarına olan odakları genişlemiştir. Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın bir dizi tetkikat yapmak üzere bölgeye 1931 yılının temmuz ayında ziyaret gerçekleştirdiği bilinmektedir. (Namal, 2010, s. 10) Genelkurmay'ın Karabük ısrarının arkasında Mareşal Fevzi Çakmak Paşa'nın olduğu dolayısıyla onun da konuya bizzat vaziyet ettiği görülmektedir. Harp sanayi gözü ile ilk evvela Fevzi Çakmak'ın Safranbolu üzerinde durduğu ve buna karşı çıkan dönemin Safranbolu Belediye Başkanı ile sert tartışmalar yaşadığı aktarılmaktadır. (Aydın, 2018, s. 269) Karabük'e ilişkin yine Fevzi Çakmak'ın ağırlığının hissedildiği ve korumacı ve tutucu olarak nitelendirildiği diğer bir diyalogu da Falih Rifki Atay aktarmaktadır:

“Demir ve çelik endüstrisini Karabük'e sürdüren... Kırıkkale'deki bozkır gurbetlerinde fabrikalar kurduran odur. Hatta İktisat Bakanlığı Karabük'te kurulmaktansa demir ve çelik endüstrisine başlamamak daha doğrudur, diye söylemesi üzerine Fevzi Paşa, Atatürk'e: -Demir ve çelik yapmak için benim ölümümü bekliyorlar, diye haber yollamıştı. Atatürk önce Bakan Celal Bayar'a : - Rica ederim, telefona gidiniz ve kendisine demir ve çelik endüstrisinin Karabük'te kurulacağını haber veriniz, demişti.” (Karatay, 2018, s. 46) Bir görüşe göre de Atatürk'ün fabrikanın açılışına katılmayıp İsmet Paşa'nın ifadesiyle ,merasime katılmaya kendisini memur etmesinin, sebebi yaşanan bu görüş ayrılığı olmuştur. Kardemir'in seçilmesinde en büyük pay sahibi olarak görülen ve Karabük tarihinde önemli bir yer tutan Fevzi Çakmak'a ait bir başka atıf da kendisinin Karabük seçimini rüyasında gördüğü hususudur. Fakat her ne suretle olursa olsun Paşa'nın Karabük varlığında etkisinin büyük olduğu ve bunun ardında da en önemlisi güvenlik ve savunma gayelerinin yattığını söylemek yanlış olmayacaktır. (Karatay, 2018, s. 47) Atatürk'ün müdahil olduğu kritik bir Kardemir görüşmesi ise adeta fabrikanın kaderini değiştirmiş gözükmektedir. Buna göre İngiltere ile demir-çelik fabrikası kuruluşu müzakereleri, Sümerbank marifetiyle Celal Bayar başkanlığında yürütülmüş ve görüşmeler bir aralık tıkanmıştır. Anlaşmanın iptal edileceği düşüncesi Türk tarafında hasıl olmuşken Atatürk o dönem Ankara'da bulunan İngiliz heyeti ile bir yemek vesilesiyle görüşerek konunun müspet neticeye bağlanmasını sağlamıştır. (Baş ,2019, s. 103) Karabük ve Kardemir'in kuruluş tarihinde önemli bir diğer devlet idarecisi, Cumhurbaşkanı, Başbakan ve özellikle İktisat Bakanı olarak bu safhalarda konuya eğilmiş olan Celal Bayar'dır. Bayar, İktisat Vekilliği döneminde, sanayileşme adımlarında ve kuruluş yeri tayininde Karabük ve demir-çelik tesislerinin inşa edilmesiyle yakından iştirak etmiştir. Kendisi hakkında 4 ciltlik bir eser kaleme alan Cemal Kutay ,bu eseri

yazma nedeninden bahsederken Kademir'in temel atma töreni sonrası yaşadığı bir hadiseye naklen “İşte bu kitabın ilk yazılış arzusu, medeniyet demek olan demir çelik sanayini tesis yolunda, haklı bir yabancı tenkidin reaksiyonu olarak vücuda geldi..” demektedir, bu yolda büyük emeği olan Celal Bayar'ın bu süreçlerdeki aktif duruşuna ve Atatürk dönemi sanayi tesisleşmesine işaret etmektedir. (Kutay ,1939, s. 5-7) Bölgeye o dönemdeki devlet erkanı ziyaretlerinin demir sanayi açısından en önemlilerinden birisi kuşkusuz İktisat Vekili Celal Bayar'ın Filyos-Tefen-Karabük-Zonguldak-Ereğli hattını içeren kuruluş yeri tayini amaçlı gezisidir. Bu gezi de tıpkı Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın havzayı tetkik amaçlı ziyareti gibi önem arz etmektedir. Zira demir sanayinin mukadderatı bu geziler neticesinde belirlenmiştir.

Dolayısıyla, Celal Bayar, İsmet İnönü ve Mustafa Kemal Atatürk ekseninde ve öncülüğünde yürüyen demir-çelik sanayi çalışmaları, bu üç devlet adamının riyasetiyle ilgili kurum ve kuruluşları harekete geçirmiştir.

Resim 12: Atatürk Zonguldak'ı ziyareti sırasında Celal Bayar'la (Namal, 2010, s. 17)

İktisat Vekili Celal Bayar, KARABÜK'ün ilk işaretini BBYSP öncesi verdikten sonra İBYSP açılış nutkunda demir çelik sanayine ilişkin yine kayda değer açıklamalar yapmıştır. (Kutay ,1939, s. 497) Demir çelik sanayi için yer tayini yapıldıktan sonra Sümerbank ve tesisi yapacak şirket temsilcileri arasındaki yoğun görüşmeleri yürütmüş; kredi, ödeme koşulları, maliyetler ve üretim gibi hususlarda Kardemir'in kuruluş aşamalarında çeşitli brifingler almıştır⁴². (BCA, 1935,30.10.0.0/207.413.20) Kardemir'in

⁴² Bkz: “Başbakan Celal Bayar ile Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nı inşa eden Brassert Müessesesi'nin temsilcisi Hopkinson arasında vaki konuşmanın zabtı ve diğer yazışmalar”. Görüşmede Kardemir'in rantabl çalışması üzere sevk ve idaresi gündem olmuştur. Ayrıca Kurulması düşünülen lokomotif fabrikası ve uçak motoru fabrikası hakkındaki mütalaalar da dikkat çekicidir. (BCA, 1939,30.1.0.0/3.17.1)

temel atma töreni ise Başbakan İsmet İnönü, Celal Bayar ve İngiliz Büyükelçisinin olduğu geniş bir heyetle gerçekleştirilmiştir. (Kutay ,1939, s. 911) Tören tam manasıyla bayram havasına bürünmüş, çevre illerden de geniş bir katılımı Karabük belki de tarihinin en kalabalık günlerini yaşamıştır. Medyanın da törene olan ilgisi büyük olmuş, adeta tüm kamuoyunun ilgisi Karabük'e dönmüştür⁴³. Başbakan'ın Karabük'e giderken de farklı illerde ilgiyle karşılandığı, konunun yerel yöneticiler ve devlet erkanı nezdinde de oldukça önemsenerek organizasyonlar tertip edildiği görülmüştür⁴⁴.

Resim 13: Kardemir Temel atma töreni , Karabük 3 Nisan 1937 (TDÇİ, 1977, s. 15)

Kardemir'in kuruluş safhalarında çeşitli tarihlerde ve müteaddit kez Cumhurbaşkanı sıfatıyla İsmet İNÖNÜ ve Celal BAYAR'ın bölgeyi ziyaret ettiği görülmektedir. Kurulma sürecinin devamında ve kapasite artırım safhalarında yine devlet erkanının Karabük'e olan ilgi ve yatırımlarının devam ettiği ve bölgeyi çeşitli vesilelerle ziyaret ettikleri görülmektedir. Bununla beraber, yurtiçi ve yurtdışında yabancı devletlerin de Karabük'e ve Kardemir'e ilgilerinin yoğun olduğundan bahsedilebilir. Öncelikle fabrikanın kuruluşuna dair Türkiye-İngiltere ilişkilerine atıflar yapılmakta, Kardemir'in Türk-İngiliz ilişkilerinde yeni bir sayfa açtığına dair iç ve dış basında başta Anadolu Ajansı, Times ve Financial Times gibi yayın organlarında yorumlar yapılmaktadır. (Kutay ,1939, s. 928-36)

⁴³ Bkz: "İsmet İnönü dün Karabük Demir Fabrikalarının temelini attı" (Cumhuriyet, 1937, s. 1) ve "Ana Endüstriye Başladık" (Ulus, 1937, s. 1)

⁴⁴ (BCA, 1937,490.1.0.0/149.591.2)

Resim 14: İstanbul Büyük Misafirimizi Candan Tezahuratla Karşıladı (Akşam, 1936, s. 1)

Öyleki İngiltere tahtına yeni geçen İngiltere Kralı Edward'ın Atatürk ile dostane ilişkiler geliştirdiği, bu noktada 3-6 Eylül 1936'da yaptığı Türkiye ziyaretinin iki ülke ilişkileri ve Kardemir'in kurulmasında bir diğer dönüm noktası olduğu ifade edilmektedir. (Baş , 2019, s. 102) Keza Irak Kralı II. Faysal 1955, Afgan Kralı Zahit Han 1956 ve İran Şahı Pehlevi de yine 1956 yıllarında Kardemir'i ziyaret etmek üzere Karabük'e gelmişlerdir. (Karacakaya, Yücedağ, & Yılmaz, 2013, s. 396-404) İlerleyen sürelerde de yurtiçi ve yurtdışından devlet erkanının cumhuriyetin bu en önemli ağır sanayi yatırımına olan ilgileri devam etmiş, Karabük gün geçtikçe adeta bir sanayi cazibe merkezi ve işçi kentine dönüşmüştür.

1.3.4. Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının Kuruluşu ve Gelişimi

Sanayi planlarının yapıldığı dönemlerde tüm ülke sathında heyecana neden olan ağır sanayi atılımı, nihayet ete kemiğe bürünmüş ve tarihler 1935 yılının son aylarına doğru yaklaşmıştır. Karabük, demir-çelik sanayinin kuruluş yeri olarak belirlenmiştir fakat bu görev hangi suretle ve kim tarafından deruhte edilecektir? Türkiye tarafında işi İktisat Vekili Celal Bayar riyasetinde Sümerbank koordine edecektir fakat yüklenici şirketin belirlenmesi de bir o kadar önemli görülmektedir.

Bu noktada yaklaşık 10 kadar firmanın teklif verdiği ifade edilse de aslolarak 2 firmanın öne çıktığı bilinmektedir : Alman Krupp ve İngiliz Brassert. Bu iki firmanın arasından rasyonel ve makul bir tercihte bulunmak da dönemin Türkiye'sinin önünde duran bir zorluk niteliğinde idarecilerin karşısına çıkmıştır. Neticeyi daha çok siyasi

değerlendirmelerin belirlediği yönünde geniş bir görüş birliği mevcuttur. Türkiye, dönemin İngiltere'si ile ilişkileri olumlu yönde ilerletmek isterken Almanya'nın ülke üzerindeki hasseten iktisadi tesirini de azaltmak istemektedir. Kardemir'in İngiltere'ye ihale edilmesi, hem geçmişten gelen sorunların yumuşamasına, hem mevcut olan ilişkileri ilerletmeye yararken aynı zamanda iki ülke arasındaki rekabetten de kredi vb farklı bazı olanaklar temin edilmesi suretiyle yararlanılması fırsatını doğurmuştur. Rekabette sona kalan her iki firmanın da köklü ve alanında tanınır olduklarını belirtmek gerekecektir. Sonuç olarak İngiliz H.A.Brassart firması işin yüklenicisi olarak belirlenmiştir. Alman Krupp firması ise Kardemir'in inşası işini üstlenemese de ilerleyen yıllarda tesisin genişletilmesi (tevsî) aşamalarında girdiği rekabeti kazanacak ve 1958 yılında Kardemir tesislerindeki haddehanenin üretim kapasitesinin %200 artırılması kapsamında 6 adet Siemens Martin fırın tedarik ederek ilave fırınlar inşa edilmesi işini tamamlayacaktır. (Türk & Kaya, 2017, s. 128) İhaleyi kazanan Brassart firmasının ise oldukça tecrübeli olduğu belirtilmektedir. 25 Şubat 1937 tarihinde B.S.W. Karlinski tarafından The Financial Times gazetesinde "Türk-İngiliz Endüstriyel İşbirliği" başlığıyla ele alınan makalesinde yazar, konuya geniş yer vermiştir. Yazıdan bazı dikkat çekici satırbaşları şu şekildedir:

"Türk dostlarımızın ecnebilerle yaptıkları işlerde üzerinde ısrarla durdukları bir şart vardır. Ve biz İngilizler bu şartı hiçbir ihtiyat kaydı serdetmeden kabul ederiz. Bu şart şudur: Türkiye ile girişilen herhangi beynelminel işte Türkiye'nin isitikal ve şerefi ile kabili telif olmayan hiçbir yük ve malayutak bir teklif mevzubahs olamaz. Türkler verecekleri hammaddelere mukabil ecnebilerin sanayi tecrübe ve hizmetlerinden istifade arzusunu gösteriyorlar; fakat bu teklifi yaparken adilane şartlara istinat etmek ve pek haklı olarak kendi yurtlarında gene kendilerinin hakim olarak kalmalarının esas olduğunu bildiriyorlar....Bu firmanın son yıllarda muvaffakiyetle başardığı işler arasında İngiltere demir çelik sanayinin mıntıkalaştırılması ve yeniden teşkilatlandırılması, 1932'de Lancashire çelik korporasyonunun yeniden tesisi ve 1934'te Stewarts and Lloyds şirketinin Corby'deki tesisatında çelik imali işinde Bessemer ameliyesinin tatbiki gibi mühim faaliyetler sayılabilir... Brassart şirketi Amerika'da ve Avrupa memleketlerinde bunlara benzer daha birçok işler başarmıştır... Binaenaleyh Karabük Demir ve Çelik fabrikası gibi mühim ve büyük bir projeyi üzerine almak için bu şirketten daha münasibini bulmak mümkün değildi." (Kutay ,1939, s. 933-34)

İhaleyi bu firma kazanmakla beraber müzakere safhasının oldukça uzun ve zorlu geçtiği hatta bir aralık kesintiye uğradığı, Atatürk'ün müdahalesiyle yeniden masaya döndüğü ifade edilmektedir. Süreç içerisinde 23 Haziran 1936 tarihinde Sümerbank ile Brassart firması arasında bir mali ön protokol yapılmıştır. (Cumhuriyet ,1936, s. 1-2) Temmuz ayında firma ile anlaşma çalışmaları yapak üzere İktisat Vekaleti Müsteşarı Faik Kurtoglu ve Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer Londra'da bulunmaktadır. (BCA,

1936,30.18.1.2/66.59.19) 29 Eylül tarihinde firma ile ihale anlaşması yapılarak, 10 Kasım 1936 'da İngiltere ile bu çerçevede 2.5 milyon sterlinlik kredi anlaşması imzalanmıştır. Nihayetinde ,1 Aralık 1936 tarihinde Kardemir'in esas inşa mukavelesi Türkiye adına İktisat Bakanı Celal Bayar ve H.A.Brassert firması adına Genel Müdür Mr. Mackenzie tarafından imzalanmıştır. 30 Aralık tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında tetkik edilen ve imzalanan anlaşma aynı tarihli ve 5780 sayılı Cumhurbaşkanı kararnamesi ile onaylanmıştır⁴⁵. Karabük'te çalışmalara vakit kaybetmeksizin başlandığı ve 1937 yılının Mart ayında firma üst düzey temsilcilerinin kente geldiği anlaşılmaktadır. 3 Nisan 1937 tarihinde Kardemir'in temel atma töreni Başbakan İsmet İnönü, Celal Bayar ve İngiliz Büyükelçisinin olduğu geniş bir heyetle gerçekleştirilmiştir.

Yurtiçi ve yurtdışında büyük akis uyandıran Kardemir'in açılışı için o gün büyük bir mersaim düzenlenmiş ve konuşmacılar sırasıyla kürsüye gelmiştir. Ülke hatta bölgenin en büyük ağır sanayi yatırımına basının da büyük ilgisi olmuştur. Törende Başbakan İsmet İnönü'nün yaptığı konuşmadaki satırbaşları ise Türk sanayileşmesi adına özet mahiyetindedir:

“Karabük'te Demir ve Çelik fabrikalarının temelini atmak için toplanmış bulunuyoruz. Bu hadisenin bütün memleket için olan büyük ehemmiyetine işaret etmek isterim. Atatürk, bu büyük müessesenin temel atma merasimine biz memur etti. Şimdi eserin ehemmiyetine gösterecek bir iki rakamı size ve memlekete arz etmek isterim... Karabük Demir ve Çelik fabrikaları adı dikkatinizi celbetmiştir. Demir ve çelik fabrikaları yedi büyük fabrikadan mürekeptir. Bunlardan her biri her memlekette başlı başına birer kıymet sayılabilir...Kurulacak fabrikalar fennin en son terakkilerini ve en son icatlarını ihtiva edece, en kuvvetli müesseselerdir. Bu fabrikada günde bine yakın amele çalışacaktır...Bütün bu müesseseye 22 milyon liradan fazla para sarfedeceğiz. Fabrikaların her gün kullanacağı madenleri iki yüz otuz altı vagon taşıyacaktır... Arkadaşlar, Endüstri hayatına hevesle girdikten sonra asıl endüstrinin ana kısmına, ağır endüstriye bugün başlamış bulunuyoruz. Makine endüstrisine de buradan başlanır...Burada çalışanların ikamet ve çalışma sıhhat şartları, mektep ihtiyaçları ayrıca hazırlanacak, bunlar için ayrı ayrı müesseseler kurulacaktır...Cumhuriyetçi ve milliyetçi Türkiye'nin manevi ve içtimai bir medeniyet ve Kültür müessesesini de meydana getirmiş oluyoruz... Demir ve çelik fabrikalarının endüstri bakımından, ekonomi bakımından olduğu kadar memleket müdafası için olan yüksek ehemmiyetine de bilhassa dikkatinizi celbetmek isterim. Bu fabrikalar her ihtiyaç için istediğimiz demir ve çeliği temin etmekle memleket müdafası bugünden sonra daha geniş temellere istinat etmiş olacaktır. Her bakımdan memlekete bu kadar lüzumlu ve faydalı olan bu fabrikaları vücuda getirmek Atatürk'ün büyük bir ehemmiyet verdiği başlıca bir mevzu idi. Bugün

⁴⁵ Bkz Ek 8: Karabük'te kurulacak demir ve çelik fabrikalarına ait Sümerbank ile H.A. Brassert and Ltd. London ile yapılan sözleşme ve imzalanan anlaşmanın tasdikine dair 30 Aralık 1936 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi. (BCA, 1936,30.18.1.2/70.98.17)

temelini atmakla sevinç duyduğumuz bu fabrikaların kurulması için çok çalışılmış, uzun müzakereler ve tetkiklerde bulunulmuştur...Bu yolda kararlaştırılmış olan sayısız zorlukları gidermek ve kuruluşlarını tahakkuk ettirebilmek için başlıca istinat ettiğimiz kuvvet Atatürk'ün bitmez tükenmez müzaheret ve yardımı olmuştur... Bu eseri vücuda getirmek üzere Sümerbank ve Brassert müessesesi kendi münasebetlerini tayin eden mukaveleler hükümleri dahilinde beraber çalışacaklardır. Buna şüphe yoktur... Bu merasimin bariz olan diğer bir manasını da ifade etmek isterim. Türkiye'nin en mühim endüstri teşebbüsü bugün Türk-İngiliz dostane münasebetlerinin iyi bir gösterisi manasını almakla hususi bir ehemmiyet ve kıymet arz eder... Modern ve ileri bir millet endüstrisiz olamaz. "Endüstri bu zaman medeniyetinin esas umdesidir gibi mütearifeleri" tekrar edecek değilim...Eğer cumhuriyet rejimi olmasa ve Cumhuriyet Halk Partisinin devletçi politiaksı takip edilmeseydi, endüstrinin bu memlekette kurulması hiçbir zaman tahakkuk edemezdi. Yakın bir zamanda burada vatandaşlarımız Cumhuriyetin üç mühim eserini, üç büyük feyzini kutladılar. Bir sene içinde demiryolunun açılışını gördük, iki üç gün önce de kömür havzasının tamamen millileştirilmesi yolunca başarılmış büyük bir işten dolayı milletvekilleri sayın arkadaşım Celal Bayar'a karşı Büyük Millet Meclisinde teveccüh ve takdirlerini gösterdiler. Bugün de üçüncü olarak demir ve çelik fabrikalarının temelini atıyoruz. Herşey Türkiye'nin daha büyük ve daha ileri hamlelerinin delilidir. Sümerbank ilk planda demir ve çelik fabrikalarını şimdikininki yarı takatında düşünmüş idi. Plan hazırlanırken takati bir misli artırıldı... Demir ve çelik fabrikalarının temel atılmasını, millet ve memleket sevinilecek bir kutlu hadise saymakta haklıdır. " (Açık Söz, 1937, s. 1-2)⁴⁶

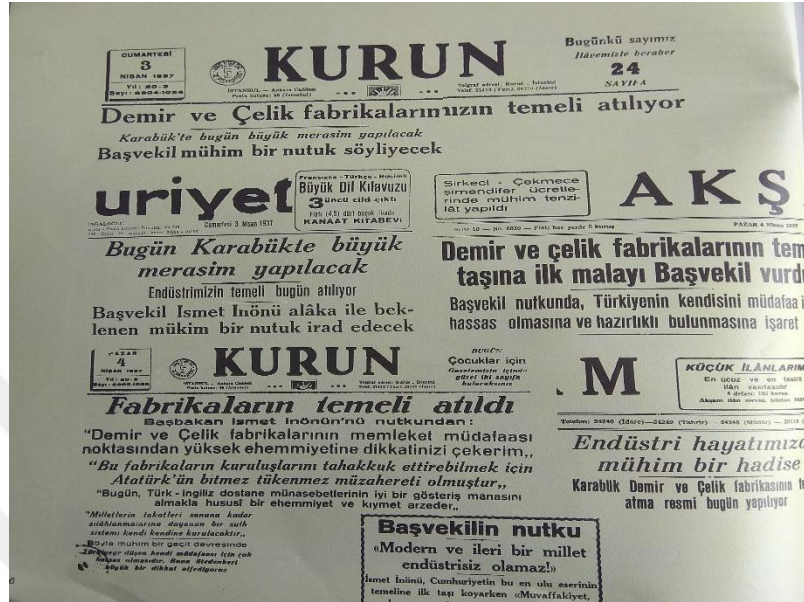

Resim 15: Başbakan İsmet İnönü, Kardemir temel vesikasını imzalıyor, 3 Nisan 1937 (Kiper ,2004, s. 28)

Törende İngiliz Büyükelçi Sir Percy Loraine ve Brassert firma temsilcisi de birer konuşma yapmış, ardından Başbakan ve heyet temele koyulan vesikayı imzalamışlardır. Başbakanın geleceği Karabük tren istasyonundan temel atma alanına dek yerlere ,civar

⁴⁶ Bkz ayrıca 4 Nisan 1937 tarihli Cumhuriyet ve Son Posta gazeteleri.

köylerden toplanan, halıların serildiği Aktaş nahiyesine bağlı 13 hanelik Karabük'ün kaderi de böylelikle değişmiş, demir ve çelik her yönüyle yeni bir kent doğurmuştur. (Ersoy, 2013, s. 58)

Resim 16: Kardemir temel atma törenine basın ilgisini, 4 Nisan 1937 (TDÇİ, 1977, s. 16)

KARDEMİR için bu tarihten sonra geceli gündüzlü bir çalışma ortaya konmuş, mümkün olan en kısa sürede ve kas gücüyle, insan emeğiyle fabrikaların inşaatı yaklaşık 2 yıl gibi kısa bir sürede tamamlanarak tedricen faaliyete alınmıştır. Sümerbank ve yüklenici Brassert arasında yaşanan bazı problemlere rağmen 1938 yılının Mart ayında, Türk mühendis, teknisyen ve işçilerin de dahil olduğu yoğun mesailer marifetiyle makine montajlarına başlanmış, 6 Haziran 1939 tarihinde ise kuvvet santrali devreye alınmıştır. Kurulum süreci üstün gayretler ve insan emeğiyle tamamlanırken özellikle Sümerbank'ın sevk ve idaresi, beşeri sermaye yönetimi, hammadde ve maliyetlerle ilgili, aslında kimi geçici olan kimi de fabrikanın yerinden ve ölçek etüdlerinin yetersizliğinden kaynaklı kronik problemler tüm süreçlerde kendisini hissettirmiştir. Öte yandan daha sonra ifade edilecek müteahhitlik ve hesap hataları da yukarıdaki sayılan bazı sıkıntılara sebebiyet vermiş gözükmektedir. Bu konuda yapılan değerlendirmelerde fabrikalarda muhakkak çelik çıkacağı, ancak platin kullanmanın dahi daha ucuza mal olabileceği belirtilmiştir. (Baş , 2019, s. 109)⁴⁷ Bu suretle, başlangıçta Sümerbank'a bağlı olarak faaliyete geçen tesisler, ağır sanayi tecrübesi oluşmasına dek 1.5 yıllığına yüklenici Brassert tarafından

⁴⁷ Başbakan İsmet İnönü'nün 12 Aralık 1938'de yaptığı Karabük ve Kardemir ziyaretinde bu ve benzer konular görüşülmüştür.

işletilmiştir. Türkiye'nin bu ilk entegre demir-çelik tesislerinin genişlemesi ise tedricen olmuş, zamanla yenilik, değişim ve dönüşümler ile ilgili gereken tevsiatlar uygulanmıştır. 6 Haziran 1939 'da Kuvvet Santrali, 27 Temmuz 1939'da 1.Kok Fabrikası, 9 Eylül 1939'da 1.Yüksek Fırın (Fatma) ,15 Kasım 1939'da Şakuli Boru Fabrikası, 9 Ocak 1940'da Çelikhane, 3 Nisan 1940'da Haddehane, 7 Kasım 1941'de Sac Haddesi, 15 Haziran 1944'te Sülfürik Asit ve Süperfosfat Fabrikası, 12 Mayıs 1952'de 2. Kok Fabrikası, 16 Şubat 1953'te Sinter Tesisatı ve 31 Mayıs 1954'te Savurma Boru Fabrikası işletmeye alınmıştır. Başlangıç maliyeti yaklaşık 33 milyon lira olarak hesaplanmasının yanında, bazı ilave tesislerin eklenmesi ve Sümerbank'ın yaptığı yeni yatırımlarla rakam 50 milyon liraya ulaşmıştır. (TDÇİ, 1977, s. 17)

9 Eylül 1939'da işletmeye alınan 1. Yüksek Fırın'a İngilizlerin ilk doğum analogisi adetleri gereği Fatma adı verilmiştir.10 Eylül 1939'da ise "Fatma" tarafından ateşlenen fırından ilk Türk ham demiri elde edilmiştir. "Zeynep" adını alan 2. Yüksek Fırın 7 Ocak 1950 tarihinde ateşlenerek işletmeye alınmış, benzer şekilde gelenek devam ettirilerek 6 Aralık 1962'de faaliyete geçen 3. Yüksek Fırın'a da "Ülkü" adı verilmiştir.

"Törenle levhaya dökülen ilk Türk sıvı demiri"

Kardemir'de inşa ve kuruluş çalışmalarınının tamamlanması ve faaliyete geçilmesiyle beraber sevk ve idare, kapasite geliştirilmesi ,lojistik ve hammadde sürekliliği gibi konularda dönemin idarecileri daima bölge ile alakadar olmuş, Karabük ve tesisleri ziyaretlere devam etmiştir. 1942 yılında Başbakan Refik Saydam ve maiyetindeki bir heyet, Kardemir'i ziyaret ederek ederek eksiklerin tamamlanması ve bazı tedbirlerin alınması adına etüd yapmışlardır. (MTA, 1939, s. 1-2) Özellikle bu yıllarda başlayan İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkilerinin hissedilmesinin yanı sıra yukarıda bahsi geçen eklentilerin peyderpey yapılması konusunda elden gelen gayret sarf edilmeye çalışılmış, başta Divriği demir rezervleri ve Ereğli kömürünün temin ve sevki gibi hammadde akışı hususlarında sürekliliğe önem atfedilmiştir.

TBMM’de Karabük ilerleyen yıllarda gündemini korumuş, ülkenin bu ilk ve tek entegre tesisindeki haddehane ve çelikhaneye ilaveten farklı yatırımların yapılması her daim önceliklerden olmuştur. 1944 yılında milletvekillerine hitap eden Cumhurbaşkanı İnönü; “Karabük Demir ve Çelik fabrikalarımız, güçlükleri öğrenip yenmekte ve verimini arttırmaktadır.; Memleket endüstrisinin temeli olacak olan bu konuyu geliştirip mükemmel hale getirmeğe sebatla devam edeceğiz.” demiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 14, 1944, s. 4) Birinci kademe haddehane ve çelikhane tevsiat ve genişletme çalışmaları sonucunda çelik üretiminin 200 bin tona, hadde mamülleri üretiminin ise 150 bin tona çıkarılması öngörülmüştür. (Yurtoğlu , 2017, s. 168)

Kardemir’de diğer ağır sanayi kuruluşlarındakine benzer şekilde demir-çelik üretimi ile doğrudan ilgili temel üniteler; kok fabrikaları, yüksek fırınlar, haddehane ve çelikhaneden ibarettir. İBYSP çerçevesinde, daha fazla kok kömürü üretimi için 2. Kok fabrikasının yapılması planlandıysa da bu fabrika adımı 1952 yılında gerçekleştirilebilmiştir. Başlangıçta düşük kapasite ile çalışan 1963’te yapılan Siemens- Martin ocağı ilavesi sayesinde çelikhanin üretim kapasitesi de 600 bin tona ulaşmıştır. Çelikhane ile eş doğrultuda çalışan haddehanenin kapasitesi de zamanla 600 bin tona (450 bin ton hadde mamülü) yaklaşmıştır. (Kuyucuklu ,1970, s. 20) BBYSP’ya göre Kardemir’in yıllık ham demir üretimi 150 bin ton şeklinde planlanmışken hammaddeye (başta kömür ve demir) olan uzaklık ve lojistik yetersizlik (limanlara uzaklık vb.) nedenleriyle 1950 yılı üretim miktarı 100 bin ton meblağına erişebilmiştir. (Yurtoğlu, 2017, s. 169) 1950’li yılların ikinci yarısından itibaren Kardemir, Sümerbank’tan ayrılarak Türkiye Demir-Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü bağlı olarak faaliyetlerine devam etmiştir.

1.3.5. Thornburg Raporu

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yurtdışından uzman çağırılarak tecrübe ve görüşlerinden yararlanmak suretiyle kendilerine rapor hazırlatılma yoluna gidilmiştir. Bu dönemde yabancı uzmanların, genel olarak Avrupa’lı uzmanların, temel işlevi sanayi alanında, Türkiye’nin kalkınmasına katkı sağlayacak araştırmalar yapıp ilgililere ve Bakanlıklara görüş bildirmek ve belirlenen alanlarda eğitim vermek şeklinde telakki edilebilir. (Saylam, 2016)

2.Dünya savaşının bitmesi üzerine Türkiye siyasi ve iktisadi olarak Batı ile ilişkilerini tekrar geliştirmek ve savaş öncesi var olan düzenini tahkim etmek arzusunda olmuştur.

Bu noktada özellikle savaş sonrasında iki yüz yıla yakındır aşına olduğu dış politikadaki denge siyasetinde Sovyetler Birliği karşısında görece yeni bir aktör olan ABD ile karşılaşmıştır. Başta Türkiye'ye karşı ihtiyatlı olduğu görülen ABD ile sıkı ilişkiler geliştirmek noktasında Marshall yardımları bir köşetaşı olmuş, Türkiye 1948 yılından itibaren ABD'nin savaş sonrası güttüğü politikaların bir tezahürü olarak yürütülecek Marshall ekonomik yardım planına entegre edilmiştir. (Tezel, 2002, s. 324-329)

Bu planın belli bir çizgide devam etmesi için Türkiye'ye gelen Standart Oil Petrol Şirketi Mühendisler Meclisi Başkanı ve ABD Dışişleri Bakanlığının Petrol Müşaviri olan Max Weston Thornburg ve beraberindeki heyet 1949-50 yıllarında bir çalışma yaparak Türkiye'nin bu uğurda iktisadi olarak yapması gerekenleri belirten ve Türk kamuoyunda "Thornburg Raporu" adıyla bilinen Türkiye Nasıl Yükselir isimli raporu hazırlamışlardır.

Önceki bölümlerde 1930'dan itibaren devlet işletmeciliği modeli temelli mutedil devletçilik politikalarından bahsedilmişti. Bu noktada Türk devletçiliği ile ilgili farklı görüş ve tanımlamalar bulunmaktadır. Osman Okyar "The Concept of Etatism" adlı makalesinde devletçilik modelini ayrı bir sistem önermekten çok dönemsellik içinde çözümler üreten politikalar bütünü olarak görme eğilimindedir. (Okyar, 1965) Thornburg ise Türk devletçiliği uygulamasını "devlet sosyalizminin aşırı bir ifadesi" olarak nitelemektedir. (Tezel, 2002, s. 244) ABD'nin bu uzmanlar grubunu Türkiye'ye göndermesi şüphesiz, devletçi (etatist) görüşle idare edildiğine inanılan Türkiye sisteminin kendi menfaatleri doğrultusunda organize edilmesi ve bu suretle iktisadi sistemin sorunsuz çalışmasının sağlanması olarak görülebilir.

Raporun gayesinin Türkiye Cumhuriyeti'nin başarılarını anlatmak olmadığı, bilakis iktisadi durum içinde ihtiyacı olan dış yardımın sağlanması konusundaki eksikliklerin belirtmeye çalışıldığı vurgulanmaktadır. Amerikan görüşleri dikkate alınmak suretiyle, ABD'nin Türkiye ekonomisine yardım ve destekte bulunup bulanamayacağını, bulunursa yardımların hangi suretle ve nasıl tatbik edileceğinin analiz edildiği ifade edilen raporda çeşitli sosyolojik tespitlere de yer verilmektedir. (Thornburg, 1950) Kardemir'in fizibilitesinden kuruluş ve işleyişe kadar "İktisadi Bir Ucube" olarak tanımlandığı raporda bu hususta;

"Neticede Türklerle müşterek çalışan Amerikan hususi sermaye ve teknisyenliği Karabük'ü önemli bir sanayi merkezi haline sokabilir. Karabük'ün mevkii bir çelik fabrikası için müsait değildir,fakat bu hal daha

hafif imalat için o kadar menfi bir durum arzetsmeyebilir...Her kurtarma hareketinde olduğu gibi iptidai yatırımların geniş mikyasta silinmesi lazımdır ve yeni istimler temeli üzerine yeni kıymetlendirmeler yapılmalıdır... Karabük'ü Türk halkının hakiki ihtiyaçlarına tahsis etmek: bu müesseseyi elerinde tutan Türk salahiyetli makamlarının cesaretine olduğu kadar bu değışikliğin meydana gelmesine yardım etmeleri mümkün olan Amerikalıların maharet ve zekalarına da bir meydan okuma mahiyetinde olacaktır. Bu cesaretin Türkiye'de eksik olmadığını elde edilen çok daha büyük başarılar ispat etmiştir ve Amerika bu hünere malik olduğunu tekrar tekrar göstermiştir. Maamafih karar yine Türkiye'ye aittir." (Thornburg, 1950)

Türkiye'de rapora ilişkin geniş çevrelerce bir değerlendirme ve kritik yapılmadığı görünümü olmakla beraber rapor hakkındaki genel görüş özetle; Türkiye'nin devletçi politikalardan ziyade sermayeye endeksli-liberal politikalara yönelmesi gerektiği ve sanayileşmeyi öncelemek yerine tarımsal kalkınma modeline odaklanılmasının vurgulandığıdır denilebilir (Yayman, 2005, s. 131) Rapor bir kısım tarafından olumlu, ülkedeki eksikleri giderecek tedbirleri ileri süren bir çalışma olarak düşünülse de daha geniş kısım raporun Türkiye menfaatlerinden ziyade güdümlü bir ABD politikasına hizmet ettiğini belirtmektedir. Bir diğer görüş Demokrat Parti iktidarınca ABD yönlendirmeleri gereği Kardemir'in kapatılmaya çalışıldığına dairdir. Ali Karatay raporun çeviri karşılaştırmalarından yola çıkarak böyle bir durum olmadığını, tam aksine DP döneminde fabrikanın sürekli daha da büyütüldüğünü ve daha ilginç bunun kısmen Amerikan Marshall yardımları sayesinde başarıldığını ifade etmiştir. Yazar buna örnek olarak Marshall yardımları kapsamında inşası finanse edilen kok kömürü fırını ve sintering ünitelerini örnek göstermektedir. (Karatay, 2018, s. 109-14) Türkiye daha evvel de ifade edildiği bu ve benzer raporları hazırlatmak üzere zaman zaman yabancı uzmanlara başvurmuş fakat Thornburg örneğinde olduğu üzere buradakileri de koşulsuz şartsız uygulamamıştır.

1.3.6. İşçi Kenti Karabük ve Gelişimi

1935 yılına kadar bugünkü Karabük kent merkezinin bulunduğu mevkide yerleşimin söz konusu olmadığı, Karabük'ün ise 13 hanelik bir mahalle mesabesinde bulunduğu ifade edilmişti. 1932 yılında demiryolu hattının bölgeden geçerek bir istasyon konulması ve demir-çelik fabrikalarının kuruluş yeri olarak belirlenmesi Karabük'ün kaderini değiştirmiş, Cumhuriyet bu kararıyla sıfırdan yeni bir kent inşa etmiştir. Yalnızca iktisadi değil, toplumsal, kültürel, siyasi, kentsel, demografik hatta ideolojik olarak dönüşen ve belki bu yönde Cumhuriyet'in geliştirdiği ilk proje kenti olan Karabük, tarihi çalışmalara ışık tutacak önemli hadiselerin ve olguların vuku bulduğu bir sanayi kenti niteliğindedir.

Bu çerçevede, sanayileşmesi ve değişim/dönüşüme tabi olmasıyla beraber işçi kenti kimliği ortaya çıkmış, sanayi kenti olduğu kadar da modern manada ilk işçi kenti meydana gelmiştir. 1937 yılında Kardemir'in temelini atılmasıyla beraber Karabük'e yerli ve yabancı mühendisler, işçiler ve memurların yerleşimleri günden güne yoğunlaşarak artmış, buna bağlı olarak konutlaşma ve lojman vb. eklentiler oluşturulmuştur. Karabük'e işçi tedariki ve arzının sürekliliği ile konutlaşma her vakit önemli bir gündem konusunu teşkil etmiştir. Erken bir tarihte Başbakan tarafından İktisat Vekili'ne çok acele notuyla gönderilen yazıdaki ifadeler şu ifadeler, " Sümerbank tarafından 18.8.1939'da münakaşası yapılacak olan Karabük amele evleri ile hastane ve memurin ikametgahları hakkındaki münakaşa neticesinin avdetime kadar tehirini rica ederim." Başbakan'ın konuyla bizzat ilgilendiğini ve önemseydiğini gösteren bir karine niteliğindedir. (BCA, 1939, 30.1.0.0/56.343.4)

Kardemir'in genişlemesiyle beraber çalışan işçi sayısı da yükselmiş, 1940 yılında 3096 olan işçi sayısı 1945'te 4386'ya yükselmiştir. 1950 yılında 4216'ya düşen işçi sayısı sonraki yıllarda yine artışa geçmiştir. Bu yıllarda (sırasıyla 1940-45-50) memur sayısı 220, 489 ve 487 olurken mühendis sayısı da 28, 54 ve 65 olarak gerçekleşmiştir. Rakamlar bu yıllarda civar yerleşimler hesaba katılsa dahi Karabük nüfusunun çok büyük bir kısmının Kardemir işçileri ve ailelerinden müteşekkil olduğunu göstermektedir. (Karatay, 2018, s. 58) İşçilerin coğrafi menşelerine bakıldığında ise Karadeniz Bölgesi (bilhassa Doğu Karadeniz, Karabük ve Safranbolu) ağırlıklı bir oranı teşkil etmektedir. Bu oranın Kardemir geliştikçe genellikle artan bir seyirde olduğunu eklemek gereklidir. (Tümertekin, 1954, s. 241-42) İşçilerin büyük bölümünün ise toprağa bağlı olduğu bilinmektedir. Hatta bu konunun mesai düzenlemesine bile yansiyarak işçinin toprakta gün ışığından daha fazla yararlanması sağlanmaya çalışılmıştır.

İşçilerin durumuna ilişkin hayata dokunan hangi alan varsa şüphesiz eklenebilecek birçok ifade olmakla beraber çalışmanın kapsamının daha kısıtlı olması dolayısıyla sınırlı bilgiler verilmekle yetinilecektir. İşçilerin sayısının zamanla 10 binli rakamların üzerine çıktığı Kardemir'de, başlangıçta sosyal olanakların zayıf olduğu, fakat Sümerbank'ın diğer kurumlarına nazaran gün geçtikçe hastane, okul, sosyal tesis vb. imkanların iyi bir seviyeye geldiği bilinmektedir. İşçilerin iş güvenliği ve sosyal güvencelerinin de görece olarak ilk zamanlarda zayıf olduğu , birçok iş kazasının vuku bulduğu, buna bağlı ve yöre/toprak işçiliği sebebiyle işçi devir oranının yüksek olduğu müşahade edilmektedir. İşçi ücretlerinin Türkiye ortalamasına göre daha yüksek olduğu ileri sürülse de başlarda

yaşam koşulları ve yapılan işe nazaran oldukça zorluklar yaşandığını ifade etmek gerekir. Bununla beraber 1960'lı yıllardan sonra koşulların ücret bazlı görece iyileştiği de gözlenmektedir. İşçilerin sendikal organizasyonu 1950 yılından sonraya rastlamaktadır. İşçilerin toplu olarak kısmen bazı olanaklardan yararlanması da bu tarihten sonradır denilebilir. Kardemir'e işçi yetiştirmek için ise sürekliliği sağlamak üzere 1942 yılında bir çırak okulu açıldığı ve okulun birçok mezun vererek fabrikalarda çalıştıkları bilinmektedir. (Tümertekin, 1954, s. 246) Devlet, ülkenin bu ilk ağır sanayi entegre tesisindeki işçi arzının devamını çok önemsemiştir. Çırak okulu açmanın yanında yurtdışına da staj amaçlı birçok personel göndermiştir. Sümerbank tarafından, İngiliz yüklenicinin de tavsiyeleri ile 1937 yılının Ekim ayı gibi erken bir tarihte Kardemir adına ileride çalışacak 12 mühendis İngiltere'ye staj için gönderilmiştir. (BCA, 1937, 30.18.1.2/79.83.3) Sümerbankca o dönem yapılan bir yazışmada, Kardemir'in işletmeye açıldıktan sonra Türk şef ve müdendisler tarafından idare edileceği, henüz bu alanda yetişmiş personel bulunmadığı ve bu stajların yapılmaması halinde yabancılara çok daha yüksek maliyetle yaptırılmak durumunda kalınacağı ifade edilmektedir. (Ersoy, 2013, s. 79) Yine benzer sebeplerle ; Kardemir'de mühendis, mütehasıs, makinist, mimar, ustabaşı, çelil işçisi ve elektrikçi gibi iş kollarında çalışmak üzere farklı zamanlarda başta İngilizler olmak üzere Alman, Avusturyalı, Macar, Çekoslovak ve Rus uzman ve teknisyenlerin ülkeye getirildiği görülmektedir. (Ersoy, 2013, s. 60) Kardemir'de o dönem farklı yerlerde uygulamalarına şahit olunan mahkum işçilerde çalıştırılmıştır. Ayrı bir koğuş/baraka sistemi uygulanan mahkum işçilerin bir dönem fabrikalarda çalışanların yüzde 12.5'ine tekabül ettiği hesaplanmaktadır. Bir müddet sonra kaldırıldığı anlaşılan uygulamada mahkumiyetini tamamlayanlar arasında Kardemir'de istihdama devam edenlerin de bulunduğu görülmüştür. (Karatay, 2018, s. 86)

Planlı kalkınma ve devletin bizzat idare ve denetiminde ilerleyen safahatı birarada değerlendirildiğinde, Kardemir ve Karabük tarihi dışarıda tutularak Türkiye Cumhuriyeti sanayileşme tarihinin yazılması mümkün gözükmemektedir. Sanayi kentleri, bilinen anlamıyla ve tarihsel süreci itibarıyla kapitalist Batı'da doğup gelişmiş, özellikle kentlerdeki feodal baskı ve lonca düzeninden kurtulmak için doğal kaynakların yakınında elbirliğiyle oluşturulan üretim (manifaktür) örgütlenmesi sonucu meydana gelen kent dışı yerleşim ve işçi sahalarıdır. Özel sermaye girişiyle bu örgütlenmenin işbirliğine dönüşmesi suretiyle fabrikalar ve sanayi kentlerinin inşa edildiği yapının Batı'daki örneklerinin yanında, Türkiye'de bu sistem devlet eliyle modellenerek hayata geçirilmiş, Karabük ise bu modelin en önemli hattını oluşturmuştur. (Karatay, 2018, s. 15)

Devlet Karabük ve Kardemir ile adeta yeni bir toplum modeli inşa etmiştir. Fabrika çalışma düzeni, mesai kavramı, yeni konutlaşma ve kentleşme, kentsel dönüşüm ve idari sistem tamamen yeniden örgütlenmiştir. Fabrikalarla büyüyen ve gelişen kentte, nüfus olarak da bu suretle hızlı bir artış yaşanmıştır. Bölge dışından gelen işçi göçünün de etkisiyle meskenleşme artmış, 1938 yılında nüfus yaklaşık 3000 rakamına erişmiştir. Zira, Karabük'te belediye kurulmasına ilişkin Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesinin kararı uyarınca, yapılan oylamada 1482 kişinin 1475'inin müspet oy kullanmasıyla, Karabük'ün belediye olması hususu kabul edilmiştir. (BCA, 1938, 30.10.0.0/82.538.18) 1940'ta çoğu işçi ve ailelerinden oluşan yaklaşık 6000 kişilik nüfus, 1945 yılında 10682 rakamına ulaşmış, Karabük adı da ilk kez bu yılda sayımlara dahil edilmiştir. (Fındıkoğlu, 1961, s. 6) Kent aslında Kardemir'in kurulduğu çeltik tarlası olan fabrika sahasından ziyade ilkin demiryolu çevresinde kümelenmiştir. İkinci merkezi ise tesislerin aktif oluşundan sonra fabrikalar alanı olarak belirmiştir. İstasyon ve Yenişehir bölgeleri şeklinde anılacak bu yerleşimler, kentin ilk çekirdeğini teşkil etmiştir. Kentin nüfus artışına eş olarak şehir planları yapılması gündeme gelmiş ve bunun üzerine ilk Karabük imar planı (mevzi planı) 1938 yılında ünlü Fransız mimar Henry Prost'a hazırlanmıştır. (Çabuk, Demir, & Gökyer, 2016, s. 22) Bu husus o dönem çıkarılan bir kararnameye de yansımıştır. (BCA, 1939, 30.18.1.2/87.57.2) Daha çok kısıtlı bir mevzi plan denilebilecek Prost planı; Yenişehir Mahallesi modern bir yerleşim bölgesinde bulunacak parklar, ibadethaneler, eğlence mekânları gibi birçok sosyal yapıyı içerek şekilde dizayn etmiştir. Yenişehir Mahallesi bu niteliğini halen devam ettirmekle beraber ilerleyen yıllarda cereyan eden hızlı nüfus artışı nedeniyle çarpık kentleşme ve gecekondulaşma meydana gelmiştir. (Sarıköse, 2020, s. 65) Büyüyen kent, 1941 yılında Safranbolu İlçesi'ne bağlı bir bucak (nahiye) olmuş, , 1939–1948 yılları arasında yaşanan hızlı gecekondulaşma da planlı iskanı çevrelediği gibi istasyonun kuzeyine, Filyos Nehri yamaç alanlarına doğru kaymalara sebebiyet vermiştir. Buna mukabil, Bayır Mahallesi, Yeşil Mahalle, Karşıyaka Mahallesi ve Kayabaşı Mahallesi o yıllarda ortaya çıkmış çarpık alanlar olarak belirmiştir. (Çabuk, Demir, & Gökyer, 2016, s. 25) Öte yandan, ilerleyen yıllarda üç kez daha şehir master plan (1948 – 1968 - 1980) hazırlansa da Karabük'te vuku bulan çarpık kentleşmenin önü alınamamıştır. Karabük kenti, başlardan bu yana sel, heyelan ve deprem olmak üzere çeşitli doğal afetler yaşamış, şehirden geçen çayın taşması, heyelanların yaşanması vb. nedenlerden ötürü fabrikalar zarar görmüştür. 1948 Nezihe - Pertev Taner Planı olarak adlandırılan plan da farklı konut ve iskan alanları belirlemiş, daha master plan şeklinde tasavvur edilmiştir. Planda çeşitli sosyal donatılar

tasarlanmasına rağmen ,örneğin Yenişehir’de bir stadyum yapılması gibi⁴⁸ , kent merkezinin ve ticaret alanlarının oluşturulması suretiyle düzenli bir kentleşme ve imarlaşma sağlanamamıştır.

Karabük kent nüfusunun 1950 ve 1955 yıllarında 10000 ve 15000’li rakamlara eriştiği tahmin edilebilir. 1960 yılında yaklaşık 32000, 1970’te 65000, 1980’de 85000, 1990’da 105000, 2000 yılında 100000, 2010’da 108000 ve 2020 yılında 120000 olarak gerçekleşen kent merkezi nüfusu, başlarda Kardemir’in büyümesi ile neredeyse eş doğrultuda artmakla beraber zamanla başka değişkenlerin, en önemli kırımlardan birisi Karabük Üniversitesi’nin kuruluşu sayılabilir, devreye girmesiyle bu denklem değişikliğe uğramıştır. Bu aralık, kentin genişlemesine münhasıran Karabük 27 Şubat 1953 tarih ve 6068 sayılı kanunla Zonguldak iline bağlanarak ilçe olmuştur. (TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 35, 1953) 1968 yılında uygulamaya başlanan Gündüz Özdeş Planı ise işyeri – konut ilişkisi, makul bir gelişim kurgusu, konut bölgeleri seçimi, uygun sanayi alanı tespiti, Safranbolu’da konusundaki çözüm önerileri,Karabük ve Safranbolu ulaşımına getirdiği önlemler gibi hususlarda öne çıkmıştır. (Çabuk, Demir, & Gökyer, 2016, s. 33) Bu yılların en önemli imar-proje çalışmalarından birisi şüphesiz “Beşbinevler Toplu Konut Projesi” olmuştur. Kamulaştırma ve gecekondu önleme alanı tespit edilen bölgede; Kardemir, Karabük Belediyesi ve Çelik İş Sendikası işbirliğinde kurulan “Beşbinevler Yapı Kooperatifi” bünyesinde inşa edilen toplu konutların temeli Başbakan Demirel tarafından 31 Temmuz 1969 tarihinde atılmıştır.

Dönemin kıstaslarına göre makro olarak nitelenebilecek bu proje sayesinde kentteki gayri nizami yapılaşma büyük oranda gerilemiş ve konut sistemi diğer ilçelere de örnek teşkil etmiştir. (Çabuk, Demir, & Gökyer, 2016, s. 34) Fakat gerek Karabük gerekse Safranbolu’da zamanla oluşan kentsel problemlere, çarpık gelişmeye ve kadastral durumlara cevap veremediği gibi gerekçelerle planda revizyon gündeme gelmiş, bu minvalde Baran İdil Planı 1980 yılında kabul edilmiştir. Sonraki yıllarda bu planın da beklenen faydayı verememesinden hareketle bazı inisiyatifler alındıysa da Karabük kentsel imar ve gelişme sorununa esaslı bir neşter vurulamadığı görülmüştür. (Çabuk, Demir, & Gökyer, 2016, s. 35-8) Karabük ve Kardemir’in tarihlerinde 1994 ve 95 yılları dönüm noktalarını oluşturmuştur.

⁴⁸Karabük Yenişehir Stadyumunun açılışı münasebetiyle Başbakan Adnan Menderes’e gönderilen davetiye ve verilen cevaptan; bahse konu stadyumun 1958 yılında tamamlanarak açılışın 19 Mayıs’a denk düşürüldüğü, açılışa Başbakan Adnan Menderes’in davet edildiği ve konunun TDÇİ Genel Müdürlüğü tarafından doğrudan takip edildiği anlaşılmaktadır. (BCA, 1958, 30.1.0.0/21.119.10)

1990'lı yıllarda etkisini hissettirmeye başlayan iktisadi hadiseler ve 1994 yılındaki değerlendirme ve tartışmalar neticesinde Kardemir özelleştirilerek “bir lira” karşılığında fabrika işçilerine devredilmiştir. (Resmi Gazete, 1995, s. 22160) 1995 yılı ise; neredeyse cumhuriyet ile 60 yaşına girecek olan kentin, Çankırı'dan Ovacık ve Eskipazar, Zonguldak'tan Eflani, Safranbolu ve Yenice ilçelerini bünyesine katması suretiyle il olduğu zaman dilimi olarak kent tarihindeki mühim yerini almıştır.

2.BÖLÜM

1950-1980 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE DEMİR ÇELİK SANAYİ

İkinci bölüm, 1950 ile 1980 yılları arasında demir-çelik sanayi özelinde yaşanan gelişmelere odaklanmaktadır. Çok partili hayata geçilen bu dönem, aynı zamanda ilk ark ocaklı özel sektör fabrikası METAŞ, ilk yassı çelik tesisi Erdemir ve en büyük entegre demir çelik tesisi İsdemir'in faaliyete geçtiği zaman dilimine denk düşmektedir. Türkiye'deki iktisadi ve siyasi alanda dönüm-kırılım noktaları olarak telakki edilebilecek bu yıllar, demir-çelik sanayinde de kayda değer gelişmelerin yaşandığı zaman dilimi olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kendisini yeni dünya düzeni içerisinde konumlandırma gayretlerinde olan Türkiye'de, içe dönük ve devlet korumacılığı tandanslı iktisadi politikalarda çözümler başlamıştır. İthalatın gevşetildiği atmosferde, dış finansman, kredi ve yardım başlıkları ekonomide görünür unsurlar olarak belirmiştir. İktisadi yönelim olarak Türkiye'de çok partili hayata geçişle birlikte yaygın kanının aksine derin kopmalar yaşanmadığı da söylenmelidir. Devlet işletmeciliği ve özel kesim arasındaki gidiş gelişlerde çok partili hayatta, bazı politik söylemlerin dışında, büyük değişimlerin yaşanmadığı görülmektedir. Özel kesimin lehine hissedilir etkisinin yanında, kamu kaynaklı devlet tesislerin çalışmalarına devam ettiği hatta büyüyerek ve ekonomiyi de büyütürken yatırım faaliyetlerinin sürdürüldüğü, bu yatırım ve finansmanlardan yine yaygın tezlerin aksine demir çelik sanayinin de payını aldığı önemli bir gerçekliktir. Yine savaş sonrasında yüzde 10'dan fazla hızlı bir iktisadi büyüme yakalanmıştır. 1960 yıllarına doğru büyüme hızının düşmesiyle ithal ikameci iktisadi politikalar ve dışa karşı korumacı, iç pazara dönük yaklaşımların domine ettiği bir anlayışın hâkim olduğu tecrübe edilmiştir. Bu dönemde de 1980 yılına dek özel kesimin görünürlüğü artmış ancak devletin sanayileşmedeki muharrik gücü olduğu neredeyse tartışmasız olarak devlet yatırımlarında, özel planda ise demir çelik sanayinin genişlemesinde müşahade edilmiştir. 1962 yılından sonra kamu yatırımların belli bir çerçeveye oturtulmasını öngören beş yıllık kalkınma planları dönemine girilmiştir. Türkiye dışarıdan ithal etmek yerine kendi üretme fikrini benimseyerek önemli sanayileşme hamleleri gerçekleştirmiştir. Bu dönemde devlet yukarıdaki gelişmeleri tamamlayıcı nitelikte demir-çelik gibi temel girdileri gerekirse maliyetlerin altında fiyatlayarak özel sanayi lehine politikalar da gütmüştür. Keza, tüm bu gelişmeler ışığında, 1980 yılına dek iktisadi büyümenin göstergelerinden olan kişi başı demir -çelik tüketimi Türkiye'de sürekli bir artış trendinde olmuştur. (Boratav,2003)

2.1. TÜRKİYE DEMİR ve ÇELİK İŞLETMELERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Türkiye’de 1945 yılında başlayan ve 1950 yılından itibaren kendisini hissettiren iktisadi yönelimler, Karabük ve Kardemir özeliğinde hızlı bir büyüme, gelişme ve kurumsallaşma/oturma şeklinde tezahür etmiştir. Tıpkı ilk kuruluş yıllarında CHP’nin tek parti dönemindeki gelişme temayülü olduğu gibi, 1950’den sonra DP döneminde de genişleme/tevsiat faaliyetleri hız kesmemiştir. Her ne kadar söylem ve kimi politika yönelişlerinde farklılık arz ettiği görünse de demir-çelik sanayi, bu dönem ve sonraki ithal ikameci sanayileşmeyi önceleyen safhalarda şu veya bu nispette ve süreklilikte daima devletin gözde yatırım sahalarından olmaya devam etmiştir. Kısaca özetlemek gerekirse, 1946 yılındaki parti programında özel teşebbüs ve sermayenin yetip erişemeyeceği ekonomik faaliyetler ve ana sanayinin devlet eliyle kurulması ifade edilmiştir. (DP Parti Programı, 1946) İktidar olduktan sonra Başbakan olarak 1951 yılında TBMM’de konuşan Adnan Menderes: “Devlet işletmeciliğinin sadece ana sanayiye taalluk eden işlerle amme karakterini haiz işlere hasredilmesi...bu ölçüye uymayanlarının da muayyen bir plan dahilinde ve elverişli şartlarla peyderpey hususi teşebbüslere devrine çalışılması...” cümleleriyle benzer görüşleri serdetmiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 6, 1951, s. 63) 1951 yılındaki parti tüzüğünde de özel teşebbüs ile devletin uyumlu ve tamamlayıcı mahiyetteki işbirliğine atıf yapılmaktadır. Söylemin ve bazı istisnaların dışına çıkamayan bu görüşlerin, önceden gelen birikim ve etkenlerin de etkisiyle, devletin ekonomideki ağırlığında önemsenecek fonksiyonel bir azalmaya sebebiyet vermediği görülmüştür. (Takım, 2012, s. 166) Tam aksine bazı devlet teşekkülleri de ilave olarak bu dönemlerde hayat bulmuştur. Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TDÇİ) demir-çelik sanayi kolunda ve en müşahhas kuruluşlardan birisidir. 15 Nisan 1955 tarihinde Başbakan Adnan Menderes imzasıyla TBMM’ye gönderilen “Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri kanunu layihası ve Muvakkat Encümen Mazbatası”nda kanuna gerekçe olarak şunlar kaydedilmiştir:

“Sümerbank mahiyet, faaliyet ve idare tarzları itibariyle birbirlerinden farklı teknik, idari ve malî sistemlere ihtiyaç gösteren çok değişik sınai ve iktisadi mevzuları kendi bünyesinde toplamış bir müessesedir. Asli kuruluş hedeflerinden birisi de büyük bir sınai finansman müessesesi olmasına rağmen bu vaziyet bankanın bu maksada göre lüzumu kadar semereli bir şekilde çalışmasına mâni olduğu gibi kendisine bağlı bu çeşitli müesseselerin de her birinin hususiyetlerine göre zaruri olan idari ve iktisadi istiklâlleri içinde inkişaflarını geciktirmektedir... Hâlbuki bu müesseselerin her biri memleketimizin ekonomik bünyesinde çok mühim birer mevki sahibidirler ve Devlet ve Hükümetin iktisadi politikasının başlı başına tahakkuk ve tanzim organlarıdır. Bu kadar ehemmiyetli müesseseleri

kendi rolleriyle mütenasip salâhiyetlerle teçhiz etmek ve onları millî ekonomimizin içinde vazife ve mesuliyetleriyle karşı karşıya getirmek zarureti belirmiş bulunuyor. Sümerbank'a bağlı bu muhtelif müesseseleri tamamen müstakil birer iktisadi Devlet Teşekkülü haline getirirken aynı zamanda bankaya da memleketin en büyük sınaî finansman müessesesi hüviyetini vermiş bulunacağız...

Binaenaleyh ilişik kanun lâyihasının istihdaf ettiği maksadı, sadece Karabük tesislerini bir iktisadi Devlet Teşekkülü haline getirmekten ibaret telâkki etmekten ziyade sanayileşme hareketimizin bir yeni safhasının tahakkuku olarak karşılamak yerinde olur. Kanun lâyihasında iktisadi Teşekküllerimizin ihtisaslaşma prensibi etrafında temerküzüne doğru da bir adım atılmış bulunmaktadır. Etibank tarafından idare edilmekte bulunan ve fakat demir sanayiinin en başta gelen ham maddesini teşkil eden Divriği madenleri DÇ'ye bağlanmıştır...Lâyihanın 2. maddesinde DÇ'nin yapacağı işler tadadedilmiş ve bu madde ile DÇ'nin diğer demir sanayii merkezlerini kurması için her imkâna sahip olması temin edilmiştir.

Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi ile Divriği Demir Madenleri işletme Müessesesinin bütün mevcudatı, hak ve menfaatleri ile bilcümle taahhüt ve borçları ve Sümerbank tarafından Karabük'te, Etibank tarafında Divriği'de bu müesseselerle ilgili olarak girilmiş ve henüz bitirilmemiş veya başlangıç halinde bulunan ve bu müesseselerin hesaplarına intikal ettirilmemiş olan tesisler ve bunlara ait hak ve menfaatlerle taahhüt ve borçlar DÇ ye intikal edecek ve her iki bankanın ödenmiş sermayelerinden gereken tenzilât yapılacaktır..." (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 7, 1955)

TBMM'de bu manada 1955 yılı içerisinde ilgili kanun görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde, İşletmeler Bakanı Samet Ağaoğlu, Zonguldak Milletvekili Cemal Kıpçak ve Manisa Milletvekili Hikmet Bayur arasında özellikle Sümerbank ve yeni uygulamaya alınacak "Kamu İktisadi Teşekkülleri" modeli tartışmalarının cereyan ettiği görülmüştür. Dolayısıyla, Karabük'teki fabrikaların genişlemesi ve muhtelif ünitelerin ilavesi suretiyle ihtisaslaşma ihtiyacı, günün koşullarında Sümerbank'ın diğer kuruluşlarındaki benzer yapı ve özellikler ile birleşince, Kardemir Sümerbank'tan ayrılarak, 13 Mayıs 1955 tarih ve 6559 sayılı kanunla 200 milyon lira sermayeli bağımsız bir İktisadi Devlet Teşekkülü durumuna gelmek suretiyle "Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü" adını almıştır. Ayrıca kanun mucibince Etibank'ın bir müessesesi olan Divriği Demir Madenlerini de bünyesine katmıştır. (TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 37, 1955)

2.1.1. Karabük ve KARDEMİR İşletmeleri

1940'lı yılların ikinci yarısına doğru tam manasıyla ilk kademe genişleme dönemine doğru yol alan Kardemir'de; 5 Haziran 1944'te Sülfürik Asit ve Süperfosfat Fabrikası Alman Zahn firması, 12 Mayıs 1952'de 2. Kok Fabrikası Alman Didier firması, 16 Şubat 1953'te Sinter Fabrikası Alman Lurgi ve 31 Mayıs 1954'te Savurma Boru Fabrikası

Alman Guthoffnungungshütte firması marifetiyle işletmeye alınmıştır. (Fındıkoğlu, 1961, s. 8) Yapılan bu tevsiat ve ilave ünitelerinde Alman teknoloji ve birikiminin tercih edilmesi de ayrıca önemli bir husustur.

1950'li yıllardan itibaren DP iktidarınca devam ettirilen bu politikalar bütünü uyarınca Karabük ve Kardemir'de niceliksel oranda büyüme devam etmiş, devlet idarecileri de evvelce olduğu nispette bu faaliyetlere vaziyet etmiştir. Önceki bölümlerde de vurgulandığı üzere Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, ilgili Bakanlar ve ileriki dönemlerde Başbakan Süleyman Demirel gibi idareciler çeşitli vesilelerle Karabük'e giderek bu kapasite artırma faaliyetlerini yerinde tetkik etmiş, Kardemir'i gündemlerinde tutmaya gayret göstermişlerdir.

1950 yılının sonlarına doğru Kardemir'e bir inceleme gezisi gerçekleştiren Cumhurbaşkanı Celal Bayar, TBMM'nin 1 Kasım 1951 tarihindeki açılış konuşmasında Boru fabrikasının 1953 yılında işletmeye açılacağını müjdelemiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 10, 1951, s. 9) Bu yıllarda Marshall Planı uyarınca finansmanı sağlandığı bilenen bazı ilave üniteler de bulunmaktadır. Yapılan genişleme ve ilavelere rağmen, Kardemir'in 1952 yılında ülke demir ihtiyacının ancak üçte birini karşılayabildiğini dönemin İşletmeler Bakanı Muhlis Ete ifade etmiştir. (Yurtoğlu , 2017, s. 177)

Resim 17: Cumhurbaşkanı Celal Bayar KARDEMİR Gezi Programı, 1950 (Demokrat Parti, 1950) (Son Posta, 1950, s. 1)

1953 yılı içerisindeki bütçe görüşmeleri sırasında Maliye Bakanı Hasan Polatkan yıllık demir çelik ürünleri üretiminin 500 bin tona yaklaştığını bildirmektedir. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 20 ,1953, s. 303) Aynı yıl içinde Cumhurbaşkanı Bayar, Kardemir'in

kapasitesinin artmasından duyduğu memnuniyeti ifade ederek yeni bir demir çelik tesisi kuruluşu fikirlerine yönelik olumlu düşüncelerini beyan etmiştir. (Yurtoğlu , 2017, s. 181) Hükümet üyeleri ve bürokrasinin Kardemir'e olan ilgisi bu aralık da devam etmiş, yatırım ve üretim meblağları yıldan yıla artış göstermiştir. 1955 yılındaki yapısal değişiklikle Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü Karabük şeklinde bir iktisadi teşebbüs hüviyeti kazanılmıştır. 1957 yılında Kardemir'e eklenen yeni fabrikaların temelini atmak üzere Karabük'e gelen Başbakan Adnan Menderes de fabrikalar ve üretimdeki gelişmelere dikkat çekerek gelişmişlik ölçütünün demir üretim ve tüketimi ile belirlendiğini ve Türkiye'nin yakın gelecekte 60 kg'lık meblağlara ulaşacağını ifade etmiştir. (Milliyet,1957) 1958 yılında Alman Krupp firması Kardemir tesislerindeki haddehanenin üretim kapasitesinin %200 artırılması kapsamında 6 adet Siemens Martin fırın tedarik ederek ilave fırınlar inşa edilmesi işini tamamlamıştır. 1960 mali yılı Muvazenei Umumiye kanunu lâyihası ve Bütçe Encümeni mazbatası noktasında bütçe görüşmeleri kapsamında söz alan Maliye Bakanı Polatkan demir ve çelik sanayi başlığıyla uzunca bir konuşma yapmıştır:

“1949 yılında 293 bin tondan ibaret bulunan kok istihsalı yüzde 82 bir artış ile 1958 yılında 536 bin tona; pik istihsalı 114 bin tondan yüzde 101 nispetinde bir artışla 230 bin tona; pik boru istihsalı 11 bin tondan yüzde 264 nispetinde bir artışla 29 bin tona; hadde mamulleri istihsalı ise, 70 bin tondan yüzde 234 nispetinde bir artış ile 165 bin tona çıkarılmıştır. Çelik istihsalı yüzde 208 nispetinde artmış ve 213 bin 700 tona yükselmiştir. 1960 yılı programına göre istihsal 260 bin tonu bulacak 1961 de 350 bin ve 1962 de 600 bin tonun üstüne çıkarılacaktır.

Karabük tesisleri yeni baştan ele alınmış, bu tesislerde 1950'den bu yana çok geniş bir yatırım programı tatbik mevkiine konulmuş, 1959 yılı sonuna kadar 300 milyon lira civarında bir para fiilen sarf edilmiş, ikmal olunan tesisler de işletmeye açılmıştır. Dış finansmanları için lüzumlu krediler temin edilerek mukaveleye bağlanmış olan mütebaki tesislerin inşalarına süratle devam olunmaktadır. Karabük tesisleri önümüzdeki birkaç yıl içinde tamamlanınca, iktidarımız zamanında 1 milyar lira civarında bir meblâğ bu tesisler için sarf edilmiş olacaktır...

Demir ve çelik mamulleri istihsalinde kaydolunan dikkate şayan gelişmelere ve Karabük tesislerinde girişilen tevsi ve ıslâh programlarının sağlayacağı istihsal fazlalığına rağmen iktisadi inkişafımıza muvazi olarak artan ihtiyaç, ikinci bir demir çelik sanayiinin tesisini âcil bir zaruret haline getirmiştir...” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 12, 1960, s. 28-9)

1960 yılına değin yeni ileri kademe tevsiyatı tamamlanan Kardemir'in bu haliyle dahi ülke ihtiyaçlarını karşılamada eksik kaldığı mevzu artık söylemin ötesine geçmiş, 2. tesisler için etütler de bu suretle başlatılmıştır. 1959 yılında TAV çukurları, yine aynı yılın sonunda 34'lük Blok Haddesi, 1960 yılında 28'lik Döo Hadde, 1962 yılında sırasıyla 10

Kasım-Kırma Eleme ve Sinter Tesisatı ve 6 Aralık'ta 3. Kok Fabrikası, 1964'te 3. Yüksek Fırın Ülkü ve Profil Haddesi, 1965 yılında Kontinü Çubuk, İnce Profil ve Band Haddesi, 1966'da 2. Makine Atölyesi ve Çelik konstrüksiyon Atölyesi ve nihai olarak 1967 yılı ocak ayında Pik, Çelik ve Metal Dökümhaneleri işletmeye alınmıştır. (TDÇİ, 1977, s. 19) Bu son tesis ve tarih manidardır zira Kardemir'e kamu eliyle yapılan son fabrika niteliği taşımaktadır. Yenileme ve genişletme faaliyetlerine rağmen 1994 yılındaki özelleştirmeye dek Kardemir'de yeni bir fabrika ilavesi görülmemektedir. Öte yandan bu son tevsiat ile beraber 1960 yılında 6831 olan işçi sayısı 1971 yılında 10634'e çıkmıştır. Karabük kent nüfusu ve memur sayısında da önemli artışlar buna eşlik etmiştir. Dolayısıyla 1970 yıllarına kadar da Kardemir'de hızlı bir büyüme yaşandığı müşahade edilmiştir. 1960-70 yılları arası dönem birçoğuna göre Kardemir'in çeşitli parametrelerce de doğrulanan zirve yılları olarak görülmüştür. Bu yıllarda planlı ekonomi temelli sanayileşme yönelimleri ağırlık kazanmış ve Devlet Planlama Teşkilatı'nın Beş Yıllık Kalkınma Planları öne çıkmıştır.

Bu yıllarda Kardemir yine devlet ricalinin gündemindedir. 2 Şubat 1966 tarihinde Devlet Planlama Teşkilatı 1966 yılı bütçesi münasebetiyle Cumhuriyet Senatosu genel kuruluna hitaben yaptığı konuşmada Başbakan Süleyman Demirel'in, Karabük'te demirin fiyat verimliliğini artırmak noktasında taşıma imkanları ile ilgili teknik ve önemli değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. (TBMM ,2014, s. 218) Yine Genel Kurula hitaben yaptığı bir konuşmada, Demir sanayi konusunda 1968 yılında Karabük'ün tevsi olanağının kalmadığını, Ereğli Demir Çelik Fabrikasının ancak 600 bin tondan 1 milyon tona artırılabilceğini, 70'li yıllardan itibaren gerekli genişlemenin yapılarak 3.'üncü demir çelik tesisinin düşünölmek zorunda olduğunu ifade etmektedir. (TBMM ,2014, s. 245) Bir diğör konuşmasında "Demir- Çelik fabrikaları yapacağız. Bugünkü kapasitemiz 1 milyon 160 bin tondur. Ereğli zait Karabük zait hurdadan demir işleyen İzmir'de bir fabrika ve Kırıkkale'de bir fabrika. Hepsi 1 milyon 160 bin ton. Türkiye'nin 1985'te 18 milyon demire ihtiyacı vardır." (TBMM ,2014, s. 344) 1970'lerden itibaren ayrıca demir çelik piyasası ve piyasadaki demir arzı konusunda TBMM'de cereyan eden Karabük eksenli tartışmaların vuku bulduğı görölmektedir. 1973 yılında Zonguldak Milletvekili Ahmet Güner ile Sanayi Bakanı Nuri Bayar arasında bu yönde söylemler geçmiştir. 28 Haziran 1977 tarihinde 40. Hükümet programını okuyan Başbakan Bülent Ecevit de benzer noktalara temas ederek demir çelik kuyrukları problemine işaret etmiştir. (TBMM, 1977, s. 503) 1970'lerden itibaren Ereğli ve İskenderun Demir Çelik Fabrikalarının devreye girmesiyle görece olarak Kardemir'in görünürlüğü yahut gündemdeki yeri azalmıştır denilebilir. 1970'lerden

itibaren işçi verimliliği, maliyetler vb.- ki 1977’de toplam çalışan sayısı 13996 olarak tarihi zirve yapmıştır, nedeniyle dünya konjonktüründen de kaynaklanan sebeplerle bir gerileme eğilimi müşahade edilmektedir. Kardemir’in birçok kalifiye personelinin yeni tesislere transferi de gerçekleşmiştir, dolayısıyla Kardemir artık alanında tek değildir. (Karatay, 2018, s. 187) Bu ve benzeri verimlilik tartışmaları 1990’lı yıllara da damgasını vuracak, böylelikle Karabük ve Kardemir için bambaşka bir sayfa başlayacaktır.

2.1.2. Divriği Demir Madenleri İşletmeleri

Madenlerin insan yaşamındaki etkisi ve tarihi olarak maden-eşya-insan ilişkisi ve seyrine dair önceki bölümlerde bazı kronolojik bilgiler verilmişti. İnsanoğlunun hayatlarını idame ettirebilmek noktasında araç gereç ve silah yapması, madenleri hayatın vazgeçilmez unsurlarından birisi yapmıştır. Demir ve sonraları çelik işte bu unsurlardan belki de en yaygın olanı, insanlık tarihi boyunca insana yoldaşlık eden olmuştur. Hatta bu hususta “Demir olmasa idi medeniyet bu derece terakki edemezdi.” tezleri ileri sürülmüştür. (Necip, 1887, s.39) Malumdur ki bu tezin bir tezahürü şeklinde başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletleri kıyasıya bir sanayileşme ve ağır demir sanayi yarışına girişmişlerdir.

Türkler ve Türkiye’nin üzerinde bulunduğu coğrafya da madencilik anlamında oldukça uzun bir geçmişe sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu son dönemlere kadar gerek Anadolu gerekse Rumeli’deki maden ocaklarını işleterek madencilik faaliyetlerine önem vermiş, ülke iktisadiyatı ve savunmasında kritik bulunan başta demir gibi madenlerin aktif halde tutulmasına gayret göstermiştir. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e miras kalan madencilik faaliyetleri ise son dönemlerin zor şartları nispetinde zayıf durumda kalmış, Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren bu uğurda ciddi adımlar atılarak madencilğe ivme kazandırmak ve ülke madenlerini ekonomiye katma değer verir noktaya ulaştırmak temel hedefleri güdülmüştür. (Yurtoğlu ,2019, s. 9-10)

Cumhuriyet döneminde, madenlerden en yüksek şekilde istifade edebilmek adına başta Atatürk olmak üzere diğer üst düzey idareciler vakit geçirmeksizin ilgili politikaları yürürlüğe koymuştur. Türkiye İktisat Kongresi ile başlayan süreç, Türkiye Sanayi Maadin Bankası, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü ve Etibank’ın kuruluşlarıyla kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Demir cevheri açısından önemli olan bu kurumlardan MTA’NIN kurulmasıyla maden arama ile jeolojik ve jeofizik araştırma yapılması, Etibank ile de

temel olarak maden kaynaklarının işletilmesi ile alım-satım hususları belli bir çerçeveye oturtulmuştur. Birbirinin ardılı olan (MTA-2804, Etibank-2805) 1935 tarihli kanunlar, Türkiye’de genelde madencilik özelde ise demir madenleri adına dönüm noktasını teşkil etmiştir. (Demir, 2017, s. 483; İnan, 1973)

Çalışmada daha önce belirtildiği üzere demir çelik sanayinin kuruluş yeri çalışmaları ve idari-işletme fizibiliteleri yapılırken Sivas’ta bulunan Divriği demir cevheri madeni henüz keşfedilmediğinden ötürü fabrikaların ihtiyaç duyacağı demir cevherinin deniz yoluyla ithali planlanmış, hesaplar bunun üzerine yapılmıştır. MTA tarafından 1937 yılında Sivas Divriği bölgesinde yapılan demir etütleri neticesinde yabancı uzmanlar Dr. Kovenko ve Wijkerslooth’un önemli katkılarıyla Divriği demir yatakları bulunmuştur. (Engin & Özkan, 2005, s. 19) 1938 yılında işletmeye alınan ve yaklaşık 700 km uzaklıktaki Karabük’e trenle sevk edilen Divriği demiri, Kardemir ve Türkiye demir çelik tarihi içinde önemli bir yer edinmiştir. TBMM’de 1937 yılındaki bir konuşmasında Atatürk; “... Maden Tetkik ve Arama Dairesinin Divriği sahasında bulunduğu ve cevher oranı yüksek demir madeninin hemen işletilmesine geçilmeli ve Karabük demir-çelik sanayimiz ihtiyaç planı dışındaki bölümünün ihracatına başlanmalıdır.” ifadelerini kullanmıştır. (Atatürk, 1937)

19 Mayıs 1938 tarihinde işletmeye alınan Divriği demir rezerv alanları, 15 Aralık 1938 tarihinde Etibank Genel Müdürlüğüne bağlanmış, 23 Mayıs 1940 tarihinde de sınırlı sorumlu “Demir Madenleri İşletmesi” adı altında devir ve ferağa tabi tutulmuştur. Divriği sahasından ilk kez çıkarılan demir cevheri miktarı ise yılda 81000 ton olmuştur. İşletmenin merkezi zamanla Divriği merkezden, Kayacık köyü civarına daha sonra da tesislerin bulunduğu Cüre’ye taşınmıştır. Bu süre zarfında Etibank Genel Müdürlüğü bünyesinde faaliyet gösteren Divriği Madenleri İşletmesi; Sümerbank’tan ayrılarak, 13 Mayıs 1955 tarih ve 6559 sayılı kanunla 200 milyon lira sermayeli bağımsız bir İktisadi Devlet Teşekkülü durumuna gelen yeni yapıdaki adıyla “Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü” bünyesine 21 Haziran 1955 tarihinde katılmıştır. Divriği Madenleri Müessesesi adıyla faaliyetlerine devam eden işletmenin kapsamında, 1970 ve sonrasında yapılan tespitlere göre 100 milyon tondan fazla demir cevheri (manyetit ve hematit) kapasitesi olduğu tahmin edilmiştir. 1975 yılında ilk genişleme/tevsiatı planlanan maden işletmelerinin Türkiye ekonomisine katkısı, önce MTA ve Etibank, sonrasında ise TDÇİ’nin farklı tarihlerdeki yoğun araştırmaları sonrası keşfedilen ek rezervlerle işletilmeye alınmasıyla devam etmiştir. (Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri, 1973, s. 151-54) Bu tarihlerden sonra 1930’lu yıllarda ilkin ülkenin tek entegre demir çelik tesisi

Kardemir'e cevher sevki gerçekleştiren Divriği madenleri, ilerleyen yıllarda Erdemir ve İsdemir'e de demir cevheri sevki gerçekleştirerek dünyadaki sayılı rezervlerden birisi olduğunu göstermiştir.

2.2. ERDEMİR-EREĞLİ DEMİR ve ÇELİK FABRİKALARI (1965)

2.2.1. Karaelmas ve Kömür yolu

Sanayi devrimi; dünya iktisat tarihi yazımında sanayileşmenin ve fabrikalaşmanın, dolayısıyla makineleşmenin yaşandığı ve bu minvalde devrim niteliğinde değişimlere geçildiği dönemi tasvir etmektedir. Sanayi devriminin maddesel aktörleri ise kömür ve demir olmuştur. Kömür ve demirin sanayiye uygulanması suretiyle etkin ve verimlilik kavramları ön plana çıkmış, üretimde büyük sıçramalar yaşanmıştır. Sanayileşme, bu suretle fabrikalaşma ve kitlesel üretimle sağlanırken hammadde kaynaklarının önemi giderek artmış, 20. yy.'da organize edilen bütün tesislerin temel ölçütü kaynakların tedariği olmaya başlamıştır.

Türkiye de yaşanan bu sürecin daima doğrudan ve dolaylı içerisinde olmuş, gelişmeleri yakından takip etmeye gayret göstermiştir. Osmanlı döneminde daha cılız da olsa 19.yy'ın ilk safhalarında başlayan bu yönelim, öncelikle Avrupa ülkelerindeki değişimin yerinde tetkik edilebilmesine dönük daimî sefaret müesseselerinin oluşturulması ve ilk daimî elçilerin gönderilmesi yoluyla sağlanmaya çalışılmıştır. (Aracı, 2012, s. 40-1) Bunu yine Cumhuriyet döneminde de yoğun olarak başvurulmuş yabancı uzman temini takip etmiştir. Keza yurtdışına eğitim amaçlı gönderilenlerin de benzer amaçlara hizmet etmesi gayesi güdülmüş, tüm bu süreçler yaşanan büyük gelişmeyi gözleme ve anlamaya, dahası mümkün olan en hızlı şekilde ülkede tatbik etmeye yönelik olmuştur.

Küresel bazda yaşanan hızlı sanayileşmenin yaklaşık 250 yılına damga vuran ve fosil bir madde/enerji kaynağı olan kömür; ülkemizde, renk ve içerisindeki karbon oranına atfen karaelmas olarak adlandırılmış, ülkedeki sanayileşmenin belkemiğini oluşturan bir meta olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan Cumhuriyet döneminde gerek işletmeye entansif olarak alınması gerek ise mevzuat düzenlemeleri, kullanımı ve bölgesel olarak rezervlerin yoğunlaştığı alanlar bakımından demir ile kömür adeta paydaş olmuşlardır. Sanayileşmenin ve entegrasyonun temel bileşeni olan demiryolları hacmindeki devasa artışı ise yine kömür ve demirin yolunu kesiştiren bir başka unsur olmuştur. Dolayısıyla

dünyada ve Türkiye’de sanayinin üretimdeki sıçramalarına etki eden bu ürünler her zaman bir ilgi ve rekabet alanı olagelmıştır.

Türkiye’de Anadolu topraklarında bu ikilinin kitlesel üretimde doğması ve büyümesi de yine tarihsel ve mekânsal bir birlikteliğe işaret etmektedir. Ereğli-Zonguldak havzası kömür-demir paydaşlığına hem ev sahipliği hem de şahitlik yapmıştır. Türkiye’de coğrafi bakımdan zengin maden rezervlerine sahip olmasına rağmen bu konuda sınai, teknik ve hukuki ilerleme yine 19. yy.’ın ilk çeyreğinden sonra başlamış gözükmektedir. Anadolu ve Osmanlı coğrafyasında kömür de bu nispi gecikmeden nasiplenmiştir. Avrupa sanayi devrimi sonrasında kömürü buhar gücü ile harmanlayıp hayatın her alanında işlevsel hale getirirken Osmanlı’da günlük hayatta kömür kullanımda değildir. Bu doğrultuda halkın kullanımında olmayan kömür devletin de uzun yıllar makineleşme ve fabrikalaşma noktasında ihtiyacı olmayacağından bahisle 1820’li yıllara kadar ülke topraklarında üretime dahil edilememiş görünmektedir.

Avrupa’da yaşanan kömürün buhar marifetiyle demir ve denizyollarına uygulanması ve sanayideki geniş atılımlar ise Osmanlı’da keşif faaliyetlerini beraberinde getirmiştir. Sanayi ve hasseten donanmadaki gemiler olmak üzere askeri noktada artan kömür kullanımı ve ihtiyacına ithalat ile karşılık verilmesinin getirdiği mali yük katlanılamaz boyutlara ulaşınca bu faaliyetlerin daha da artırıldığı hatta padişah 2. Mahmud’un konuya bizzat vaziyet ettiği de ileri sürülmektedir. Bu konuda farklı söylemler olsa da daha net olan husus 1830 yılına doğru Uzun Mehmet tarafından kömürün Ereğli-Zonguldak havzasında keşfedilmesidir. (Karaoğuz, 2017) Devletin teşviki ile 2. Mahmud döneminde bulunduğu rivayet edilen kömür, ilk kez 1836 yılında Abdülmecit devrinde Ereğli Kömür Havzasında Avusturya’dan getirilen Hırvat madenciler vasıtasıyla üretime alınmıştır. (Yurtoğlu ,2016, s. 214)

Ereğli-Zonguldak havzasında çıkarılan kömür adına yapılan mevzuat dönemin maadin mevzuatından daha farklı bir çizgi içerisinde olsa da 1867 yılında ilk kez çıkarılan Ereğli Kömür madeni nizamnamesi ve onu izleyen nizamnameler ile üretimde düzen ve süreklilik sağlanmak istenmiş, bu havza cumhuriyete kadar dönemin idarecileri ve madenlerin işletme ruhsat hakkına sahip olan Avrupa devletlerince ilgi odağı olmaya devam etmiştir.

Cumhuriyetin ilanı dahi yapılmadan toplanan İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat- 4 Mart 1923) dahilinde açıklanan 12 maddelik Misak-i İktisadi Esasları ile koordinatları tayin edilen ve nihai olarak da 9 maddelik Maden Meseleleri başlığı altında detayları verilen kömür işletmeleri ve Ereğli-Zonguldak kömür havzası hakkında;

“Kok ve antrasit cinsleri müstesna olmak üzere ihtiyacımızı temin eden maden kömürlerimizin ecnebi maden kömürleri rekabetine karşı himayesi.(Madde 6) En mühim ve zengin kömür havzamız olan Ereğli-Zonguldak havzasıyla Soma ve diğer umum kömür havzalarımızın halihazırdaki elim vaziyetlerinin ıslahını temin edecek tedbir ittihazı ve bu meyanda Zonguldak havzasındaki Kozlu ve Kilimli şömendiferlerinin nefsi-i Zonguldak’taki şömendiferlerde yapıldığı gibi geceli gündüzlü işletilmesi ve bu mahallerdeki şimendifer ücretleriyle Zonguldak limanı rüsumunun tenzili çaresinin taharrisi ve bütün müessesatı-ı milliye ile şömendiferlerimizin ve yerli fabrikalarımızın ve seyr-i sefain şirketleriyle ziraat makinelerinin yerli kömürü sarf ve istihlak eylemelerinin temini. Madde (9) (müttefikan kabul)” (Ökçün , 1968)

kararları alınmıştır. Keza devam eden yıllarda giderek önemi artan kömür artık karaelmas diye anılır olmuş, planlama ve sanayileşmenin vazgeçilmez unsuru haline gelmiştir. Adeta Karabük ve Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları’nın da kurulmasını sağlayarak bu tesisleri ülke sanayinin önemli birer etkeni haline getirmiştir. (Apaydın, 2020) Yaklaşık 200 yıllık bir serüveni olan kömür, havzayı baştan aşağı değiştirmiş, ekonomik, sosyal, kültürel ve kentsel olarak dönüşümlere vesile olarak bölge ile özdeşleşmiştir. Türkiye Sanayi Maadin Bankası, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü ve Etibank’ın kuruluşlarıyla idari bir kimlik kazanan bu yöndeki faaliyetler, Ereğli ve Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu’nun hayata geçmesiyle kurumsal ve modern bir yapıya evrilmiştir.

Cumhuriyet döneminin “Şimendifer yahut Demiryolu Politikası” ise karaelmas ile demiri biraraya getirecek taşları döşemiştir. 1923-1938 yılları arasında iç pazar oluşturmaya yönelik çalışmaların olumlu neticelerinden Ankara-Zonguldak ana hat demiryolunun yapımı tamamlanmıştır. Kurucu kadroların millileştirme hamlelerinde de yine ilk olarak ön plana çıkan demiryolları ve kömür madenlerinin işletmeleridir. Türkiye artık bu ikilinin önlenemez birlikteliğinin kritik mahiyetini fark ederek bu yönde adımlar atmış, başta Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ve sonraki idareciler konuya bizzat eğilerek hemen her işletmenin açılışına vaziyet etmeye çalışmışlardır.

Kömüryolu ya da “Kömüre Giden Demiryolu Projesi” ise bu girişimlerin Ereğli-Zonguldak havzasındaki yansıması olmuştur. Buna göre, Irmak-Filyos ve Filyos Ereğli olmak üzere iki bölümden oluşan hattın kanuni altyapısı 1925 yıllarında hazırlanarak 1927 yılında çalışmalara başlanmıştır. (Zaman, 2006, s. 15) Ereğli’den başlayarak Zonguldak, Filyos, Tefen, Karabük, Eskipazar, Çerkeş ve Çankırı üzerinden Ankara’ya ulaşması planlanan demiryolu hattının bir safhada 1932 yılında Karabük’e ulaştığı ve istasyon binasının bu tarihlerde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Karabük İstasyonu’na ilk trenin gelişi ise 1934 yılında gerçekleşmiştir. (Kaya, 2016, s. 4) 1935 yılında Irmak-Filyos hattındaki 391 kilometrelik demiryolu hattı, 27 istasyon, 1368 menfez ve köprü, toplam 8800 m. uzunluğunda olan 37 tüneli ile hizmete girmiştir. Kömüryolunun diğer ayağı Filyos-Kdz. Ereğli Demiryolu Hattı 1936 yılında Çatalağzı garının hizmete açılmasıyla tamamlanmıştır. Çatalağzı’ndan Kdz. Ereğli’ye uzanan hat ise 12 Ağustos 1937 tarihinde Zonguldak’ta noktalanmış, demiryolunun karadan Ereğli’ye bağlanması mümkün olamamıştır. Kömüryolu içerisinde nakliyat için duyulan ihtiyaç minvalinde Kozlu-Zonguldak demiryolu, 1943 yılında Zonguldak Limanı’na; Armutçuk-Ereğli demiryolu da 1953 yılında Ereğli Limanı’na taşıma hattı olarak bağlanmıştır (Zaman, 2006, s. 28)

Bu noktadan sonra özellikle demir-çelik sanayinin karlılık ve verimlilik analizlerinde yerini alacak kömürün fabrikalara demiryolu ile sevki hususu hayati önem kazanmış, zaman zaman aksaklıklara uğrasa da üretimde yerli imkanlarla devamlılığın sembolü haline gelmiştir.

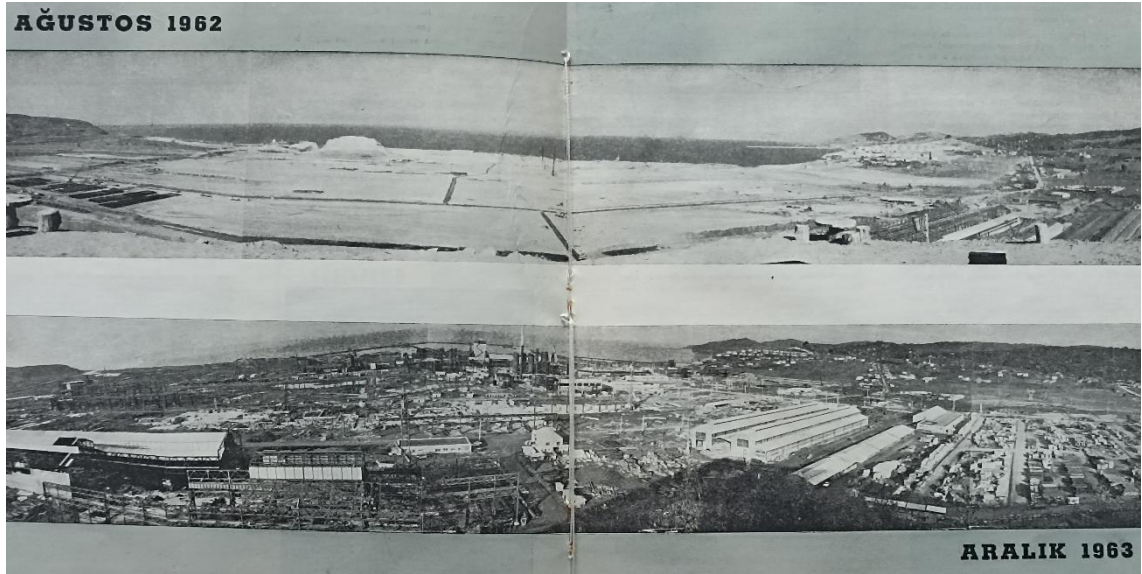
2.2.2. Sanayi Kenti Ereğli

Ereğli, 1960’lı yılların başından itibaren radikal bir değişim döngüsüne girmiş, küçük bir sahil kasabası ülkedeki en önemli sanayi kentlerinden birisi haline gelmiştir. Havzadaki taşkömürü üretimi ülke sanayisi için vazgeçilmez bir ekonomik etkinlik olmuştur. Demir çelik üretiminin temel girdisi olması da kömüre ayrı bir anlam kazandırmıştır. Ereğli bölgesi işte ülke için bu stratejik iki madeni bir araya getiren Ereğli Demir ve Çelik Fabrikası’nın beşiği olmuştur. Fabrikalarının inşaatının başlaması ile Ereğli’de sosyal, ekonomik, demografik, kültürel vb. birçok yönden kökten değişimler yaşanmış, Ereğli Demir ve Çelik Fabrikası (bundan sonra Erdemir olarak anılacaktır) bu değişimin ana taşıyıcısı, yönlendiricisi ve bizzat aktörü olmuştur.

Ereğli cumhuriyetin ilk yıllarından beri daima sanayi adına dilden ve zihinlerden düşmeyen bir kent olmuştur. Yapılan siyasi, askeri ve iktisadi etüdlerde genel olarak bir yönüyle yerini almıştır. Kardemir'in kuruluş süreci hatta öncesinde de sürekli gündemdeki aktif rolü devam etmiştir. İkinci bir demir-çelik tesisi söylemlerinin başladığı 1940'lı yılların ortalarından daha ciddi boyutlara ulaştığı 1950'lerin ortalarına değin rivayetler artık fiiliyata geçerek 1960'ların başlarında kurulum inşaatlarına girilmiştir. Bir diğer ifadeyle havzanın karaelması ile günün en kıymetli madeni/metası demir-çelik 100 yıllık sürecinin kesişimini Ereğli'de yaşamaya başlamıştır.

Ereğli Batı Karadeniz kıyılarında denize dik şekilde inen tepeler üzerinde yerleşmiş bir kasaba görünümündedir. Güneyinde Karadeniz'in kaldığı müstesna konumu, doğal ve beşeri coğrafyası ve korunaklı limanı ile bu kıyı kasaba görünümünde olan Ereğli'nin 1927 yılında ilçe merkezi nüfusu 5180, 1960'da 8812 ve 1965 yılında 18978 olmuştur. Erdemir'in kuruluşu ile Ereğli'de adeta nüfus patlaması yaşanmış 1970 yılına gelindiğinde sayı 20000'e dayanmıştır. (Karakuzulu, 2002)

Ereğli halkı 1960'a gelirken kasabada Demir Çelik fabrikalarının kurulacağı haberlerini duyurak ona göre vaziyet almışlardır. Haber yörede büyük sevinçle karşılanarak büyük kutlamalara vesile olmuştur. O tarihlerden beri yapılan etüdler, ziyaretler, Ankara gidiş-gelişler devam etmiş nihayetinde 1961 yılında fabrikaların inşaatına başlanmıştır. Faliyetlerin çeşitlenmesi ile Erdemir'in kuruluş aşamasında çalışanların sayısı 1962 sonlarında yaklaşık 2000 olmuştur. 1963 yılında inşaat ile birlikte pik yapan işçi sayısı, fabrikaların işletmeye alınacağı 1964 yılında 4200'e gelmiştir. 1962 yılının yaz döneminde Erdemir'de 6 yapı-inşaat firmasının çalıştığı görülmektedir. Bu firmalarda büro personeli ile beraber yaklaşık 1500 kişi istihdam edilmiş, bu sayının dörtte birini Ereğli ve yöre köylerinden gelenler kalanını da dışarıdan gelen personel oluşturmuştur. Erdemir ile birlikte, yöre halkında, bu yeni istihdam kapısına girebilmek öncelik olmuş, çocuklarının iş olanaklarını artıracağına ve memleketi bırakıp gitmelerine engelleyeceğine inandıkları geleceklerinin teminatı bu kuruluşa girmek uğurunda ciddi çabalar sarf edildiği görülmüştür. Bu da başlı başına yörede fabrikaların nasıl bir etki uyandırdığını gösteren işaret olarak görülebilir. (Kıray, 1964, s. 177-182)

Resim 18: Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları Erken Dönemi (ERDEMİR, 1963)

Ereğli, fabrikaların kurulmasıyla beraber büyük işçi hareketlerine şahitlik etmiş, bu suretle insan ilişkileri, demografi ,sosyal, kültürel hatta ekonomik dokuda önemli farklılaşmalar görülmeye başlanmıştır. Aynı zamanda ülkedeki yasal mevzuatın da tesir etmesiyle işçi hareketlerinde örgütlenme henüz fabrika kurulumunda oluşmuştur. Erken dönemden itibaren örneğin 1963'te inşaatta çalışan işçiler adına 274 ve 275 sayılı Sendika Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu uyarınca bağitlanan toplu iş sözleşmesi Ereğli'yi bölgede, ki Karabük de dahil gözükmeğtedir, farklı bir noktaya taşımıştır. (ERDEMİR, 1963) Bunu 1964 yılından itibaren yaşanan işçi örgütlenme ve hareketleri ile sendikal faaliyetleri izlemiş, zamanla ve kısa bir sürede çeşitli yetki süreci rekabetleri yaşanır olmuş, sanayileşme bölgeyi işçi kenti haline getirmiştir. (Şafak, 2015) Dolayısıyla Ereğli'nin 100 yıllık kömür işletmeciliği ile demir çelik işletmeleri harmanlanarak havzayı sosyal ve iktisadi bakımdan Türkiye'de pilot bir noktaya taşımış gözükmeğtedir.

Genel hatları ile Ereğli'de Türkiye'nin yaşadığı sanayileşme sürecinin önemli ipuçları seyredebilmektedir. Tarımsal ve sınai üretim arasındaki önlenemez gidiş gelişler Ereğli için de geçerli olmuştur. Bölgede arazinin akarsular tarafından yarılmış olması,eğimin yüksek ve tarım alanlarının dar olması sebebiyle sanayi ve ticarete yönelme yaşanmıştır. 1848 yılında taşkömürün işletmeye başlaması ve 1960 yılından itibaren Erdemir'in kuruluşu, bölge insanı için farklı istihdam sahalarına kapıları aralamıştır. Bölgede hızlı bir nüfuslanma ve kentleşme başlamıştır. Sanayi etkinliklerinin büyük bölümü Erdemir'e bağlı olmasının yanında bu tesislerin ürünlerine ve ara mamule dayanan yan sanayi,

boru-profil imalatı, gemi inşa sanayi ,metal sanayi ve maden sanayi de zamanla büyük ilerleme kaydetmiştir. 2000'li yıllara gelindiğinde, tersane ve liman faaliyetleri ve Organize Sanayi Bölge çalışmalarına ilave olarak önemli bir potansiyeli, turizm potansiyeli de açığa çıkan Ereğli havzasında nüfusun daha da artarak iki yüz binli rakamlara ulaştığı müşahade edilmektedir.

2.2.3. Planlama ve Ereğli Demir-Çelik

Ereğli'nin Türkiye'deki sınai faaliyet tarihi içerisindeki yeri ve önemine daha önce değinilmeye gayret edilmiştir. Ereğli bir limanı olması dolayısıyla coğrafi, önemli yeraltı kaynakları bağlamında da iktisadi nazardan sanayi teşebbüslerinin odağı halinde olagelmıştır. Türkiye'de kalkınma ve sanayileşme adımlarının birlikte götürüldüğü düşünüldüğünde Ereğli'de yaşanan sınai etkinlikler de bu çerçevede meydana gelmiştir demek yanlış olmayacaktır.

Öncelikle ifade edilmelidir ki planlama uygulamaları, Cumhuriyet'in ilanını müteakip Türk ekonomisinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. İlk olarak yabancı uzmanların ülkeye daveti ve yerli uzmanların katkılarıyla hazırlanan süreç, ilgili mevzuat altyapısının iyileştirilmesiyle ve siyasi inisiyatifle iktisadi sahada bir planlama yaklaşımına evrilerek Türkiye'yi bölgedeki ilk planlama uygulayıcısı devletlerden birisi haline getirmiştir. BBYSP ve İBYSP İkinci Dünya Savaşına kadar ülke sanayi atılımlarının koordinatlarını tayin ederek birincil ve yan mamul üreten birçok fabrika ve tesisin kurulmasına zemin hazırlamıştır.

Demir Çelik sanayi de ülke planlama hamlelerinde en önemli saç ayaklarından birisini temsil etmiştir. BBYSP bağlamında ülke ve bölgenin en önemli ağır sanayi yatırımı hayata geçirilerek İBYSP ile türev mamül sanayinin temelleri atılmıştır. İlk dönem planlamanın, demir-çelik sanayi ile yukarıda mezkur doğrudan bağlarının yanı sıra genel olarak MTA ve Etibank gibi devlet teşekküllerinin kurulmasına vesile teşkil etmesiyle çekirdek yapısal adımlara çerçeve çizdiği söylenebilir. Dolayısıyla 1945 yılına kadar sanayileşme ve kalkınma gayretleri, ülkedeki bu yönde mutedil devletçi planlama hattında sürdürülmüştür denilebilir.

Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları için ise bu hattı 1940'lı yılların ilk yarısına götürmek mümkün görünmektedir. Türkiye savaşın en yoğun yaşandığı yıllar dahilinde, Ekonomi

Bakanlığı uhdesinde ve bizzat dönemin Başbakanı Şükrü Saracoğlu'nun nezaretinde sanayi sahasında savaştan sonra uygulanacak geniş bir yatırım programı çalışmalarına başlamıştır. 1944 yılı dahi baz alınsa kısa bir sürede nihayetlenen ve Sümerbank ile Etibank'a sanayi ve maden yatırımlarını koordine vazifesi öngören "İvedili Plan" Bakanlar Kurulu tarafından 2 Ağustos 1945 tarihinde kabul edilmiştir. Plan üzerinde yapılan bazı kapasite ve maliyet tadilatları neticesinde yeni taslak 1946 yılında tamamlanmıştır. Geniş bir kapsamı olan plan çerçevesinde, "Tekstil, Kağıt, Makine, Demir ve Çelik" sanayi gruplarıyla ilgili projeler konusunda Merkez Bankası'nın Sümerbank'a 100 milyon liralık kredi açması kararına varılmıştır. Akabinde plan odağında çalışmalar başlatılmışken dünya konjonktüründen kaynaklanan sebeplerden ötürü Türkiye'de dış politikada eksenlerin farklı çizilmek zorunda olduğu bir yola girilmiştir. Sovyetler karşısında yeni bir blok olan, savaş sonrası siyasi ve iktisadi düzenin ana tarafını oluşturan Amerika ile askeri, siyasi ve iktisadi bağlar kurma cihetine giden Türkiye, İvedili plandan gün gün uzaklaşarak nispi anlamda özel sektöre dayalı bir yapılanmaya gidilmesi zaruriyetini hissetmiştir. Bu noktada İktisadi Kalkınma Planı, Vaner Planı gibi denemeler yapıldı ise de yeni Amerikan bloku içerisinde saf tutma yolunda bu girişimlerden geri adım atılmıştır. Amerikan hükümetinin, dönemin ruhu ve, mutlaka Türkiye'ye gelen uzmanların da sanayileşme yanlısı olmayan raporlarının da etkisiyle, Türkiye'nin bu projelerini "şumullü ve muhteris bir gelişme programı" şeklinde niteleyerek nihayetinde 615 milyon dolarlık kredi başvurusunu reddetmesiyle yeni bir evre başlamıştır. Başta Türkiye'ye karşı ihtiyatlı olduğu görülen ABD ile sıkı ilişkiler geliştirmek noktasında Marshall yardımları bir köşetaşı olmuş, Türkiye 1948 yılından itibaren ABD'nin savaş sonrası güttüğü politikaların bir tezahürü olarak yürütülecek Marshall ekonomik yardım planına entegre olmuştur. (Tezel, 2002, s. 319-29)

Erdemir için 1944 yılından bu yana devletin planlamaları dahilinde zikredilen kuruluş süreci, ilkin dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu'nun proje olarak gündeme aldığı, metalürji sahasındaki planlananlar içinde Ereğli'de ikinci bir demir çelik tesisi kurulması projesi marifetiyle gündeme gelmiş gözükmektedir. Karadeniz Ereğlisi bu noktada elverişli koşullara sahip niteliğiyle konum itibarıyla zaten bilinmektedir. Devamında, Thornburg raporu başta olmak üzere devreye yukarıda sayılanlara ilaveten birçok içsel ve dışsal parametre girmiş, İktisadi Kalkınma Planları'nda ikinci demir çelik fabrikası doğrudan yer bulamamıştır. Dolayısıyla 1944 yılında Amerika'nın kredi desteğine dönük olumsuz tavrı ile hayat bulamayan Ereğli'deki demir-çelik tesisleri, 1960'lı yıllara

gelindiğinde yine aynı ülkenin katkıları ve teknik danışmanlığıyla inşa edilecektir. (Şeni, 1978, s. 44-5)

1960 yılından sonra ise Türkiye, kalkınma ve planlama açısından yeni bir sayfa açmış gözükmektedir. 1961 anayasası hazırlık çalışmaları esnasında milli bir planlama teşkilatının oluşturulması fikirleri ileri sürülmüştür. Bu noktadan sonra 1960 yılında çıkarılan 91 sayılı kanun marifetiyle devletin merkezi olarak kamu kesimi için emredici ve özel kesim için de yönlendirici olduğu bir planlama yaklaşımı benimsenmiş, Devlet Planlama Teşkilatı bu kanunla vücut bulmuştur. (Bağır, 2002, s. 31) TBMM’de yapılan tartışmalardan konunun etraflıca etüd edilerek devlet teşkilatı bünyesindeki bakanlıklar, çeşitli enstitü ve akademik görüşlere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Burada dünyadaki örneklerle atıf yapılarak planlama teşkilatının icracı olma özelliğine vurgu yapıldığı da dikkat çekicidir:

“...Kurulacak olan teşkilâtın behemahal bir icra uzvuna bağlı olması gerekmektedir. Gerek plânlama için toplanacak bilgilerin ve gerekse yapılacak plânın doğrudan doğruya icra uzvunun hareketlerini tahdidedecek bir vazife olması itibariyle bunun doğrudan doğruya Başbakanlığa bağlanması uygun mütalaa edilmiştir. Zaten hemen hemen plânlamayı tatbik eden her memlekette bir icra uzvuna bağlanmıştır...” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 1 ,1960, s. 12-4)

Bu doğrultuda Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 16 Ekim 1962 tarih ve 77 sayılı kanun hükümlerine uygun olarak TBMM’de görüşülerek 21 Kasım 1962 tarihinde onaylanmıştır. Demir Çelik sanayine planda ayrı bir başlık açılmış ve özelde Ereğli Demir Çelik sanayi yatırımlarının planın ilk üç yılına dahil edildiği, bu suretle yatırım hacimlerinin yüksek tutarlara vardığı hususlarına ayrıntılıca değinilmiştir.

Yine Erdemir’in üretime başlamasıyla beraber özel boyutlu ve kaliteli demir çelik mamüllerinin ithalinin azalacağı vurgulanmakta, mevcut durumdan hareketle talep tahminleri, üretim hedefleri ve yatırımlara yer verilmektedir. Planda tesislerin 1964 yılında tamamlanmasının öngörüldüğü, toplam yatırım miktarının ise 2 milyon 132 milyon 800 bin lira olacağının altı çizilmiştir. (DPT, 1963)

2.2.4. Fabrikalarının Kuruluş Yerinin “Ereğli” Olarak Belirlenme Süreci

Sanayi tesislerinin kuruluş yeri tayini konusu modern sanayileşme tezlerinin en önemli gündem maddelerinden birisini oluşturagelmıştır. Temel manada iktisadi coğrafya

analizlerinin konusu olmakla beraber, iktisadi coğrafyanın üretime ilişkin bir kolu olarak sanayi coğrafyası tahlillerinde üretim ile hammadde, enerji ve ulaştırma unsurları eşleştirilmektedir. (Tümertekin ,1969, s. 34) Demir çelik sanayinin tesis yeri tayini ise bu konuda yapılacak teferruatlı etüdlere göre karar verilmektedir. Bu sanayiye dönük olarak ölçüt alınacak etkenler ise herşeyden önce demir cevheri, maden kömürü ve ulaştırma olanaklarının aynı havzada tahakkuk etmesidir. (Tümertekin, 1954, s. 266)

Türkiye’de bu 3 temel ölçütün birlikte tahakkuk ettiği en uygun mevkilerden birisinin Karadeniz kıyı hattı ve Ereğli havzası olduğu hemen tüm çalışmalarda ifade edilmiştir. Karadeniz bölgesinde Karabükten önce Ereğli’nin adının sık teleffuz edildiği çeşitli raporlara yansımıştır. Keza Amerikalı uzmanların da ülke savunması açısından bir mahzur olmadığı takdirde demir çelik sanayinin Ereğli’ye kurulması (hatta demiryolunun bu suretle bölgeye intikali) ve bu cihetle Ereğli limanının iyileştirilmesi yönünde fikir beyan ettikleri bilinmektedir. Rus uzmanların da işaret ettikleri mıntika aynı bölgeye odaklı olmuştur. Bu meyanda kuruluş tesis yeri için Sümerbank ve Erkanı Harbiye temsilcilerinden bir komisyon teşkil ettirilmiş, burada Erkanı Harbiyenin sahilden en az 100 km içeride bir yer olması gerektiği ısrarı ile uzmanların tavsiye ettiği Ereğli’nin kuruluş yeri şeklinde tayinine imkan olamamıştır. Dolayısıyla Ereğli tezi, savunma ve güvenlik endişeleri dolayısıyla askeriyein sahilden iç bölgelere odaklanması yaklaşımından ötürü ilk sanayi kurum safhasında gerçekleşmeyen ancak 1960’lı yıllara ötelenen bir fikir olarak kalmıştır.

Ereğli’ye yönelik olarak askeri endişelerin temeli ise somut bir vakiya dayanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı boyunca ülke sathında, hemen bütün madenlerin istihsalinde önemli derecede azalmalar görülmüştür. Bununla beraber, Ereğli Kömür Havzası limanının Rus donanmasınca bombalanması hadisesi zihinlerde mezkur etkiyi bırakmıştır. Bombardıman sonucunda Ereğli’de üretim 200.000 tonun altına gerilemiş, Havza’dan kömür tedarik eden sanayi tesislerinde faaliyetler büyük oranda akamete uğramıştır. (Tamzok, 2008, s. 184) Bir anlamda Genelkurmay Başkanlığı tarihin olumsuz manada tekerrür etmesinin önüne geçmeye çalışmıştır denilebilir. Zira, kurulacak demir çelik sanayi ülke tarihinin en büyük yatırımı olacak ve tüm gözler bu tesislerin üstünde olacaktır.

Daha evvel değinildiği üzere yerli uzmanların yanında Ereğli konusunda yabancı uzmanlar da neredeyse ittifak halinde görünmektedir:

“Ereğli- Zonguldak’a nazaran,Karabük’ün iktisadî şartları tamamen başkadır, Zonguldak’taki kömür sanayii tabiatın bir hediyesidir; Rantabl çalışmayı temin etmek için insanın sadece işe sarılması, iyi işletmesi ve iyi yükletmesi kâfidir. Bunlar yapıldığı takdirde rantabilite temin edilmiş olur. Karabük’teki demir ve çelik sanayii ise sunî olarak yaratılmıştır; bu sınaî tesisler iktisadî değil fakat siyasî sebeplerle meydana getirilmiştir. İktisadî hedeflerle kurulan demir sanayii bütün dünyada ya Loren ve Lüksemburgda olduğu gibi demir cevherlerinin, yahut da meselâ Ruhr havzasında olduğu, gibi, kömür ocaklarının yanında tesis edilir...” (Kessler, 2012, s. 9-10)

1960 yılına doğru gelirken Türkiye’de artan iç talebe karşılık vermek üzere özellikle yassı çelik üretiminde ihtisaslaşmış ikinci demir çelik tesisinin kuruluş çalışmaları yeniden etkinlik kazanmış görünmektedir. Buna istinaden, muhtelif zamanlarda İşletmeler Bakanlığı ve Sümerbank başta olmak üzere yabancı firmalar ve yerli uzmanların iştirakleriyle çeşitli etüd ve keşif çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Yeni fabrikaların yer tesisi ve hammadde olankları başlıca unsur olmakla beraber kapasitenin yıllık 500 bin tondan aşağı olacağı tahmin edilmiştir. Erdemir bağlamında, yeni teknolojik gelişmelerin ve ölçütlerin esas alınmadan ve ihtiyaç olandan çok daha düşük kapasite belirlendiği tezleri bulunmaktadır. Türkiye’de talebin küçük olacağı ve buna göre yerleşim planının yeni gelişmelere bakılmaksızın düzenlendiği ileri sürülmektedir. (Çelebi, 1979, s. 64-8) Öte yandan bir diğer görüşe göre dönemin idarecileri ABD’den gelecek kredinin bir an evvel temini noktasını da nazarı dikkate alarak fabrikaların etüdü konusunda aceleci davranmışlardır. Geline aşamada 1960’lı yılların ortalarına erişildiğinde bir bakıma ertelen Ereğli’de demir çelik tesislerinin kurulması fikriyatı fiili zemin bulmuş tesisler burada yükselmiştir.

2.2.5. Ereğli Demir ve Çelik Fabrikalarının Kuruluşu ve Gelişimi

Ereğli’de ülkenin ağır sanayi tesislerinin kurulması fikri bu çalışmalarla ilgilenenleri fazla şaşırtmamıştır zira konuya dair idareciler ve uzmanlar tarafından en azından 15 yıllık bir süreçte girişimlerin olduğu bilinmektedir. Öte yandan coğrafi konum olarak da Ereğli’nin demir çelik sanayinin teşkiline en münasip havzalardan birisi olduğu hususunda da konsensüs oluşmuştur. Sürpriz olmasa da başta yöre halkı olmak üzere ciddi bir hareketlenme ve heyecan yarattığı açıktır.

Karadeniz bölgesine ilk dönemlerde devlet erkanı ziyaretlerinin demir sanayi açısından önemli sonuçları vuku bulmuştur. Cumhurbaşkanlığı seviyesinde İsmet İNÖNÜ’nün bölge ziyaretleri, keza yine bunların en önemlilerinden kuşkusuz İktisat Vekili Celal

Bayar'ın Filyos-Tefen-Karabük-Zonguldak-Ereğli hattını içeren kuruluş yeri tayini amaçlı gezisi ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın havzayı tetkik amaçlı ziyaretleri, sonraki çeşitli dönemlerde yine en üst düzeyde ülkenin Cumhurbaşkanı, Başbakanları, Ekonomi Bakanları ve diğer ilgili bakanlıklar, askeri-sivil yüksek bürokrasi ve kısaca ülkede sanayileşme ile kalkınma hamlelerine şahitlik edenlerin tabiri yerinde ise kavşak noktası bu havza olmuştur. Zira demir sanayinin mukadderatı bu geziler neticesinde belirlenmiştir. Dolayısıyla Ereğli ve Erdemir, heyecanlı fakat bilinen bir süreç yaşatmıştır denilebilir.

Türkiye'nin ikinci demir çelik tesislerinin kuruluş ve gelişim safhalarına değinmek gerekirse bunun için öncelikle idarenin kararlılığı ve sürekliliği söz konusudur demek yanlış olmayacaktır. 1940'lı yıllardan beri dillendirilen, farklı yönetim ve kişilerin başta olduğu dönemlerde bu husus daima gündemde tutulmuştur. Kardemir'in, ekonominin büyüyerek yeni yan sanayi tesislerinin sanayi süreçlerine dahil olmasıyla beraber tek başına bu talebi karşılayamaması üzerine öncelikle çeşitli dönemlerdeki tevsiat faaliyetleri uygulanmıştır. Öte yandan bu genişlemelerin dahi kalifiye ve yassı çelik üretimi adına yetersiz kaldığı da müşahade edilmiştir.

1953 yılı başlarında İstanbul Ticaret Odasını ziyaretinde demir-çelik sanayinin günü ve geleceği adına konuşan Cumhurbaşkanı Celal Bayar,

“O zaman bu fabrikayı niçin kuruyorsun diye bana tarizlerde bulunulmuştu. Bugün Karabük çok daha mükâmil bir vaziyete gelmiştir. Buna rağmen istihsalı memleketimize kâfi gelmemektedir. Yeni bir demir fabrikası kurulması temennisini işitmek benim için memnurluk vericidir. Memleket zihniyeti memleket lehine olarak çok değişmiştir.

Demir sanayi olmayan memleketlerde medeniyet teessüs etmiştir denemez. Zahireden sonra birinci derecede demir gelmektedir. Memleketin muhtelif bölgelerinde yer yer damarlar gözükmemektedir. Temenni edelim ki bunlar zengin olsun. Ben istikbalden iyimserim. ” (Yurtoğlu , 2017, s. 181)

ifadelerini kullanarak ikinci tesislerin belli çevrelerce dillendirilmesi suretiyle bu yolda belli bir yol alınmasından duyacağı memnuniyeti dile getirmiştir.

Türkiye'nin 1950 yılından sonra geniş yelpazede bir iktisadi talep içerisinde büyüme gösterdiği yıllarda demir çelik ürünlerine olan gereksinim daha da gün yüzüne çıkmıştır. Dünya Bankası ve ABD'den kaynaklanan kredi ve desteğin de tesiriyle bir tarafta tarımsal makinasyon diğer yandan karayolu, köprü ve baraj inşaatları, otomotiv ve beyaz eşya

üretimi gibi yoğun ekonomik altyapı faaliyetleri adına özellikle vasıflı yassı çelik ürünlerine talepte sıçramalar yaşanmış, bu bağlamda yeni bir tesis kurulması zaruriyetine olan inanç pekişmiştir.

Bu uğurda Türkiye öncelikle Batı Blok'u ülkeleri ile yoğun bir temas yaşamıştır. 1955 yılından sonra Alman Krupp ve Amerikan Koppers firmaları ile çeşitli görüşmeler gerçekleştirilerek yeni fizibilite çalışmaları yaptırılmıştır. Türkiye sanayileşme bağlamında artık yeni bir sayfanın eşiğine gelmiş gözükmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde hakim düzen ile çatışmayan ve daha anlaşmacı bir çizgide, bu atmosferden yararlanarak kendi iç siyasi ve iktisadi hatlarını belirleyen bir sistem kurgusu üzerinde hareket edilmiştir. Gerek tek partili dönemde İvedili Planı'nın uygulama evresinde yaşanan değişimler, gerek ise çokpartili hayatta yaşanan bu yönelimlerden devletin ekonomide halen baskın aktör olmakla beraber yavaş yavaş özel kesimin de belirmeye başladığı ve bunun da yalnız iç dengeler değil dünyanın aktüel konjonktürünün bir neticesi olduğu anlaşılmıştır.

1944 yılı ile fikir bazında teorik olarak başlayan Erdemir'in kuruluş süreci, 1955 yılı itibarıyla tekrar aktiflik kazanmış ve nihayet 1960 yılına doğru bu yolda somut adımların atıldığı ve konunun TBMM gündemine gelmeye başladığı görülmüştür. 1960 yılının hemen öncesinde ciddi mevzuat altyapısının oluşturulduğu görülen bu sürelerde ayrıca Erdemir'in kuruluşu adına önemli bir meclis komisyonu teşekkül ettirildiği anlaşılmaktadır. Ticaret, Adliye, Maliye ve Bütçe encümenlerinden üçer üye alınarak kurulması kabul edilen komisyon Muvakkat Encümen başlığı altında nitelenmiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 12 ,1960, s. 323)

Daha önceleri yapılan meclis müzakerelerinde devlet kurumlarının teşekküllerinde yahut bir müşterek komisyonda bu kadar encümenin çok fazla bulunmadığı göz önüne alınırsa tesislerin kurulmasında önemli bir görüş alışverişi ve teati safhasının yaşandığı ve bu yönüyle TBMM'de önemli bir paradigma yönelimine gidildiği yorumu yapılabilir. Öte yandan 28 Şubat 1960 tarihinde yapılan Erdemir'in kuruluş kanunu müzakereleri sırasında, Zonguldak Milletvekili Suat Başol ile Ankara Milletvekili Hıfzı Oğuz Bekata arasında Erdemir'in kuruluş hazırlık evresi ve sonrasında kanun oylamalarına katılım konusunda geçen konuşmalar ise yapılan istişare ve fikir alışverişi konusunda manidar gözükmektedir. Kuruluş çalışmalarının aceleye getirildiği, ABD ve Dünya Bankası kredisinin sağlanması yolunda yeterli fizibilitenin yaptırılmadığı, bu açıdan Erdemir'de

kronik bir ölçek problemi yaşandığı da ifade edilmiştir. Fikir birliği neredeyse sağlanan konu ise fabrikaların kurulmasının gerekliliği ve ülke ekonomisine getireceği faydalardır.

TBMM'deki kanun oylaması neticesinde Zonguldak Milletvekili Suat Başol Erdemir'in kuruluşu ve özellikle sanayileşme ile kentleşme konularına vurgu yaptığı konuşmasında şu tespitlere yer vermiştir:

“...Kıymetli arkadaşlarım; yarım saat evvel, Türkiye'de yapılan investisyonların başta olan, memleket kalkınmasında, sanayi inkişafında mühim bir rol oynayacak bulunan Karadeniz Ereğli'si Demir - Çelik Fabrikaları Kanununun oylama müjdesini Başkanlıktan öğrenmiş bulunuyoruz. Bu tesisin memleketimize ve büyük Türk milletine hayırlı ve uğurlu olmasını temenni ederim...

...Karadeniz Ereğli'sinde kurulacak olan bu tesis, Ereğli'yi inkişaf ettirecek, yolu, köprüsü, suyu, kanalizasyonu imar ve iskânâna ait diğer mevzular yenibaştan ele alınacaktır. Ereğli'nin nüfusu bugün 8 000 dir. Bu müessesede çalışacak, kahraman Türk işçisi, 14 bin olacaktır. Bu tesisin birinci etapta istihsalı 400 bin ton yassı mamuldür. İkinci etapta 1 milyon 200 bin ton istihsal yapacaktır...

...Şimdi İmar ve İskân Vekâletinden rica ediyorum. 10 sene sonra Ereğli'nin nüfusu 100 bin olacaktır. Ben, İmar ve İskân Vekâletinin İller Bankası vasıtasıyla Ereğli'nin yolunu, suyunu, elektriğini ve aynı zamanda imarını ve iskânını ele almasını hassaten istirham etmekteyim. Mevzu ile alâkalı mı, değil mi, göreceksiniz. 10 sene sonra Ereğli'nin nüfusu 100 bin olacaktır. Eğer bugünden Karadeniz Ereğli'sine bu imkânları bahşetmezsek İmar ve İskân Vekâleti oraya el atmazsa, Ereğli'nin her tarafında belediye imar sınırları dışında gece kondular teşekkül edecek, şu olacak, bu olacak. Ondan sonra bunları yıkmak, istimlak etmek gibi külfetlere mâruz kalınacaktır.

İşte 7 - 10 sene sonra böyle bir duruma ulaşacak olan Karadeniz Ereğli'si için şimdiden tedbir alınması hususunda Sayın Vekâletin dikkat nazarını çekiyorum. Şimdiden kanalizasyon, yol, su, işlerinin etüdünü yapmak ve imar sahasını tesbit edip, plân ve projelerinin hazırlanması yerinde olacaktır...” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 12 ,1960, s. 1018)

Kanunun kabul aşamasına gelmeden Ticaret, Adliye, Maliye ve Bütçe encümenlerinden üçer üye alınarak oluşturulan Muvakkat Encümen raporu yine bu anlamda önemli referans noktalarından birisidir. “Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları Türk Anonim Şirketi kanun lâyihası ve Muvakkat Encümen mazbatası” başlığıyla kaleme alınan raporda ilk olarak Başbakan Adnan Menderes imzasıyla bir gerekçe bölümüne yer verilmiştir.

Erdemir'in bir Anonim Şirketi şeklinde tasarlandığı ve çalışmaların Sanayi Bakanlığının uhdesinde yürütülerek 18 Şubat 1960 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından TBMM'ye arzı kararlaştırılan kanunun gerekçesinde ilk olarak her alanda ülke

kalkınmasındaki rolüne atfen demir çelik üretim ve tüketimine atıf yapıldığı görülmektedir. Kalkınmışlık seviyelerinin demir çelik tüketimine bağlandığı, Kardemir'den sonra ikinci fabrikaya olan ihtiyaçtan dolayı Karadeniz Ereğli'sinde bu tesislerin kurulmasının etüd ettirildiği ve mezkur tesislerde aslolarak Kardemir'de üretim imkanı olmayan yassı çelik üretileceği hususlarına vurgu yapılmıştır. Yüklenici olarak bu teşebbüse Amerikan firmalarının yatırım yapacağını öngörüldüğünün altı çizilen raporun ilk kısmında ayrıca Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları Türk Anonim Şirketi adıyla kurulması planlanan tesisler için uygulananak Türk Ticaret Kanunu hükümleri, vergi mevzuatı, iştirak şartnameleri vb. konu başlıkları üzerinde durulmuştur. Muvakkat Encümeni de hükümetin görüşlerine iştirak etmiş, demir çelik sanayinin üretiminin, dünyadaki refah seviyesine göre önemli bir ölçüt olduğundan bahisle Sanayi Bakanı ve ilgili komisyon heyetinin bu sanayi kolunun hızlıca kurulmasının gerekliliği konusunda ittifak ettiğini belirtmiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 12 ,1960, s. 929-92)

Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları kurulumu için üç ABD şirketinin bir araya gelmeleri ile yatırım süreçleri koordine edilmiştir. Dünya Bankası tesislerin kurulumuna 129 milyon dolarlık bir kredi sağlamıştır. Bu meblağın, Dünya Bankası tarafından o güne kadar bir projeye sağlanan en büyük kredi finansmanı olduğu ifade edilmektedir. (Tekeli ,2009, s. 9) Kuruluş sermayesi olan 600 milyon lira içinde; fabrikanın metalürjik yatırımlarını yürütecek Koppers Co. firması ile elektrik ve haddehane yatırımlarını yürütecek Westinghouse Electric International ve Blaw Knox Co. firmalarının teşkil ettiği Coppers Associates konsorsiyumun payı % 21, Chase International Investment Co.'nun payı ise % 8,25 olarak kararlaştırılmıştır. Sermayenin % 51'i ise, % 25,5'lik eşit paylar halinde TDÇİ ve Sümerbank'a ait olacaktır. (Yıldırım , 1982, s. 40) Üç aşamalı yatırım sonucunda 1 milyon tonluk bir üretim tasarlanmıştır. Dünya Bankası krediyi açarken fabrikaların devlet eliyle değil özel teşebbüs tarafından idaresini bir şart olarak getirmiştir. Buna göre 7 yıl içinde devlet elindeki hisseleri özel teşebbüse devredecektir. Bu yatırım planının, o dönem tesislerin ölçeklendirme, finansman ücreti ve lojistik noktalarında eleştirildiği de görülmektedir. (Tekeli ,2009, s. 9-11) Bununla beraber, takvimler şubat 1960'ı gösterdiğinde ülkenin ilk vasıflı yassı çelik kuruluşu Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları kurucu anlaşması imzalanarak süreç fiiliyata dökülmüştür.

Yine aynı tarihlerde 28 Şubat 1960 tarih ve 7462 sayılı "Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Kanunu" TBMM tarafından kabul edilmiş, süreç ivedilikle

başlatılmıştır⁴⁹. (TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 42, 1960) Özetle; Türk Ticaret Kanununun 329, 368 ve 422.maddeleri ile 374.maddesinin 2 .fıkrası hükümlerinin bu şirket üzerinde uygulanmayacağı, 6224 sayılı Yabancı sermayeyi teşvik Kanununun verdiği haklardan yararlanılacağı gibi teknik ve muafiyet emredici maddelerin bulunduğu 11 maddelik kanunda ilgili şirketin esas mukavenin imzalanması ile resmiyet kazanacağı hüküm altına alınmıştır.

Kanun hükümleri ve “Ereğli Demir Çelik Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Hususi Kanun ve Esas Mukavelename”si uyarınca Türk-Amerikan sermaye ve teknoloji ortaklığı öngörülen Erdemir’in şirket hisseleri sermayesinin dağılımında TDÇİ ve Sümerbank % 51, Coppers Associates % 30 , ile birlikte kalan kısımlarda Türkiye İş Bankası ve Ankara Ticaret Odası da bulunmaktadır. Zamanla yabancı şirket hisseleri satın alınmasına rağmen dış finansman kaynaklı bir orantı söz konusu olması sebebiyle mezkur tesirlerin kredi denetimi suretiyle sürdüğü müşahade edilmiştir.

Dış finansman fonlarının kullanma imkanının açıldığı 1961 yılında başlatılan inşaat çalışmaları yaklaşık 42 ay gibi dönemine göre hızlı bir şekilde tamamlanmıştır. Toplamda 4 kilometrekarelik bir bölgeye yayılan tesislerin kurulabilmesi için Göztepe-Gülüç Irmağı arası mesefede Filtepe düzlenmiş ve denize doldurulmak suretiyle geniş bir alan elde edilmiştir. Fabrika tesislerinin umumi montajına 1962 yılının sonlarına doğru başlanmış ve 15 Mayıs 1965 tarihinde Türkiye’nin ikinci demir çelik ve ilk yassı mamül üreten ağır sanayi tesisi Erdemir işletmeye açılmıştır. (ERDEMİR,1963)

⁴⁹ Bkz Ek 9: 28 Şubat 1960 tarih ve 7462 sayılı “Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Kanunu”

Resim 19: Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları Resmi Açılış Töreni (Milliyet ,1965, s. 1)

15 Mayıs 1965 tarihinde düzenlenen Erdemir resmi açılış törenine devlet erkanının ilgisi ve teşrifi yüksek olmuştur. Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Süleyman Demirel, Bakanlar, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, Genelkurmay ve Kuvvet Komutanları, bürokratlar, yerli yabancı şirket temsilcileri ve Koppers Şirketi İdare Meclis Başkanı Mr. Fred C. Foy gibi katılımcıların bulunduğu tören ile Türkiye'nin en önemli yassı ürün üretici demir çelik tesisi faaliyete açılmıştır.

Aynı yıl içerisinde planlama faaliyetleri içerisinde zikredilen ülkenin üçüncü demir çelik entegre tesisleri ile ilgili de kararlar alınmıştır zira yukarıda zikredilen fizibilite ve kapasite tahminlerinin de tesiriyle demir çelik talebine yetiştiremeyeceği anlaşılmıştır. Bu minvalde toplam yapım maliyetinin 3 milyar liranın üzerine çıktığı Erdemir'de de hızlı bir şekilde tevsiat çalışmalarına girilmiş, 1968 yılından itibaren fırın verimliliğini artıracak sinter tesisleri ve kapasite artırım yatırımları devreye alınmıştır. Yıllara sarı bakıldığında 500 bin ton ham çelik kapasitesi ile faaliyete başlayan Erdemir, 1972 yılında ara tevsiat yatırımları ile kapasitesini 800 bin tona çıkarmıştır. 1978 yılında I. Kademe tevsiat ile 1.5 milyon ton ham çelik kapasitesine erişen tesisler, 1983 yılında II. Kademe tevsiat ile bu rakamı 2 milyon ton sınırına yaklaştırmıştır. 2000 yılına doğru 3 milyon ton üretimi aşılmış, 2002 yılı içerisinde İsdemir satın alınmıştır. 2006 yılında kamu hisselerinin devri ile de özelleştirme süreci tamamlanmıştır.

2.3. İSDEMİR-İSKENDERUN DEMİR ve ÇELİK FABRİKALARI (1975)

2.3.1. Sanayi, Ticaret ve Liman Kenti İskenderun

Toponimi açısından değerlendirildiğinde İskenderun, adı Büyük İskender'e nisbet edilen dünyanın farklı coğrafyalarındaki kentlerden bir tanesidir. Özellikle aynı adı taşıyan körfez ve limanı ile korunaklı bir sığınak pozisyonundaki kentin tarihi Fenikeliler dönemine dayandırılmaktadır. Tarih boyunca limanı ve ulaştırmaya elverişli coğrafi konumu ile ticaretin ve kültürlerarası etkileşimin yoğun olduğu İskenderun, İskenderun Demir ve Çelik Fabrikalarının (bundan sonra İsdemir olarak anılacaktır) kuruluşu ile modern bir sanayi kentine dönüşmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu devrinde ticari ve jeostratejik pozisyonu ile ön planda olan kent, Türkiye Cumhuriyeti döneminde özellikle demiryolları senkronizasyonu ile önemini korumuştur. Doğu Akdeniz ve Avrupa ülkeleri ile yapılan ticarete liman kenti olmasının avantajları ile zaman zaman geniş ticaret hacimlerine ulaşmıştır. Yerleşimin daha çok Amanos dağlarının yamacındaki kıyı ovasında olduğu kentin iç bölgelerle entegrasyonu, Osmanlı'nın son dönemindeki Bağdat Demiryolu- Toprakkale-İskenderun hattının vücut bulmasıyla sağlanmıştır.

1915 yılına gelindiğinde 16000 nüfusa sahip olan İskenderun nüfusu savaş yıllarında bir düşüş yaşasa da aradaki Fransız İdaresi fasılasından sonra 1940 yılında yaklaşık 35500, İsdemir'li yıllar olan 1970'lerden sonra ise 150000 sınırlarına yaklaşmıştır. İsdemir ile kent farklı bir karakteristiğe bürünmüş, kentleşme ve gecekondulaşma tıpkı diğer ağır sanayi tesislerindeki benzer bir görünüm almıştır. Metalurji yan sanayinin ağır sanayiyle birlikte devreye girmesi işçi hareketlerinde de büyük bir yoğunlaşmayı beraberinde getirmiştir. Yalnızca İsdemir'de dönemsel olarak çalışanların 20000'e yakın olduğu dönemler vaki olmuştur.

Resim 20: İskenderun Körfezi ve İsdemir (T.D.Ç.İ., 1973, s. 138)

Dolayısıyla İsdemir'in kurulması hayatı marjinal bir şekilde dönüştürerek hızlı bir kentleşme ve nüfus artışını da beraberinde getirmiştir. İskenderun körfezini kapsama alanına alacak şekilde farklı bölgelerden istihdam adına kent dışından göçler ve yerleşimler yaşanmış, bu yeni tarz kentleşmeye istinaden bölge adeta yeniden kimlik kazanmıştır. (Çetin, 2012)

2.3.2. Planlı Dönem ve İskenderun Demir-Çelik

1960 yılından sonra ise Türkiye'de kalkınma ve planlama açısından paradigma değişikliğine gidilerek 1961 Anayasası'nın 129. maddesindeki "İktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmanın belirli bir plan uyarınca gerçekleştirilmesi" amir hükmü uyarınca merkezi bir devlet teşkilatı kurulması kararlaştırılmıştır. TBMM'de 30 Eylül 1960 tarih 91 sayılı kanun ile kurulan bu teşkilatın başlıca grevi "Memleketin tabîî, beşerî ve iktisadi her türlü kaynak ve imkânlarını tam bir şekilde tesbit ederek takibedilecek iktisadi sosyal politikayı ve hedefleri tâyinde hükûmete yardımcı olmak" şeklinde tasvir edilmiştir. (TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 43, 1960)

Dünyadaki örneklerle atıf yapılarak planlama teşkilatının icracı olma özelliğine vurgu yapıldığı mezkur kanun doğrultusunda ilk Beş Yıllık Kalkınma Planı 21 Kasım 1962 tarihinde TBMM'de görüşülerek onaylanmıştır. Bu planda Erdemir özelinde değerlendirmelere yer verilmiş, ayrıca ağır sanayinin genel hatları çizilmiştir.

1962 yılı itibariyle planlı döneme giren Türkiye’de yeni bir demir çelik üretim politikasının uyarlanması gayesiyle yapılan talep tahminleri, Erdemir dahil olmak üzere tüm kapasite imkanlarının organize edilmesi halinde üretim açığının devam edeceğinden bahisle üçüncü bir demir çelik sanayi tesisine olan gereksinimi ortaya koymuştur. (Barutçugil, 1978, s. 24)

1968-1972 yıllarını kapsayan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı DPT tarafından yayınlanmış, raporun başlangıç kısmında Başbakan Süleyman Demirel, planın uygulanması devresinde milli gelirin her yıl % 7 artacağı ve kişi başı gelirin 3200 liraya yükseleceğini, Türkiye’nin hammadde satıcısı ve mamul madde alıcısı olduğu iptidai ekonomik bünyeden çıkarak sanayileşeceğini ve sanayinin GSMH içindeki payının bu dönemde %25’lerden %30’lu rakamlara ulaşacağını ifade etmiştir. (DPT ,1968)

Planın 9. Bölümünde demir çelik sanayine dair tespit ve değerlendirmeler ile gelecek yatırımlarına yer verilmiştir. Burada ilk olarak, kamu kaynakları ile kurulacak tesislerin organizasyonu ve stratejik ürünler olan demir çeliğin maliyetlerinin üzerinde çalışılacağı ilkesine değinilmiştir. Kardemir ve Erdemir için geçen 5 yıl adına planlanan meblağının % 26 fazlası ile 2 milyar 352 milyon liralık yatırım yapıldığı, hızla artan bu minvaldeki demir-çelik talebinin karşılanması için üreticiler arası koordinasyonu sağlayacak bir örgüte şiddetle ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planının İsdemir açısından en çarpıcı bölümü ise yatırımlar başlığı altında şu şekilde ayrıntılandırılmıştır: “1968 - 1972 döneminde bu sektörde en önemli iki yatırım : Üçüncü Entegre Demir - Çelik Tesislerinin kuruluşu ile Ereğli Demir - Çelik Fabrikalarının genişletilmesi olacaktır.” (DPT ,1968, s. 474) 1965 yılı fiyatları ile 2 milyar 752 milyon olarak 1963-1967 yılları arasında öngörülen demir çelik sanayi yatırım tutarının 1968-1972 döneminde 4 milyar 200 milyon liraya çıkacağı vurgulanan planda, 1972 yılında faaliyete başlayacak Üçüncü Demir - Çelik Fabrikalarında pik, kütük, demiryolu malzemesi, ağır ve hafif profillerin üretileceği ve nihai hedefin tesislerin piyasanın ihtiyacı olan pik ve kütük ile büyük maliyeti haiz ray ve ağır profil talebini karşılaması olduğu beyan edilmiştir. Üçüncü entegre tesislerin açılacağı tarih ise 1972 yılı olarak öngörülmüştür.

Plan genel anlamda önce tespit ve sonra çözüm odaklı olarak Türk demir-çelik sanayinin fotoğrafını çekmiş görünmektedir. Planın son kısmında ise demir-çelik sanayi tesisleri

arasındaki eşgüdüm, ilgili sanayi kollarının geliştirilmesi için istatistiki veri sağlanması ve kamu-özel kesim işbirliğinin artırılması noktasında bir “Demir-Çelik Birliği” teşekkülünün hayata geçirileceğinin altı çizilmiş, mamul ve yarı mamul maliyetlerin gereken seviyelere indirilmesi için gerekli tedbirlerin alınacağı belirtilmiştir. (DPT ,1968, s. 475)

2.3.3. Fabrikalarının Kuruluş Yerinin “İskenderun” Olarak Belirlenme Süreci

“...1956-57’de Alman Krupp, SÜMERBANK, ETİBANK ve İş Bankası iştiraklarıyla bir şirket kuruldu. Şirketten istenen Türkiye’de bulunan demir yataklarını inceleyip ikinci demir çelik sanayisinin tipi ve yerini tayin etmekte. 1958’de şirketin başına beni getirdiler. Bir rapor hazırlayıp, hükümete yakınlığı da bulunan İş Bankası Genel Md. Üzeyir Avunduk’a verdim. Tavsiyem 1 milyon tonluk yassı mamûl tesisi kurulmasıydı. Üç ayrı yerden birinde olmalıydı: Ereğli, Edremit Körfezi veya İskenderun. Şimdi buraların üçünde de birer demir-çelik tesisi kuruludur. Çünkü entegre demir-çelik tesislerini deniz kenarında kurmak doğrudur. Çünkü, demir-çelik 1 ton mamul için 6 ton hammadde ithal eder ve su yolu en ucuzudur.” (Kiper, 2004, s. 34)

Cumhuriyet Türkiye’sinde yurtdışına burslu olarak gönderilen ilk öğrencilerden birisi olarak yüksek öğrenimini Almanya’da tamamlayıp Türkiye’ye dönen, ülkenin ilk metalurji mühendisi Selahattin Şanbaşıoğlu, ikinci entegre ağır demir sanayi tesisinin kuruluş yerinin belirlenme sürecini bu şekilde anlatmıştır. MKEK gibi bir kurumda, demir-çeliğin ilk nüvelerinin atıldığı kurumsal ve teknolojik gelişim süreçlerine kadar tüm safhalara en üst düzey idari pozisyonlarda şahitlik etmiş bir figür olarak ikinci tesisin yeri hususunda yaptığı tespitler tam manasıyla isabet etmiş, yanı sıra ülkenin en büyük ağır demir sanayi yatırımının yapılacağı İskenderun da bu önerilerin içerisinde yerini almıştır.

Ülkede giderek yükselen talebe cevap verilebilmesi noktasında üçüncü entegre demir-çelik fabrikalarının kurulması ve tesislerin 1972 yılı itibarıyla faaliyete alınması hususları İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı kapsamı altına alınmıştır. Öncelikle 27 Ekim 1966 tarihinde Türkiye’de demir-çelik alanında yetkili kurumların temsilcilerinden müteşekkil bir komisyon, Sanayi Bakanlığı’nda toplanarak kurulacak üçüncü entegre demir-çelik fabrikalarının yeri için belirli mahallerin etüdünü uygun görmüştür. (Erten, 1971, s. 21)

Bu minvalde, projeyi gerçekleştirmek üzere, 1967 yılı içinde Üçüncü Demir Çelik Sanayi Kuruluş Bürosu teşekkül ettirilmiştir. Fabrikaların kuruluş yeri olarak; Karadeniz Bölgesi’nde Samsun, Marmara ve Ege’de Bandırma, İzmir ve Akçay, Akdeniz Bölgesi’nde Manavgat, Mersin, Silifke ve İskenderun, Orta Anadolu’da Sivas ve Malatya civarları üzerinde durulmuştur. (Kuyucuklu, 1970, s. 68-9)

Projenin yürütülmesi üzere kurulan Büro, o güne dek yeni entegre tesis adına yapılmış çalışmaları derleyerek faaliyete başlamıştır. Tesislerin inşa kararının ardından projenin danışmanlık hizmetlerini yürütmek adına İngiliz John Miles and Partners Ltd. firması ile anlaşma sağlanmış, Üçüncü Demir Çelik Sanayi Kuruluş Bürosu ve mezkur firma fabrikaların yerini tespit etmek için yoğun bir mesaiye girişmiştir. (Barutçugil, 1978, s. 25) Yürütülecek çalışmalara zemin oluşturması maksadıyla adeta Türkiye'nin demir-çelik haritası çıkarılmış, ülkedeki demir-çelik arz ve talebi, gerekli demir ve diğer maden rezervlerinin tedariği, halihazırda ülkedeki üretim tesisleri ve kapasiteleri ile lojistik imkanlar noktasında eldeki mahaller çerçevesinde çeşitli analizler ortaya konulmuştur. Yapılan bu analizler sonucunda danışman firma sahaya inerek yerinde görüşme ve tespitlerde bulunmuştur. Bu noktada muhtemel olarak belirlenen her bölgeye seyahatler gerçekleştirilerek; ilgili bölgenin en yüksek mülki idare yöneticisi, Bayındırlık ve Çalışma Bakanlığı bölge organizasyonları, Devlet Su İşleri , Demiryolları ve Liman yetkilileri ve Ticaret ve Sanayi Odası gibi meslek çatı örgütleri ile temaslarda bulunulmuştur. (Erten, 1971, s. 21)

Gelinen aşamada tüm bu hazırlık safhalarının tamamlanmasını müteakip fabrikaların muhtemel kuruluş yer seçenekleri Samsun, Mersin ve İskenderun'a indirgenmiştir. Diğer seçenekler farklı gerekçelerle elenmiş sonuçta bu üç bölgenin ülkenin en büyük yatırıma ev sahipliği yapacağı öngörülmüştür. Samsun ve Mersin'de dönemin önemli sanayi tesislerinin bulunması, buna karşın İskenderun'da henüz sanayileşmenin yeterince yerleşmemesi gibi birtakım faktörler ışığında, bölgesel kalkınma hususları da dikkate alınarak, İskenderun yeni fabrikalarının kuruluş yeri olarak belirlenmiştir. (Barutçugil, 1978, s. 65-6)

İskenderun bölgesi demir cevheri bakımından değerlendirildiğinde Payas ve Malatya yöresindeki yataklara yakın olmakla beraber bu yataklar tenör zenginliği ve rezerv bakımından tesisleri beslemede yetersiz kalacaktır. Fabrikaların ihtiyacı olan demir cevherinin yaklaşık % 75 gibi bir oranda görece yüksek maliyetle Sivas ve Kayseri'den sağlanabileceği düşünülmüştür. Diğer seçenek ise yurtdışından mukayeseli avantaja sahip olduğu denizyolu marfetiyle demir ithali görülmektedir. Fabrikalar için ihtiyaç duyulacak taşkömürünün Zonguldak havzasından temin edilebileceği, yine elektrik ihtiyacı bağlamında da Çukurova'ya ilaveten Keban hidroelektrik santralinden tedariğine gidilebileceği değerlendirmesi yapılmıştır.İskenderun'un seçilme nedenlerinin en önemlisi olarak ulaşım olanakları göze çarpmaktadır. (Kuyucuklu, 1970, s. 69-71)

Resim 21: İsdemir Tesisleri Genel Görünüşü (T.D.Ç.İ, 1973, s. 135)

Fabrikalarının kuruluş yerinin İskenderun olarak belirlenme sürecinde bölgenin tercih edilmesindeki başlıca etkenler şu şekilde özetlenebilir: (Erten, 1971, s. 28-9)

- 1) Mevcut demiryolu hatlarıyla ilave yatırıma gerek kalmaksızın cevher nakli,
- 2) Divriği ve Hekimhan yataklarının yanı sıra diğer bölgelerdeki cevherlerden de istifade edilebilmesi,
- 3) Muhtemel Batı Anadolu cevherlerinin çıkarılması halinde denizyolu ile daha düşük maliyetli çelik üretimi imkânı,
- 4) Liman kenti olmasının getirdiği maliyet avantajları,
- 5) Karadeniz'in haricinde tesisleşmenin ülke sathına yayılabilmesi,
- 6) İskenderun'da fabrikanın ihtiyacı olan kireçtaşı, dolomit ve tatlı su rezervinin oluşu,
- 7) Bölge ve güney kentlerinden işçi ve kalifiye personel transferine müsaitliği,
- 8) Çukurova sistemine ek olarak Keban sistemine entegre edilebileceği,
- 9) Irak-Türkiye doğalgaz hattının devreye girmesiyle yüksek fırınlarda kömür yerine doğalgaz kullanım seçeneğine elverişli olması,
- 10) Lüzumlu hallerde cevher ithal edilmesi imkân ve kolaylığı

2.3.4. Akdeniz Bölgesi'nin ilk, Türkiye'nin Üçüncü Ağır Sanayi Tesisi İSDEMİR

Türkiye 1970 yıllarına gelinirken artık üçüncü entegre demir çelik sanayinin kuruluşu adına hemen kimsenin bir tereddütü kalmamıştı denilebilir. Gerek ülkenin ilgili kurum ve kuruluşlarının geniş katılımıyla oluşturulan çalışma grupları ve komisyonlar gerek ise yabancı uzman ve firmalardan alınan görüş ve raporlar doğrultusunda yeni ağır sanayi hamlesi için yeterli altyapı oluşmuş, artık planlama kapsamına alınan yeni fabrika yatırımlarının inşası için anlaşma, kredi sağlama vb. mali ve finansal etaplar kalmıştır.

“Demir çelik meselesine geleceğim: 1960'da vasati ücret 19 lira 80 kuruş iken, 1966'da 37 lira 86 kuruş olmuştur. Karabük Demir-Çelik tesislerinin kısa vadeli borçlar yekûnu 923 milyon liradır. Toplu sözleşmenin yıllık şarjı 59 milyon liradır. Demir-Çelik fiyatları 1958 de, 1960 da, 1961 de, 1965'de değiştirilmiştir. Hâlihazırdaki fiyatlarıyla birçok mamullerde 1960 seviyesine dönülmektedir.

Demir-Çelik fabrikaları yapacağız. Bu günkü kapasitemiz 1 milyon 160 bin tondur. Ereğli zait Karabük zait hurdadan demir işleyen İzmir de bir fabrika ve Kırıkkale'de bir fabrika. Hepsi 1 milyon 160 bin ton. Türkiye'nin 1985'te 18 milyon demire ihtiyacı vardır.” (TBMM ,2014, s. 344)

27 Şubat 1967 tarihinde 1967 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı'nı Millet Meclisine sunuşu sırasında Başbakan Süleyman Demirel milletvekillerine bu sözlerle hitap etmiş, geline aşamada artık ülkede önemli bir demir-çelik kapasite ihtiyacı olduğuna işaret etmiştir. 16 Haziran 1967 tarihinde İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972) üzerine Cumhuriyet Senatosu Genel Kurulunda yaptığı şu konuşma ise meclis kürsüsünden yukarıda ifade edilen yeni entegre tesis hususlarını en üst düzeyde vurgulamaktadır.

“Bir hususu huzurunuzda ifade etmek istiyorum. Gönül ister ki, demir meselesinde daha ileri gidebilelim. Bugün 1 milyon 260 bin ton olan demir kapasitemiz nihayet bu planla 1 milyon 600 bin, 1 milyon 700 bin tona çıkarılmaktadır. Ereğli tevsii edilecek, üçüncü bir demir çelik fabrikası kurulacaktır. Demiri mutlaka 4 - 5 milyon ton civarına çıkarmadıkça sanayileşmemizin bel kemiğini kurmuş addedilemeyiz.” (TBMM ,2014, s. 397)

1968 yılında ise artık İskenderun adı mecliste dillendirilmektedir:

“Demir-Çelik istihsaline geliyoruz. 1964'te 483 bin ton, 1967'de 1 milyon 50 bin ton. Ereğli Demir ve çelik Fabrikalarının istihsalı 450 bin tondur bu İstihsalini ilk merhalede 800 bin tona, ikinci merhalede 1 milyon 200 bin tona çıkarmayı planladık, kredisini temin ettik, tevsisine bu baharda başlanacaktır. Üçüncü Demir Çelik Fabrikasının bütün etütleri yapılmıştır. Bir merhalede 1

milyon ton, ikinci merhalede 1,5 milyon ton, Üçüncü merhalede 2,5 milyon ton olacaktır ve İskenderun körfezinde kurulacaktır.” (TBMM ,2014, s. 559)

Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TDÇİ) İskenderun’da kurulmasına karar verilen yeni tesislerin kurulum çalışmalarını deruhte etmek üzere görevlendirilmiştir. Öte yandan projenin yüklenici firmasının belirlenmesi de bu evsafa bir yatırımın hacmi düşünüldüğünde bir o kadar önemli görülmektedir. Türkiye bu dönemde Sovyet Rusya ile gelişen ilişkiler çerçevesinde tercihinin Rusya’dan yana yapmış, bu tercihle birlikte ülkedeki bütün entegre ağır sanayi tesisleri farklı ülkelerin teknoloji standartları ile geliştirilmiştir. (T.D.Ç.İ, 1973, s. 135)

Fabrikaların kuruluş yeri ile ülkenin özellikle o dönemlerde gelişen özel kesim demir ticarethanelerinin ihtiyaçları bağlamındaki Başbakan’ın 1970 yılındaki şu sözleri, İskenderun ve demir- çelik sanayine olan bakış açısını ve Türkiye’deki durumu özetler niteliktedir:

“Karabük Demir- Çelik Fabrikası 400 bin ton kapasiteden, 605 bin ton kapasiteye çıkarılmıştır, yani bir şey ilave etmeden, sadece işletmesini yeniden tanzim etmek suretiyle 1969 senesindeki istihsalı 605 bin tondur. 200 bin ton ilave edilmiştir; 400 milyon lira. Ereğli Demir Çelik Fabrikası; 1970 yılında, 430 bin ton kapasiteli olan fabrikanın 750 bin on üretmesini bekliyoruz. Türkiye bu sene 120 milyon dolarlık dışardan demir almaya mecbur.

Endüstrileşme... Benim vatandaşım bugün ekmekten çok pik istiyor, pik verin bana diyor. E, bunlar çok iyi gelişmeler. Bunu isteyen kim? Bursa’da bir küçücük dükkânın içinde dikiş makinası yapan Türk vatandaşı. Başka bir yerde, başka çeşit alet yapan Türk vatandaşı; Kayseri’de, Adana’da İzmir’de Ankara’da, Eskişehir’de İşte onun içindir ki, bugün 1.300.000 ton demir ile Türkiye’yi devam ettirmek mümkün değildir. 2,5 milyon ton İskenderun’ tesislerini eklemedikçe Türkiye’nin demir problemini halletmeniz mümkün değil. Maalesef bu tesislerin 4-5 seneden evvel ikmali mümkün değil, 48 ay lazım. 2,5 sene sürmüştür demir fabrikasının hesapları, projeleri, tetkikleri. Yeri nere olsun? Bir sene yeri neresi olsun? Çünkü milyonlarca ton malzeme nakledilecektir. Yanlış bir şey yaptığınız zaman bu fukara millete o yanlış ödetirsiniz, fenni yanlış. Orası seçilmiştir. 2,5 milyon ton kapasiteli olarak bu fabrika kurulacak. Birinci kademe 1,5 milyon ton, ikinci kademedede 2,5 milyon ton. Ereğli Fabrikası, 430 bin ton kapasiteli Ereğli Fabrikası yapıldığı zaman “Ne yapacaksınız bu kadar çeliği” dendiğini ben biliyorum. Bugün 750 bin ton, 1972’nin ortalarında da 1,5 milyon tona çıkacaktır. Bütün bunlara rağmen Ereğli Demir Çelik fabrikası yetişene kadar Türkiye demir sıkıntısından kurtulma, dışardan demir almak mecburiyetindedir.” (TBMM ,2014, s. 889)

İsdemir'in inşa sürecinin öncesinde Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki siyasi ilişkiler 1960'lardan sonra daha farklı bir zemine oturmuştur. Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki sanayi planlamaları dönemindekine benzer bir siyasi görüntü bu devirlerde görülmeye başlanmış, ilişkilerde bir normalleşme ve karşılıklı ziyaret yaklaşımına geçilmiştir. Rusya ile Türkiye arasına doğrudan telgraf hattı çekilmesi ve Arpaçay nehri kıyısına su taşkınlarına engel olmak gayesiyle set inşası anlaşmasının imzalanması sonrasında, 30 Mayıs-14 Haziran 1963 tarihleri arasında TBMM Başkanı Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında bir TBMM heyeti Rusya'ya ziyarette bulunmuştur. (Quasımlı, 2013, s. 60) 1964 yılından sonra kademeli olarak ticari ve teknik işbirliği de üst seviyelere çıkmıştır. Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Gromiko'nun daveti üzerine Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin ve beraberindeki heyet 30 Ekim-6 Kasım 1964 tarihleri arasında Rusya'ya gitmiş, bu ziyaret 25 yıl aradan sonra ilk kez gerçekleşmiştir.

Resim 22: Türk -Sovyet Dışişleri Heyetleri Toplantısı- Sovyet Rusya (Quasımlı, 2013, s. 106)

İki ülke arasında devam eden karşılıklı ziyaretler zamanla somut neticelerini vermeye başlamıştır. Sovyet Dışişleri Bakanı Gromiko'nun 17 Mayıs 1965'te Türkiye'ye gelmesiyle devam eden süreç sonrasında⁵⁰, aradaki iktisadi ilişkilerin de yoğunlaşmasına eş doğrultulu olarak, sanayi tesislerinin projelerinin gerçekleştirilmesi için malî ve teknik yardım almak üzere Başbakan Suat Hayri Ürgüplü 9-17 Ağustos 1965'te Moskova'ya resmî bir ziyarette bulunmuştur. Ziyarette gerçekleştirilen görüşmelerde İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dahilinde inşa edilecek sanayi tesisleri ele

⁵⁰ Mezkûr ziyaret 1931 yılında M. M. Litvinov'un Türkiye'ye ziyaretinden beri Dışişleri Bakanı seviyesinde Sovyetlerin Türkiye'ye yaptıkları ilk ziyaretidir. (Quasımlı, 2013, s. 147)

alınmış, tesisler için Sovyetler'den 10 yıllığına %2.5 faizli kredi alınması ve bunun mal karşılığı ödenmesi kararlaştırılmıştır. Sanayi tesislerinin inşaat masraflarının %40'ını Türkiye ve %60'ını da Sovyet Rusya üstlenmiştir. (Polatoğlu,2019, s. 484)

İlişkilerin ziyaret ve toplantı düzleminden sonra Sovyet Rusya ile akdedilecek anlaşmanın içeriği hakkında görüşmelerde bulunmak amacıyla Sovyet Rusya Başbakanı Aleksey Kosigin 20-27 Aralık 1966 tarihinde Türkiye'ye gelmiştir. Mezkur anlaşmaya dair Başbakan Süleyman Demirel ile temaslarda bulunan Aleksey Kosigin verdiği bir demeçte şunları belirtmiştir: “Ülkelerimiz arasındaki ekonomik işbirliği başarıyla gelişebilir. Sovyetler Birliği diğer ülkelere kendi ulusal sanayilerini kurlmalarını ve dolayısıyla ülkelerinde işsizliği önlemelerini sağlayacak bir ekonomik yardım ve ekonomik işbirliğinden yanadır. Ülkenizin ekonomi yönünden gelişmesini, halkınızın refah düzeyinin yükselmesini istiyoruz.”(Ugolkov, Trush, & Urazova, 1975 ve Polatoğlu, 2019, s. 485)

Yapılan bu ön çalışmalar ve ikili ekonomik ilişkilerin gelişmesini müteakip 25 Mart 1967 tarihinde “*Bazı Sınai Tesisler Kurulması İçin Türkiye İle Sovyetler Birliği Arasında İmzalanan Anlaşma*”⁵¹ imzalanmıştır. (Cankaya, 2013, s. 227 ve T.D.Ç.İ., 1973, s. 135) Anlaşma uyarınca; başta yıllık 1.000.000 ton çelik kapasiteli bir entegre demir-çelik tesisinin kurulmasının yanında alüminyum fabrikası, baraj ve hidroelektrik santrali, petrol rafinerisi, sülfirik asit fabrikası gibi bir dizi fabrikanın yapımı kararlaştırılmıştır⁵². (Cankaya, 2013,s 227 ve Polatoğlu, 2019, s. 485)

Anlaşmaya göre kurulacak fabrikalar için Sovyetlere tarım ürünleri ve maden cevherleri verilmesi kararına varılmış, bu kapsamda Rusya'ya ; pamuk, tütün, fındık, kuru üzüm, zeytin, tiftik, canlı hayvan, narenciye yaprağı, boksit cevheri, alümina, cıva, çinko cevheri, antımuhan cevheri başta olmak üzere tarımsal ve sınai ürünler transfer edilmiştir. (Cankaya, 2013, s. 227-28)

Tesislerin kurulmasına karar verilmesinin ardından 7 Mayıs 1968 tarihli anlaşma uyarınca ayrıntılı projelerin yapılması işi 2.7 milyon dolara Sovyet Rusya'ya verilmiştir.

⁵¹ Detay için Bkz: Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasında Akdolunan 8 Ekim 1937 Tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşması, Sınai Tesisler Kurulması İçin İmzalanan 25 Mart 1967 Tarihli Anlaşma, Bu Anlaşmayla İlgili 12 Şubat 1970, 20 Mart 1970 ve 5 Ağustos 1970 Tarihli Anlaşmaları ve 21 Nisan 1971 Tarihli Ek Protokol.

⁵² Bkz Ek 10: İsdemir Kuruluşu Adına Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği Arasında İmzalanan Anlaşma'nın Resmî Gazete 'de Yayımlanan Kararname Onayı (Resmî Gazete ,1967, s. 12611)

Fizibilite etütlerinin hazırlanması, Rusya tarafından yapılan projenin tetkik edilmesi ve proje için müşavirlik hizmetlerinin yürütülmesi adına 7 Mart 1967 tarihinde İngiliz John Miles and Partners Ltd. firması ile 5 yıl süreli anlaşma yapılmıştır. (T.D.Ç.İ, 1973, s. 135) Fabrikaların 1974 yılında bitirilmesi ilk aşamada öngörülen konulardan olmuştur. Başlangıçta 1 milyon ton olarak hesaplanan fabrika kapasitesinin 1972 yılında 2 milyon tona çıkarılması kararlaştırılmıştır. İlerleyen safhalarda da kapasitenin artırılacağı öngörülmüştür. (Barutçugil, 1978, s. 100-101) İsdemir tesis alanı için İskenderun'un 15 km kuzeyinde sahile nazır 15.000.000 m2'lik bir alan tahsis edilmiştir. Yapılan ilk maliyet analizlerinde, fabrika projesinin 2.242.503.000 lira iç ve 2.449.916.000 lira dış harcama olmak üzere toplamda 4.692.419.000 liraya mal olacağı tahminlerinde bulunulmuştur. Ancak, fabrika inşaatının başlangıç ve bitiş tarihi olarak belirlenen 1966-1974 dönemindeki son hesaplamalara göre proje bedelinin 6.315.000 liraya erişeceği öngörülmüştür. (Polatoğlu, 2018,s.633)

İsdemir'in kuruluşuna ilişkin 27 Ocak 1970 tarihinde mecliste yoğun müzakereler yapıldığı görülmektedir. A.P. Meclis Grubu adına Zonguldak Milletvekili Fevzî Fırat, aynı bölge vekili Ahmet Güner ve Sivas vekili Ahmet Durakoğlu arasında Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü ve özellikle İskenderun'da kurulacak üçüncü tesislere ilişkin yoğun konuşma ve tartışmalara şahit olunmuştur. Kastamonu vekili Hasan Tosyalı ise aynı birleşimde şu ifadeleri kullanmıştır:

“Üçüncü çelik sanayiimiz İskenderun'da 1973 te bittiği zaman bizim, bugünkü çeliğe karşı açlık durumumuz devam edecek, hiç değişmeyecek. Çünkü memleket endüstri bakımından, imal bakımından gitikçe inkişaf ediyor, yani 1973 e vardığımız zaman bugünkü darlık kendini muhafaza edecektir. Bu bakımdan Hükümetimizin ve ilgili bakanlarımızın dördüncü, beşinci çelik sanayiinin kurulması yolunda gayret sarf etmelerini istiyoruz” (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 2, 1970)

1970 yılında TBMM'de bu minvalde cereyan eden görüşmelerin akabinde dönemin Sanayi Bakanı Salahattin Kılıç, milletvekillerine ülkenin demir çelik işletmeleri ve kurulacak üçüncü tesislere ilişkin geniş bir izahatta bulunmuştur. (TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 2, 1970) Bunun yanı sıra İsdemir'in kuruluşu için anlaşmaların onaylanmasından Sovyetler Birliği'nden ithal edilecek teçhizata kadar yoğun bir şekilde ilgili kararnameler çıkartılarak işlemlerin hızlı bir şekilde tesis edilmeye gayret edildiği anlaşılmaktadır. (BCA, 1968,30.18.1.2/218.29.16 ve BCA, 1970, 30.18.1.2/251.37.16)

Hazırlık çalışmalarının tamamlanmasının ardından İsdemir tesislerinin temel atma töreni Başbakan Süleyman Demirel ve geniş devlet erkanının katılımıyla 3 Ekim 1970 tarihinde gerçekleştirilmiştir. (TDÇİ,1977,s.27) Başbakan tesislerin açılışı için İskenderun'da yaptığı konuşmada ülkenin iktisadi bir kalkınma savaşı içerisinde olduğunu vurgulayarak 1975 yılında açılması planlanan tesislerin 6.5 milyar liraya mal olacağını ifade etmiştir.

Resim 23: İsdemir Temel Atma Töreni (Dünya, 1970, s. 1)

İsdemir'in yapılan taslak iş programına göre,1974 yılının Eylül ayında tecrübe işletmesine ,1975 yılının Aralık'ında ise kesin işletmeye alınması planlanmıştır. Bununa beraber zaman zaman yaşanan bazı zorluklar neticesinde tarihlerde zorunlu revizyonlara gidilmek zorunda kalınmıştır. (Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri, 1973, s. 136) Tesislerin inşaatı tamamlanan 1.000.000 ton/yıl kapasiteli ilk ünitelerinden; Kuvvet Santrali 26 Mayıs 1975, Kok Fabrikası 27 Ekim 1975 ve 1 numaralı Yüksek Fırın "Cemile" 28 Aralık 1975 tarihinde faaliyete alınmıştır. (TDÇİ,1977,s.27-9)

İsdemir resmi açılış töreni, bu ünitelerin peyderpey faaliyete alınması ile eş doğrultulu bir vakitte,28 Aralık 1975 tarihinde geniş katılımı ve coşkulu bir kalabalık eşliğinde gerçekleştirilmiştir. Tesislerin açılışı; Başbakan Süleyman Demirel'in davetlisi olarak Türkiye'ye 1975 yılının Aralık ayında bir ziyaret gerçekleştiren Sovyet Rusya Başbakanı

Kosigin ile Başbakan Süleyman Demirel tarafından yapılarak ülkenin ve bölgenin en büyük ağır sanayi yatırımı faaliyet hayatına başlamıştır. (Quasımlı, 2013, s. 493)

Resim 24: İsdemir Resmi Açılış Töreni (Milliyet ,1975, s. 1)

Toplam maliyetinin dönemin en önemli devlet girişimlerinden olan Keban Barajı, Seydişehir Alüminyum Tesisleri ve Boğaz Köprüsüne eşit olarak nitelendirildiği Türkiye'nin üçüncü demir çelik tesisi, bu anlamda ciddi bir maliyet ve işgücü harcanarak hizmete alınmıştır. İsdemir'in açılışı vesilesiyle Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, İsdemir tesislerinin Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ilişkilerin daha da ilerleyeceğinin kanıtıdır minvalinde ileriye dönük ikili ilişkilere atıf yapan mesajlar vermiştir. (Milliyet ,1975) Açılış töreninde konuşma yapan Sovyet Rusya Başbakanı Kosigin fabrikanın yapımında emeği geçen Türk işçilerine, mühendislerine ve Sovyet uzmanlarına teşekkürlerini bildirmiş, bu emek ile iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişimine

büyük hizmetler edildiğini ifade etmiştir. Sovyet Rusya teknolojik destek ve yardımı ile Türkiye'de inşası gerçekleştirilen tesislerin Türk ekonomisinde yapacağı katkılara değinen Kosigin: "İki ülke arasındaki işbirliği büyük bir potansiyele maliktir ve yeni olumlu hedeflere doğru büyük açılımlar vaat etmektedir" sözlerini kullanmıştır. Başbakan Demirel ise "Keşke hergün böyle fabrikalar açsak, ben ıslanmaya razıyım.Türkiye'nin millî sanayisinin gelişiminde gösterdiği yardımlardan dolayı SSCB hükümetine teşekkür ediyorum. Bugün açılışını yaptığımız bu fabrika, karşılıklı menfaat doğrultusunda gelişen Türk-Sovyet dostluğunun sembolüdür. Bu fabrika, Türkiye'nin ağır sanayisinin temel taşlarından biridir" demiştir. (Quasımlı, 2013, s. 442)

Tesislerin işleme alınması akabinde ilk yıl olan 1976'da İsdemir 1.Yüksek Fırını'ndan 303 bin ton pik üretilmiştir. Çelik Konstrüksiyon Atölyelerinde aynı yıl 1000 ton imalat yapılmıştır. 1977 yılında kütük, profil ve yuvarlak haddehanelerinde üretime başlanması, kuruluş safhasının tamamlanması ile üretim kapasitesinin 1 milyon tondan 2.2. milyon tona çıkarılması planlanmıştır. İsdemir, fabrikalar alanı ve Sosyal tesisler ile birlikte toplam 1750 hektarlık bir alana yerleşmiştir. Sosyal alanların ve lojmanların da yer aldığı kompleks içinde 1976 yılı sonu itibariyle 1703 lojman inşası tamamlanmıştır.(TDÇİ,1977,s.27-28) Ayrıca tıpkı diğer entegre demir-çelik tesislerde hayata geçirildiği üzere işçilerin artan sayısına eş doğrultuda fiziki ve sosyal kapasitenin artırılması çalışmaları yapılmıştır. Kompleks dahilinde misafirhane, lokanta, sinema, yüzme havuzu, spor tesisleri ve ilkokul gibi ihtiyaçlar adına altyapı ve üstyapı faaliyetleri peyderpey hayata geçirilmiştir. Öte yandan, tıpkı diğer fabrikalarda vaki olduğu üzere, yaşanan istihdam ve kentleşmeye bağlı olarak gereksinim duyulan yol, ışıklandırma ve ağaçlandırma gibi faaliyetler de bir program halinde ilerletilmiştir. (Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri, 1973, s. 147)

Resim 25: İsdemir Sosyal Tesisleri ve Fabrika (TDÇİ,1977,s.27)

1975 yılında 1,1 milyon ton/yıl çelik blum üretim kapasitesi ile hizmete alınan İsdemir, yapılan I. tevsiatla 1984-85 yılından itibaren 2,2 milyon ton/yıl çelik blum kapasitesine erişmiştir. (Cankaya, 2013, s. 229) Aradan geçen süre zarfında TBMM'de yine gündemdeki yerini koruyan İskenderun bölgesi ve İsdemir için 2000'li yıllara gelindiğinde özelleştirme süreci yaşanmıştır. Müessesenin hisselerinin tamamı, 31 Ocak 2002 tarihli

Hisse Devir Sözleşmesi marifetiyle ve -tesislerin yassı çelik üretim modalitesine geçilmesine dönük gerekli yatırımların yapılması kaydı ile- Erdemir'e devredilmiştir.

Türkiye, devlet eliyle yatırım yaptığı ve bölgenin en büyük ağır sanayi kuruluşunda Sovyet teknik ve teknolojisini tercih etmiştir. Bunun ikili ilişkiler bağlamında önemli sebep ve sonuçlarının yanı sıra Sovyet Rusya'nın birçok bölgede devasa demir çelik yatırımları yapmış olması ve bu konuda başta ABD olmak üzere Batı bloğuyla rekabet eder noktaya evrilmiş olmasıyla da ilgili olduğu yorumları yapılabilir. İsdemir'de tıpkı diğer entegre fabrikalar gibi ilerleyen dönemlerde belirli ölçeklendirme ve kapasite sorunları yaşanmıştır. Öte yandan, çeşitli evrelerde tevsiat işlemlerine gidilmiş, 2000'li yıllarda özelleştirme sürecine dahil edilmiştir. Günümüze gelindiğinde, yıllık 6 milyon tona yaklaşan çelik üretim kapasitesi ile ülkenin tek ve en büyük yassı/uzun çelik üretim tesisi İsdemir dahil olmak üzere 1980 yılından önce devlet eliyle inşa edilen tüm entegre demir-çelik tesisleri, özel kesim tarafından faaliyetlerini sürdürmektedir.

SONUÇ

Dünya iktisadi tarihinde sanayi coğrafyaları ve üretimin evreleri incelendiğinde demir çelik mamullerinin en sık karşılaşılan ürünlerden birisi olduğu görülecektir. İnsanlar bu sağlam metali gündelik hayatın hemen her safhasında kullanmışlar, ilkçağlardan bu yana güvenlik materyallerinin temel girdisi yapma eğiliminde olmuşlardır. Türkler de çok eski destanlarına yansıyacak şekilde demire değer vermişlerdir. Demircilik toplum nazarında övülen, kalifiye bir meslek hatta günlük yaşamın önemli bir unsuru şeklinde tasavvur edilmiştir. Osmanlı aynı şekilde demircilik faaliyetlerinde Avrupa toplumu ile bir müddete kadar teknik bakımından yarışır vaziyette olmuştur. Özellikle harp sanayinde demir, müstesna bir konuma sahiptir. Top döküm ustaları da adeta maharetlerine göre rütbelenmiştir. Batı Avrupa'da bilim ve teknikte 18.yy.'la doğru yaşanan ilerlemeler doğal bir olguyu, Sanayi Devrimlerini doğurmuştur. Sanayi Devrimleri insanoğlunun üretim tarihindeki en büyük sıçramaya neden olarak bütün üretim faktörlerini etkilemiştir. Demografik, sosyal, iktisadi, kültürel vb. hayata dokunan her alanda büyük değişimlere sebebiyet vermiştir. Ulaşım imkanları artmış, kentleşme oranı yükselmiştir. Makine ekonominin her alanına hâkim olmuş, hammadde ve meta birincil önem kazanmıştır. Demiryolları ve uzun menzilli gemiler radikal etkiler doğurmuştur. Tüm bu etkilerin en önemli ana maddelerinden birisi ise demir çelik olmuştur. *Demir olmasa idi medeniyet bu derece terakki edemezdi* tezinin tezahürü şeklinde başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletleri kıyasıya bir sanayileşme ve ağır sanayi yarışına girişmişlerdir. Osmanlı bu yarışa katılmak istemiş, çok zaman gelişmeleri yakından takip etmiş, ancak idari ve iktisadi faktörler hızlı refleks verilmesinin önüne geçmiştir. Beşerî sermaye zayıf kalmış, zira girişimci bir orta sınıf teşkil edilememiştir. Özellikle sınai üretim ve madencilikle iştigal eden kesimin çalışan nüfusun yaklaşık %5-6'sı civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu bağlamda harb sanayi temelli tesisleşme yoluna gidilerek Zeytinburnu Demir Fabrikası gibi önemli mesafeler kaydedilmiştir. Cumhuriyet döneminde ise daha ilk yıllardan Türkiye'de Demir Çelik sanayinin tesis edilmesinin önemi üretim, tüketim ve kalkınma özelinde diğer gelişmiş sanayilerle kıyaslanmak suretiyle vurgulanmış, bu denli stratejik önemi haiz sanayinin bir an evvel kurulması gerektiğinin altı çizilmiştir. Cumhuriyet hükümetlerince demir çelik üretimi bir bağımsızlık simgesi olarak görülmüştür. İlk kurucu kadrolar ve tek partili dönemde önemli bir paradigma değişikliğine gidilerek devlet işletmeciliği ile ağır sanayinin tesisi yaklaşımı benimsenmiş, ülke ve bölgenin ilk kalkınma/sanayi planlarına demir çelik sanayi yatırımları dahil edilmiştir.

Çok partili hayat da tüm hükümetler nezdinde, kimi görüşlerin aksine, iktisat politikaları, ekonominin genel yönelimi ve koordinatları üstünde hissedilir bir değişiklik ve dönüşüm meydana getirmemiştir. Dönemin iktisadi hadiselerinin ve başlıca değişim/dönüşüm noktalarının gözden geçirilmesi bu görüşü doğrulayacaktır. Dolayısıyla başta Kardemir olmak üzere Erdemir ve İsdemir sanayi tesisleri her zaman gözde ve gündem maddesi olmuş, bunlara dönük teknolojik yatırımlar sürdürülmüştür. Türkiye bu süreçlerde önemli ölçüde yerli uzman bilgi ve becerisinin yanı sıra yabancı uzmanlardan da raporlar temin etmek suretiyle yararlanmıştır. Ayrıca mezkur 3 devlet kuruluşu da yabancı firmaların müşavirlik ve denetimi uhdesinde kurulmuştur. Başta Kardemir için İngiltere, sonra Erdemir için ABD ve en son İsdemir Sovyet teknolojisi ve uzmanlığıyla inşa edilmiştir. Ülke tercihleri ise özellikle dış politika ve dengelerin hassas bir düzlemde yürütülmek zorunda olduğunun göstergesi mahiyetindedir. Türkiye zamanla kendi kalifiye beşeri sermayesini oluşturarak tüm tesisleri kendi sevk ve idaresi altına almıştır. Dönemsel olarak iniş çıkışlar olsa da Türkiye Demir Çelik sanayi her zaman pozitif bir ivme seyri göstermiştir. Bu çalışmada esas olarak 1980'li yıllara kadar kuruluş safha ve süreçleri ele alınmıştır. Bu dönemden sonra da dünya ekonomisi ve sanayi ile farklı bir eklemlenme evresine girilerek özel kesim ve EAO odaklı bir üretim yapısına dönüldüğü müşahade edilmiştir.

KAYNAKÇA

İnceleme Eserleri ve Akademik Çalışmalar

- Agoston, G. (2006). *Barut Top ve Tüfek- Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Çev: M.T. Akad. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Akay, T. (2015). Osmanli Devleti'nde Patent Sisteminin Gelişimi, The Development of Patent System In The Ottoman State. *Legal Fikri ve Sınai Haklar Dergisi*, s. (11) S.23-56.
- Aksoy, A. (2016). Geleneksel Devletten Modern Devlete: Sanayi Devrimi Ve Kamu Yönetimi Düşüncesinde Değişim. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, S. 31-37.
- Altın, Y. (2000). *Kırıkkale 2000*. Kırıkkale: Çetin Matbaacılık.
- Altıntaş, K., & Öcal, F. M. (2018). Dördüncü Sanayi Devriminin Emek Piyasaları Üzerindeki Olası Etkilerinin İncelenmesi ve Çözüm Önerileri. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi-International Journal of Society Researches*, S.2066-2092.
- Apaydın, A. (2020). Zonguldak Şehrinin Kömüre Bağlı Tarihi ve Talihi Üzerine Bir İnceleme. *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, S. 1-20.
- Aracı, E. (2012). *Yusuf Agah Efendi, The First Turkish Ambasssador in London in 1973*. London: Diplomat .
- Ashton, T. (1955). *An Economic History of England: The Eighteenth Century*. London and New York: London: Methuen; New York: Barnes and Noble.
- Atatürk, M.K. (1937). *Atatürk'ün TBMM Açış Konuşmaları*. Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- Atatürk, M.K. (1959). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*,.Der: Nimet UNAN. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Atatürk, M. K. (2015). *Nutuk*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Atay, F. R. (1965). Şayak. *Sümerbank Aylık Endsütri ve Kültür Dergisi*, s. 53/5 S.12.
- Ayan, E. (2021). Türkiye'nin ilk Kalkınma Bankası: Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının faaliyet hayatının eleştirel analizi. *History Studies*, s. 13/3 S.727 - 750.
- Aydemir, Ş. S. (1993). *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydın, M. B. (2018). Karabük'te 'Fabrika'nın Kuruluşu ve İlk İşçiler: 1940'lı Yıllarda Çeltik Tarlasından Sanayi Kentine Dönüşüm. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* , s. 65 S.265-28.
- Aysan, M. A. (2000). *Atatürk'ün Ekonomik Görüşleri*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Bağır, R. (2002). Planlı Kalkınmaya Geçişte Rol Oynayan Faktörler ve Planlı Kalkınma Döneminin Başlaması (1963-1967). *Akademik Açı*, s.4 S.4-36.

- Başış, A. İ. (1999). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk-Müslüman Burjuvazi Oluşturma Çabaları. E. G. Eren içinde, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c 3 (s. 543-547). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Barutçugil, İ. S. (1978). *Türkiye'de Demir Çelik Endüstrisi*. İstanbul: Bilmen Yayıncılık.
- Baş, A. (2019). Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Karabük Ziyareti 1938. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 5/7, S.99-111.
- Baş, Y. (2011). Kıyı Demir Madeni ve Humbarası. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, s. 6 S.409-430.
- Başer, N. E. (2011). *I. Sanayi Devriminde Teknolojik Gelişmenin Rolü*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Bayur, H. (1965). Türkiye'nin Sanayileşme Yoluna Girişi. Sümerbank içinde, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi* (s. 45). Ankara, C5, Sayı 53: Sümerbank Yayınları.
- Belge, M. (2008). *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları.
- Berghahn, V. R. (2005). *Imperial Germany 1871-1918 (Revised Edition): Economy, Society, Culture and Politics*. New York: Berghahn Books.
- Beşirli, M. (2004). Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Türk Ordusunun Top Mühimmatı Alımında Pazar Mücadelesi: Alman Friedrich Krupp Firması ve Rakipleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* : s.15, S.169-203.
- Birnie, A. (1944). *An Economic History of Europe 1760-1939*. London: Methuen and Co. LTD.
- Bıyık, Y., & Özkale, N. L. (2017). Demir Çelik Endüstrisi Üretim Yöntemleri ile İhracat, Katma değer ve Karbon Emisyonu Azaltma Politikaları Arasındaki İlişki. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, ICMEB17 Özel Sayısı*, 718-735.
- Boratav, K. (1974). *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, K. (2003). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye'de Devletçilik*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Braudel, F. (1996). *Uygarıkların Grameri*, Çev. M.A. Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- C.H.F. (1931). *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, 3. Büyük Kongre, 10 Mayıs 1931*. Ankara: TBMM Matbaası.
- Candan, E. (2013). *Atalarımızın Gök Tanrı Dini*. İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları.

- Cankaya, M. (2013). *Cumhuriyet Dönemi Teknoloji Tarihi (Tarım Alet ve Makineleri, Demir Çelik ve Demiryolu Teknolojileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Chandler, A. D. (1992). Organizational Capabilities and the Economic History of the Industrial Enterprise. *Journal of Economic Perspectives*, S.79-100.
- Clark, E. (2012). Osmanlı Sanayi Devrimi. H. İnalcık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat- Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 755-772). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çabuk, S., Demir, K., & Gökyer, E. (2016). Cumhuriyet'in Yeni Kenti Karabük'ün 1937 – 1988 Dönemi Mekânsal Gelişimi ve Şehir Planları. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 2 S.20-39.
- Çelebi, I. (1979). *Türkiye'de Demir-Çelik Sanayi'nin Yapısı ve Sorunları*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.
- Çerikan, F. U. (2014). *Türk Kültüründe Demir*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Çetin, B. (2012). Hatay'da Kentleşmenin Seyri (1940-2009) ve Mekansal Dağılışı. *Doğu Coğrafya Dergisi*, s. 28 S.231-258.
- Danışman, G. (2007). Ottoman Mining and Metal Working in the Balkans: Its Impact on Fire-Arms Technology of Southeast Europe (15-17 th centuries). *1001 Inventions - Discover the Muslim Heritage in our World* (s. 1-11). Manchester: Foundation for Science and Technology and Civilization Publication.
- Daunton, M. (1995). *Progress and Poverty An Economic and Social History of Britain 1700-1850*. New York: Oxford University Press.
- Deane, P. (1979). *The First Industrial Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Demir, Ö. (2017). *İkinci Dünya Savaşı'na Kadar Türkiye'de Madencilik Alanında Gelişmeler*. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi: s.40 S.478-490.
- Demokrat Parti. (1950, Aralık 27). *BİTMEZAT*. <https://www.bitmezat.com/>: <https://www.bitmezat.com/urun/7735793/cumhurbaskani-celal-bayar-in-zonguldak-karabuk-fabrika-gezi-programi-1950-dem> adresinden alındı
- Deniz, Ö. (2019). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çalışma Hayatının Uzmanlaşma Süreci ve Sovyetler Birliği'nin Etkisi. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 9(2),S.504-521.
- Diamond, J. (2001). *Tüfek, Mikrop ve Çelik, Çev. Ülker İnce*. Ankara: Tübitak Yayınları.
- DİSK Metal İşçileri Sendikası Raporu. (2003). *Demir-Çelik Sektörü*. İstanbul: Birleşik Metal İş Yayınları.
- DP Parti Programı, (1946). *Demokrat Parti Programı 1946 Madde 44*. Ankara: DP.
- DPT, (1963). *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-1967*. Ankara: Devlet Matbaası.

- DPT, (1968). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972*. Ankara: Devlet Matbaası.
- Düzkaya, H. (2017). Türkiye'de Sanayileşme ve İktisadi Gelişme (1946-2010). E. E. Yazıcı içinde, *Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* (s. 151-182). Ankara: Akçağ Kitabevi.
- Eğilmez, M. (2018). *Tarihsel Süreç İçinde Dünya Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ekrem, E. (1997). Eski Türklerde Demircilik ve Bakırcılık. *Bilge Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi*, S.6-9.
- Eldem, V. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Ankara: Atatürk Kültür , Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Engin, T., & Özkan, Y. (2005). *MTA'nın Maden Arama Tarihçesi*. Ankara: Maden Etüd ve Arama Dairesi Başkanlığı.
- Ercan, C. A. (2014). *Germen Mitolojisinde Yaratılış. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi :s.18 (1)*, S.121-132.
- Erdal, İ. (2020). CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA YABANCI İŞÇİ VE UZMAN İSTİHDAMI POLİTİKASI; HEREKE KUMAŞ FABRİKASI ÖRNEĞİ. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, s. 9(67) S.611-624.
- Erdal, İ. (2021). *Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Erdem, E. (2016). Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.17-44.
- ERDEMİR. (1963). *1963 Faaliyet Raporu*. Ereğli: Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları T.A.Ş.
- Ergin, O. N. (1995). *Mecelle-i Umuri Belediye*, Cilt 2. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.
- Ersoy, H. L. (2013). *Belgelerle Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın kurulma süreci ve Karabük*. İstanbul: Alioğlu Matbacılık.
- Erten, M. (1971). Üçüncü Demir ve Çelik Fabrikalarının Kuruluş Yeri Seçiminde Uygulanan Usûl Ve Alınan Sonuç. *Scientific Mining Journal*, s. 5 S.21-29.
- Eşiyok, B. A. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması. *Mülkiye Dergisi* ,s.34 (266),S.67-108.
- Faroghi, S. (2000). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler,Çev. Neyyir Kalaycıoğlu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Fındıkoğlu, Z. (1961). *1960-1961 Sosyoloji Konferansları "Karabük'ün Teşekkülü ve Bazı Demografik ve İktisadi Meseleler"*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Neşriyatı .
- Forrester, R. (2016). History of Metallurgy. R. Forrester içinde, *How Change Happens: A Theory of Philosophy of History, Social Change and Cultural Evolution* (s. 2). Best Publication Limited.

- Freeman, C., & Soete, L. (2003). *Yenilik İktisadı, Çev. E. Türkcan*. Ankara: Tübitak Yayınları.
- Genç, M. (1999). XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayinde Gelişmeler ve Devletin Rolü. E. G. Eren içinde, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c 3 (s. 263-268). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Genç, M. (2014). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Giddens, A. (1994). *Modernliğin Sonuçları, Çev. E. Kuşdil*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giz, A. (1970, Nisan 15). Demir Üzerine. *Sanayi Dergisi*, s. 50 S.21-3.
- Gökalp, Z. (2018). *Türk Medeniyet Tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- Granigg. (1936). "Türkiye Demir Endüstrisi ve Ham Maddeleri". *Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası*, s. 4 S.7-10.
- Güler, İ. (2000). XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi* s.2, S.121-158.
- Güran, T. (2014). *İktisat Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Heaton, H. (2005). *Avrupa İktisat Tarihi, Çev. M. A. Kılıçbay*. Ankara: Paragraf Yayınevi.
- Hill, M. R. (2006). Russian Iron Production In The Eighteenth Century. *Icon*, s.12,S. 118-167.
- Hobsbawm, E. (2003). *Devrim Çağı 1789-1848, Çev. B.S. Şener*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Hughes, T. (1988). *Networks of Power Electrification in Western Society 1880-1930*. Baltimore and London: The John Hopkins University.
- İlkin, A. (1998). *Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- İlkin, A. (2012). Türkiye'de Sanayi Politikası (1923-1973). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, S.377-423.
- İnalcık, H. (2012). Tanzimat Nedir? H. İnalcık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 29-56). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2018). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV-Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. & Quataert, D. (1994). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- İnan, A. (1972). *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnan, A. (1998). *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnan, A. (1973). *Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- İnan, A. (1982). *İzmir İktisat Kongresi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İncekara, A. (1985). *Türkiye'de Sanayileşme Politikaları ve İhracata Yönelik Stratejiye Geçiş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Karacakaya, R., Yücedağ, İ., & Yılmaz, N. (2013). *Arşiv Belgelerinde Karabük*. İstanbul: Karabük Valiliği Kültür Yayınları.
- Karakuzulu, Z. (2002). *KARADENİZ EREĞLİ İLÇESİNİN COĞRAFYASI*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı Tarihi VI. Cilt Islahat Fermanı Devri (1856 - 1861)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karaoğlu, Ö. (1994). *XIX. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşme Teşebbüsleri ve Zeytinburnu Demir Fabrikasının Kuruluşu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Karaoğuz, D. (2017). *Bir Zamanlar Zonguldak*. Ankara: Çaycuma Belediyesi Kent Kültürü Yayınları .
- Karatay, A. (2018). *Demir Çelik Karabük Bir İşçi Kentinin Hikayesi*. İstanbul: İletişim.
- Karpat, K. H. (2019). *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kasalak, K. (2012). "Teşviki Sanayi Kanunları ve Türkiye'de Sanayileşmeye Etkileri". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 27 S. 65-79.
- Kaya, L. G. (2016). Karabük Kent Kimliği İçinde İstasyon Binasının Yeri. *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*. Sakarya.
- Kazgan, G. (2012). Dünden Bugüne Küreselleşmenin Ekonomik, Tartışma Notu 2012/53. Ankara. *Türkiye Ekonomi Kurumu*, S.1-20.
- Kazgan, G. (2013). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kepenek, Y., & Yentürk, N. (2001). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kesebir, Ş. (1930). *İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor*. Ankara: TBMM Matbaası.
- Kessler, G. (2012). Zonguldak ve Karabük'teki Çalışma Şartları ,Ekmel Zamil, T. E. *Journal of Social Policy Conferences*(2).
- Keyder, Ç. (2015). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kiper, M.(2004). Fabrikalar Kuran Fabrika Kardemir ve Türkiye Cumhuriyeti Demir-Çelik Öyküsü. *TMMOB*, s.1(5), S. 20-42.
- Kiper, M. (2010). Paydossuz Bir Yaşam: Selahattin Şanbaşoğlu. *Mühendislik Mimarlık Öyküleri (TMMOB)*, s. 4(05) S.27-45.
- Kıray, M. (1964). *Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*. Ankara: İletişim Yayınları.

- Kırlı, E. (2016). Küçük Demir Fabrikası. *Osmanlı İstanbulu IV: IV. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 20-22 Mayıs 2016* (s. 733-750). İstanbul : İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları.
- Koca, M. A. (2008). *Türk Demir Çelik Sanayi için Strateji Önerileri: Bütünleşme ve Ortak Girdi Temini*. Ankara: DPT.
- Koç, E., Şenel, M. C., & Kaya, K. (2018). Dünya'da ve Türkiye'de Sanayileşme I- Strateji ve Temel Sanayileşme Sorunları. *Mühendis ve Makina*, S. 1-26.
- Korhan, T. (2012). Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri Üzerine. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi – Journal of Social Sciences*, s. 24 S.91-104.
- Koyuncu, N. (2018). Osmanlı Devleti'nde Esnaf Gediklerinin Hukuki Esasları, Gelişimi ve İlgaı. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.26, S.2, 47-76.
- Kuran, T. (1999). Osmanlı Lonca Teşkilatı Üzerinde İslami Etkiler. E. G. Eren içinde, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c 3 (s. 97-112). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kuruç, B. (1987). *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kurugöl, S., & Küçük, S. G. (2015). Tarihi Eserlerde Demir Malzeme Kullanım ve Uygulama Teknikleri. 5. *Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu Cilt 2* (s. 521-536). Erzurum: İnşaat Mühendisleri Odası.
- Kurz, H. D. (2017). *İktisadi Düşünce Tarihi, Çev. H. Bilir & E. Değirmenci.*. Ankara: Heretik Yayıncılık
- Kutay, C. (1939). *Celal Bayar*. İstanbul: 1.Cilt Kenan Basımevi.
- Kutay, C. (1939). *Celal Bayar*. İstanbul: 2.Cilt Kenan Basımevi.
- Kutay, C. (1939). *Celal Bayar*. İstanbul: 3. Cilt Kenan Basımevi.
- Kuyucuklu, N. (1970). *Türkiye'de Demir Çelik Sanayi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Doçentlik Tezi.
- Kuyucuklu, N. (1982). *İktisadi Olaylar Tarihi*. Kıkırelili: Sermet Matbaası.
- Kuznets, S. (1973). Modern Economic Growth: Findings and Reflections. *The American Economic Review*, S.247-258.
- Küçükkalay, A. M. (1999). Osmanlı Toprak Sistemi-Miri Rejim. E. G. Eren içinde, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c 3 (s. 53-58). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (2013). *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lemos, I. S. (2002). *The Protogeometric Aegean -The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC*. New York: Oxford University Press.
- Lewis, B. (2018). *Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. B.B. Turna*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.

- List, F. (1909). *The National System of Political Economy*. New York: Longmans, Green and Co.
- Maddison, A. (2001). *The World Economy: A Millennial Perspective*. Paris: OECD.
- Maddison, A. (2003). *The World Economy: Historical Statistics 1–2001 AD*. Paris: OECD.
- Manisalı, E. (1980). *Cumhuriyet'in Atatürk Döneminde Sanayileşme Politikası ve Sanayide Gelişmeler*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- McNeill, W. H. (2002). *Dünya Tarihi, Çev. A. Şenel*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti. (1930). *1930 Sanayi Kongresi*. Ankara: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi.
- Mokyr, J. (1999). The Second Industrial Revolution, 1870-1914. *Valerio Castronovo, ed., Storia dell'economia Mondiale*, S.219-245.
- MTA, (1939). Büyüklüklerimiz ve Madenciliklerimiz. *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, S.1-7.
- Namal, Y. (2010). *Atatürk'ün Zonguldak Gezisi*. Ankara: Zonguldak İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Narin, R. (2017). Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalâthanesi Osmanlı Anonim Şirketi. R. Narin içinde, *Satso ile 1 Asır* (s. 141-144). Sakarya: Sakarya Ticaret ve Sanayi Odası.
- Naude, W., & Nagler, P. (2017). Technological Innovation and Inclusive Growth in Germany . *IZA – Institute of Labor Economics, Discussion Paper Series*, S.1-53.
- Necip, S. F. (1887 (2017)). *Osmanlı'nın İlk Ağır Sanayi Kitabı Sanayi-i Cesime*. İstanbul: Kenan Göçer, Okur Akademi .
- Nef, J. U. (1943). The Industrial Revolution Reconsidered. *The Journal of Economic History*, S.1-31.
- Neziroğlu, İ. & Yılmaz, T. (2014). *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları, Cilt 3*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları.
- Nikitin, P. (1974). *Ekonomi Politik I, Çev. H. Konur*. Ankara: Sol Yayınları.
- OBKP. (2019). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı.
- Okyar, O. (1965). The Concept of Etatism. *The Economic Journal*, s. 7 S.98-111.
- Ortaylı, İ. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ortaylı, İ. (2016). *Osmanlı'ya Bakmak*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Ortaylı, İ. (2019). *Tarihin İzinde*. İstanbul: Profil Kitap.
- Oyak, (2017). *Oyak Faaliyet Raporu*. İstanbul: Oyak Maden Metalürji Grubu.
- Ökçün, A. (1968). *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir*. Ankara : A.Ü. SBF Yayınları.

- Ökçün, A. (1975). Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı. *AÜ SBF Dergisi*, s. 30 S.25-43.
- Önsoy, R. (1984). Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası (1839-1876). *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.5-12.
- Özcan, K. (2020). Cumhuriyet Dönemi Sanayi Kentinin Biyografisi: Kırıkkale. *Coğrafya dergisi*, s. 40 S.119-34.
- Özcan, Ü. N. (2017). Anadolu'da Türk Demircilik Sanatı ve Bitlis'in Demirciliği. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 6:2, S.263-292.
- Özkan, Y. (2015). İki Bölge, Tek Kader Paylaşılmayan Topraklar Bosna-Hersek ve Alsas-Loren. *Yedikıta Dergisi* : s.84, S.52-56.
- Özyurt, H. (1981). Atatürk Dönemi Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları ve Türk Ekonomisindeki Yapı Değişikliğine Etkileri (1933-1938). *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, S.119-148.
- Özyurt, H. (2011). Atatürk Dönemi, Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planları ve Türk Ekonomisindeki Yapı Değişikliğine Etkileri (1933-1938). *Istanbul Journal of Sociological Studies*, s. 19 S.119-148.
- Pamuk, Ş. (1993). *100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (2010). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Çev. G. Aksay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2015). *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Patton, M. (2000). "U.S. Advisory Aid to Turkey: The Hines & Kemmerer Mission, 1933-1934". New Haven: Yale Center for International and Area.
- Persson, K. G. (2010). *An Economic History of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Persson, K. G., & Sharp, P. (2015). *An Economic Histroy of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Polanyi, K. (2001). *The Great Transformation The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press Boston.
- Polatoğlu, M. G. (2018). Türkiye Ağır Sanayisinin Öncü Kuruluşlarından İskenderun Demir-Çelik Fabrikası. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 22 S 629-647.
- Polatoğlu, M. G. (2018). *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İlk Planlı Dönem Sanayileşme Faaliyetleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Polatoğlu, M. G. (2019). Türkiye İle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Arasında 1965-1975 Döneminde Gerçekleştirilen Ekonomik İşbirliği ve Yapılan Yatırımlar. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* , s. 65 S.477-96.
- Quasımlı, M. (2013). *Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ilişkileri 1960-1980, Akt. Dr. Alpertunga ALTAYLI*. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi.

- Quataert, D. (2011). *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev. T. Güney. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Resmi Gazete, (1967). *Sayı:12611 2 Haziran 1967*. Ankara: Başbakanlık.
- Resmi Gazete, (1995). *Sayı:22160 3 Ocak 1995*. Ankara: Başbakanlık.
- Rostow, W. (1966). *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*. Ankara: Türkiye Ticaret Odalar, Sanayi Odaları ve Borsaları Birliği Matbası.
- Sarc, Ö. C. (1970). 50 Yıllık Cumhuriyet Döneminde Ekonomik ve Sosyal Bünyedeki Başlıca Değişmeler. *İstanbul İktisat Dergisi*, 30, S.1-4.
- Sarı, K. A. (2019). *Cumhuriyet Dönemi'nde iktisadi açıdan İstanbul-Ankara çekişmesi (1923-1939)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Sarıköse, B. (2020, Ekim). KÖYDEN ŞEHRE: KARABÜK'ÜN KURULUŞU VE ŞEHİRLEŞME SÜRECİ. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, s. 5 S.57-83.
- Saylam, A. (2016). *1920-1938 yılları arasında türkiye'de sanayi ve ticaretin bakanlık düzeyinde kurumsallaşması:kurumsal kuram bağlamında bir inceleme*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Schwab, K. (2016). *Dördüncü Sanayi Devrimi*, Çev. Z. Dicleli. İstanbul: Optimist.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.53-69.
- Sidney H., A. (1974). *Introduction to Physical Metallurgy*. Singapore: McGraw Hill.
- Smith, A. (2007). *An Inquiry Into The Nature and Causes of the Wealth of Nations*. New York: MetaLibri.
- Solnon, J. F. (2019). *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, Çev. A. Berktaş. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sombart, W. (1916). *Der moderne Kapitalismus*. München: Duncker & Humblot.
- Soyluer, S. (2017). Osmanlı Devleti'nde Ağır Sanayi Yatırımlarına Bir Örnek: Yalı Köşkü Demir ve Makine Fabrikası. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVIII/2, 1-23.
- Soyluer, S. (2018). Tüfekhane-i Âmire'yi Mamur Kılmak Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, S. 267-309.
- Spoerl, J. (2017). A Brief History of Iron and Steel Production. C. Mooney içinde, *Inside the Steel Industry* (s. 1-6). Minnesota: Abdopublishing.
- Steinhaus, K. (1999). *Atatürk Devrimi Sosyolojisi I*. İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık .
- Stoughton, B. (1908). *The Metallurgy of Iron and Steel*. New York: McGraw-Hill Book Company.

- Suhara, M. (2013). *A Study of Soviet Industry*. Tokyo: Ochanomizu shobo.
- Şafak, C. (2015). *Ereğli 1965-1980 Çelik İşçileri*. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Şahin, M. (2016). Hines-Kemmerer'in Türk eğitim sistemi hakkındaki görüşleri ve etkileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, s. 9/47 S.294-300.
- Şeni, N. (1978). *Emperyalist Sistemde Kontrol Sanayi ve Ereğli Demir Çelik*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Şenocak, E. (2011). Köroğlu Destanı'nda Simgesel Değerler. *Uluslararası Bolu, Köroğlu Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri* (s. 618-634). Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi BAMER Yayınları.
- T.D.Ç.İ. (1973). *Cumhuriyetin 50.Yılında Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri*. Ankara: Basın Organizasyon.
- Takım, A. (2012). Demokrat parti döneminde uygulanan ekonomi politikaları ve sonuçları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, s. 67 S.157-87.
- Tamzok, N. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden çok partili döneme madencilik politikaları, 1861-1948. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, s. 63 S.179–204.
- Taner, E. (2009). *Osmanlı Esnafı*. Ankara: Grafiker L.T.D.
- Tanyeli, G. (1990). *Osmanlı Mimarlığında Demirin Strüktürel Kullanımı (15.-18. Yüzyıl)*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Restorasyon Programı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Tanyeli, G. (1994). Osmanlı Demir Üretim ve Döküm Merkezleri Üzerine Bir Değerlendirme. K. Önder, B. Nezih, T. Gülsün, & B. Afife içinde, *Maden Döküm Sanatı: Anadolu Sanayi ve Tasarım Tarihinin Ayak İzlerinde* (s. 191-203). İstanbul: Demirdöküm.
- Tanyeli, G. (2017). *Hiçbir Üstad Böyle Kar Etmemiştir Osmanlı İnşaat Teknolojisi Tarihi*. İstanbul: Akın Nalça Kitapları.
- TDÇİ. (1977). *40. Yılında Türkiye Demir Çelik Sanayi*. İstanbul: TDÇİ Genel Müdürlüğü.
- TDK Akalın, Ş. H., & vd. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekeli, İ. (2009). *Sanayi Toplumu için Sanayi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (2009). *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (2010). *Cumhuriyetin Harcı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (2014). *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tezel, Y. (2002). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Thornburg. (1950). *Türkiye Nasıl Yükselir*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.

- Timur, T. (2001). *Türk Devrimi ve Sonrası*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Tokgöz, E. (1998). Ekonomide 75 Yıl. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , s. 16 (1-2), S.1-27.
- Toprak, Z. (2019). *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Torun, İ. (2003). Endüstri Toplumu'nun Oluşmasında Etkili Olan İktisadi ve Sına-i Faktörler. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, s. 1 (4) , S.181-196.
- Toynbee, A. (1894). *Lectures on the Industrial Revolution in England*. London: Lomgmans, Green and Co.
- Tunzelmann, N. v. (2001). Historical Coevolution of Governance and Technology. *The Future of Innovation Studies* (s. 1-24). Eindhoven: Ecis.
- Tümertekin, E. (1954). *Ağır Demir Sanayi ve Türkiye'deki Durumu*. İstanbul: Sucuoğlu Basımevi.
- Tümertekin, E. (1969). *Sanayi Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Tümertekin, E. (2014). Sanayiın Kuruluş Yeri. *Türk Coğrafya Dergisi*, C:17 S:128-137.
- Türk, F., & Kaya, E. (2017). Cumhuriyet Dönemi Türk-Alman İlişkilerinde Sıradışı Bir Aktör: Krupp Firması 1923-1990. *Akademik Bakış*, s. 20 S.121-43.
- Türkcan, E. (1981). *Teknolojinin Ekonomi Politikası*. Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.
- Türkdoğan, O. (1981). *Sanayi Sosyolojisi Türkiye'nin Sanayileşmesi*. Ankara: Töre Devlet Yayınevi.
- Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri. (1973). *Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri*. Karabük: Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri.
- Ugolkov, İ., Trush, M., & Urazova, E. İ. (1975). *Sovyet Gözüyle Türkiye-SSCB İlişkileri, Çev: Güneş Bozkaya-Nadiye R.Bozkaya*. İstanbul: Yar Yayınları.
- Ülgener, S. (1981). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Der Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Velay, A. (1978). *Türkiye Maliye Tarihi*. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu.
- Waldbaum, J. (1980). The First Archaeological Appearance of Iron and the Transition to the Iron. T. a. Wertime içinde, *The Coming of the age of iron* (s. 69-98). New Heaven: Yale University Press.
- Wallerstein, I. (1974). *The Modern World System I*. New York: Academic Press Inc.
- White, L. (1970). *Medieval Technology and Social Change*. New York-London: Oxford University Press.

- Yağcı, M. (2015). *Türk Kültüründe Demir ve Demircilik (VI-XII. Yüzyıllar)*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Y.L. Tezi.
- Yağız, N. (1973). Divriği Demir Madenleri İşletme Tevsiatı. *Madencilik Dergi ve Teknik Kongre Kitaplarında Basılan Yazılar- 3. Kongre Kitabı*, s. 173-185.
- Yaktı, Ö. (2011). İktisadî Kalkınma Yolunda Öncü Bir Danışma Organı: Âlî İktisat Meclisi. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 47, 677-700.
- Yayman, H. (2005). *Türkiye'nin idari reform politiğı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Yazıcı, N. (2011). Kırklareli- Demirköy'deki Fatih Dökümhanesi. *TMMOB Metalürji ve Maden Mühendisleri Odası Dergisi* , s. 160 S.22-25.
- Yazıcı, N. (2016). Trakya'da Bir Osmanlı Sanayi Tesisi: Kırklareli Demirköy'deki Fatih Dökümhanesi Kazıları. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* , s. 152 S.173-188.
- Yazıcı, N. (2017). Demirköy'deki Fatih Dökümhanesi Kazı Çalışmalarında Ulaşılan Sonuçlar (2010-2015). *XX.Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (02-05 KASIM 2016)* (s. 676-691). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- Yıldırım, İ. (1996). Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 12/35 S.387-96.
- Yıldırım, M. (2015). *Osmanlı Demir Çelik Sanayii'nde Atölyeden Fabrikaya Geçiş (1830-1870)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Yıldırım, M. (2016). İstanbul'da Bir Ağır Sanayi Yatırımı: Zeytinburnu Demir Fabrikası. E. C. Yılmaz içinde, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi- Cilt VI* (s. 219-225). İstanbul: İstanbul B.B. Kültür A.Ş. Yayınları.
- Yıldırım, M., & Örnek, İ. (2009). Walt Whitman Rostow'un Kalkınma Aşamaları Yaklaşımına Göre Gaziantep Ekonomisinin İncelenmesi. Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu.
- Yıldırım, O. (1982). *Cumhuriyetten Günümüze Demir Çelik Sanayi*. Ankara: Milli Prodüktüvite Merkezi Yayınları.
- Yıldız, K. (2013). *Demir – Çelik Metalurjisi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi/Metalurji Ve Malzeme Mühendisliği.
- Yurtoğlu, N. (2016). Türkiye'de Zonguldak-Ereğli kömür havzasının yapısal analizi (1920-1960). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, s. 33 S.211-256.
- Yurtoğlu, N. (2019). *Maden İşletmeciliğı ve Maden Politikaları (1923-1960)*. Ankara: Siyasal Yayınevi.
- Yurtoğlu, N. (2017). Cumhuriyet Döneminin en önemli ağır sanayi hamlesi: Karabük Demir ve Çelik Fabrikası (1939-1960). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 33(2) 155-204.

- Yuşkeviç, N. (1933). *“Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mühassısları Tarafından Verilen Raporlar”*. Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası.
- Yücel, F. (2015). *Cumhuriyet Türkiye’sinin sanayileşme öyküsü*. Ankara: TTGV .
- Yüksel & Öncü, A. S. (2023). Âli İktisat Meclisi ve 1931 Tarihli Raporu. *Turcology Research*, s. 77 S.231-43.
- Yüksel, D. Y. (2006). *Rus Modernleşmesi ve Türkiye (1682-1905)* . Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Zaccagnini, C. (1990). The Transition from Bronze to Iron in the Near East and in the Levant: Marginal Notes. *Journal of the American Oriental Society*, 493-502.
- Zaim, S. (2011). Türkiye’nin İktisadi ve Sosyal Gelişmesinde Sanayileşmenin Önemi. *Journal of Social Policy Conferences* , s. 0 (16), S.227-250.
- Zaman, E. M. (2006). Kömüre Giden Demiryolu. M. Kiper içinde, *Mühendislik Mimarlık Öyküleri II* (s. 11). Ankara: Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği.

TBMM Kaynakları

- TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 1, (1920). *Kanun No:3 2 Mayıs 1920*. Ankara: TBMM.
- TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 3, (1925). *Kanun No:633 19 Nisan 1925*. Ankara: TBMM.
- TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 4, (1926). *Kanun No:786 17 Mart 1926*. Ankara: TBMM.
- TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 5, (1927). *Kanun No:1055 28 Mayıs 1927*. Ankara: TBMM.
- TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 5, (1927). *Kanun No:1170 25 Haziran 1927*. Ankara: TBMM.
- TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 11, (1932). *Kanun No:2058 3 Temmuz 1932*. Ankara: TBMM.
- TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 11, (1932). *Kanun No:2064 7 Temmuz 1932*. Ankara: TBMM.
- TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 12, (1933). *Kanun No:2262 3 Haziran 1933*. Ankara: TBMM.
- TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 32, (1950). *Kanun No:5591 8 Mart 1950*. Ankara: TBMM.
- TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 35, (1953). *Kanun No:6068 27 Şubat 1953*. Ankara: TBMM.
- TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 37, (1955). *Kanun No:6559 13 Mayıs 1955*. Ankara: TBMM.
- TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 42, (1960). *Kanun No:7462 28 Şubat 1960*. Ankara: TBMM.
- TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 43, (1960). *Kanun No: 91 30 Eylül 1960*. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 1, (1920). *26.B. 3 Temmuz 1920*. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 27. (1923). *187.B. 5 Şubat 1923*. Ankara: TBMM.

- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 18, (1925). 105.B. 18 Nisan 1925. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 23, (1926). 71.B. 15 Mart 1926. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 27, (1926). 1.B. 1 Kasım 1926. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 32, (1927). 73.B. 28 Mayıs 1927. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 33, (1927). 82.B. 25 Haziran 1927. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 14, (1929). 13.B. 12 Aralık 1929. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 21, (1930). 84.B. 2 Ekim 1930. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 9, (1932). 80.B. 7 Temmuz 1932. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 16, (1933). 65.B. 3 Haziran 1933. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 18, (1933). 3.B. 18 Kasım 1933. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 14, (1944). 1.B. 1 Kasım 1944. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 20, (1945). 12.B. 17 Aralık 1945. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 25, (1950). 58.B. 2 Mart 1950 . Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 6, (1951). 58.B. 30 Mart 1951. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 10, (1951). 1.B. 1 Kasım 1951 . Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 20, (1953). 44.B. 16 Şubat 1953. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 7, (1955). 71.B. 4 Mayıs 1955. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 12, (1960). 41.B. 19 Şubat 1960 . Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 12, (1960). 46.B. 24 Şubat 1960. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 12, (1960). 49.B. 27 Şubat 1960 . Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 12, (1960). 50.B. 28 Şubat 1960 . Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 1, (1960). 9.B. 10 Eylül 1960. Ankara: TBMM.
- TBMM Zabıt Ceridesi Cilt 2, (1970). 34.B. 27 Ocak 1970. Ankara: TBMM.
- TBMM, (1977). *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları Cilt 7*. Ankara: TBMM.
- TBMM, (1992). *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları Birinci Cilt 1920-1938, Der.Ali Rıza Cihan*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No:56.
- TBMM, (2011). *TARİHE DÜŞÜLEN NOTLAR – 1 Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları* . Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM, (2014). *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları Cilt 5*. Ankara: TBMM.

Arşiv Belgeleri

BCA. (1928, 30.18.1.1./28.22.6).
BCA. (1929, 490.01.00./01.03.16).
BCA. (1931,30.18.1.2/19.23.12).
BCA. (1932, 30.18.1.2/26.18.2).
BCA. (1932,30.18.1.2./30.53.19).
BCA. (1933, 30.18.1.2/37.44.6).
BCA. (1934, 30.18.1.2/42.2.15).
BCA. (1934,30.18.1.2./03.05.1934).
BCA. (1934,30.18.1.2./1934.08.14).
BCA. (1935,30.10.0.0/207.413.20).
BCA. (1936,30.18.1.2/66.59.19).
BCA. (1936,30.18.1.2/70.98.17).
BCA. (1937, 30.18.1.2/79.83.3).
BCA. (1937,490.1.0.0/149.591.2).
BCA. (1938, 30.10.0.0/82.538.18).
BCA. (1939, 30.1.0.0/56.343.4).
BCA. (1939, 30.18.1.2/87.57.2).
BCA. (1939,30.1.0.0/3.17.1).
BCA. (1958, 30.1.0.0/21.119.10).
BCA. (1968,30.18.1.2/218.29.16).
BCA. (1970, 30.18.1.2/251.37.16).

Sürekli Yayınlar

- Açık Söz, (1937). 4 Nisan 1937 tarihli Açık Söz Gazetesi "Demir fabrikamızın temeli atıldı" S.1-2. İstanbul: Açık Söz Gazetesi.
- Akşam, (1936). 4 Eylül 1936 tarihli Akşam Gazetesi "İstanbul Büyük Misafirimizi Candan Tezahuratla Karşıladı " S.1.
- Cumhuriyet, (1932). 16 Mayıs 1932 tarihli Cumhuriyet Gazetesi "İsmet Paşa İzahat Verdi", S. 1.
- Cumhuriyet, (1932). 24 Nisan 1932 tarihli Cumhuriyet Gazetesi "Başvekil İsmet Paşa Bugün Gidiyor", S.1.
- Cumhuriyet, (1933). 21 Nisan 1933 tarihli Cumhuriyet Gazetesi "Sümerbank" S.3.
- Cumhuriyet, (1937). 4 Nisan 1937 tarihli Cumhuriyet Gazetesi "İsmet İnönü dün Karabük Demir Fabrikalarının temelini attı" S.1.
- Cumhuriyet, (1936). 24 Haziran 1936 tarihli Cumhuriyet Gazetesi "Demir ve Çelik Fabrikası için" S.1-2.
- Dünya. (1970). 4 Ekim 1970 tarihli Dünya Gazetesi "3.Demir-Çelik Tesislerinin Temeli Atıldı" S.1.
- Hâkimiyeti Milliye, (1929). 19 Aralık 1929 tarihli Hâkimiyeti Milliye Gazetesi "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti", S.1.
- Milliyet. (1933). 26 Haziran 1933 tarihli Milliyet Gazetesi "İktisadi Vaziyetimiz-Amerikalı Mühassıs Tetkikat için Geldi", S.1-2.
- Milliyet, (1957). 8 Ağustos 1957 tarihli Milliyet Gazetesi "Başvekil Dün yeni tesisler açtı".
- Milliyet, (1929). 16 Haziran 1929 Tarihli Milliyet Gazetesi S. 2.
- Milliyet, (1934). 22 Ocak 1934 tarihli Milliyet Gazetesi "8 Milyon Altın Dolarlık Kredi" S.1.
- Milliyet, (1965). 16 Mayıs 1965 tarihli Milliyet Gazetesi "Ereğli Demir Çelik Tesisleri Açıldı" S.1.
- Milliyet, (1975). 29 Aralık 1975 tarihli Milliyet Gazetesi "Demir-Çelik Tesislerini Demirel ve Kosigin Açtı" S.1.
- Son Posta, (1950). 28 Aralık 1950 tarihli Son Posta Gazetesi "Cumhurbaşkanı Karabüklülere Hitabetti" S. 1.
- Ulus, (1937). 4 Nisan 1937 tarihli Ulus Gazetesi "Ana Endüstriye Başladık" S.1.
- Ulus, (1935). 13 Kasım 1935 tarihli Ulus Gazetesi "Kömür Yolu Açıldı" S.1.
- Vakit, (1932). 2 Kasım 1932 tarihli Vakit Gazetesi "Rus mühassısları işlerini bitirdiler" S.1

EK 1: Demir Sanayinin Tesisine Dair Kanun

— 507 —

Demir sanayiinin tesisine dair kanun

(Resmî Ceride ile neşir ve ilân : 29/III/1926 - Sayı : 334)

No.
786

BİRİNCİ MADDE — Karadeniz mailesinde Devlet tarafından tesis edilecek demir sanayii ile merbutu kömür ve demir madenlerinin tetkik, taharrî, tesis ve işletilmesi için dört senede sarfedilmek ve her sene sarfı icap eden miktar bütçeye konulmak üzere, on sekiz milyon lira tahsis olunmuştur.

İKİNCİ MADDE — Birinci madde mucibince tahsis edilen mebalığın mecmuunu ve senevî tediye miktarı bütçesinde mevzu tahsisat derecesini tecavüz etmemek üzere, ticaret vekâleti, İcra Vekilleri Heyetinin kararla taahhüdata girişmeğe mezundur.

ÜÇÜNCÜ MADDE — Bu işe ait tahsisat kabletlediye Divanı muhasabatın vizesine tâbi değildir. Bir sene maliyeye ait sarfiyatın evrakı müsbitesi ertesi sene maliyenin altıncı ayı nihayetinde hesabı katısile beraber Divanı mezkûre verilecektir.

DÖRDÜNCÜ MADDE — Bu kanunun suveri tatbikiyesini irae eder talimatnamenin tanzimine ve ilk kadronun tesbitine İcra Vekilleri Heyeti mezundur.

BEŞİNCİ MADDE — Mart, nisan, mayıs 1926 ayları zarfında bu işe ait sarfiyat 27 şubat 1926 tarih ve 757 numaralı kanun ile Ticaret vekâletinin iki numaralı faslı mahsusuna konulan mebalığden tediye olunacaktır.

ALTINCI MADDE — Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

YEDİNCİ MADDE — Bu kanunun ahkâmını icraya Maliye ve ticaret vekilleri memurdur.

17 mart 1926

<i>Cumhuriyet Riyasetine tebliğ</i>	:	20 - III - 1926 tarih ve 1/828 No. 1 tezkere ile
<i>Beray, neşir ve ilân kanunun Basvekâlete tebliğ edildiğini müsr Cumhuriyet Riyasetinden mevru tezkerenin tarih ve numarası</i>	:	22 - III - 1926 ve 4/272
<i>Muzakeratı ihtiva eden zabıt ceridelerinin cilt ve sayıfası</i>	:	Cilt Sayıfa 21 333 23 189,195:202,203,205,221,229,236, 244,246,259,260:262,267,293:295
<i>İşbu kanunun alâkadar olduğu diğer kanunların numaraları</i>	:	757

Kaynak: (TBMM Kanunlar Dergisi Cilt 4, 1926)

EK 2: Samakocuk Demirköy Fatih Dökümhanesi Kazı Çalışmaları Sonucu (2015)

Kaynak: (Yazıcı, 2017, s. 688)

EK 3: 17 Mart 1926 Tarihli Kanun Gereğince Memleketimize Demir Sanayiinin Kurulması Konusunda Yapılan Talepleri Görüşmek Üzere İktisat Vekaleti'ne Yetki Verilmesine Dair Cumhurbaşkanının 11.04.1928 Tarihli Kararnamesi.

	T.C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ
Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet Muamelât Müdiriyeti	
Aded 6431	Kararnâme
17 Mart 926 tarihli Kanuna tevfikân memleketimizde te'sis idilecek demir sanayi'i hakkında ecnebi mütehassıslar ma'rifetiyle icra kılınan tedkikat neticesinde mahalleri tesbit olunan ma'denlerin cevher ve servet-i ma'deniyye nokta-i nazarından kemiyye-ten haiz bulundukları nisbet ve mikdarının katiyetle ta'yininini te'minen galeriler küşadı ve sondaj icrası maksadıyla yapılacak tedkikat ve taharriyat için tahminen bir milyon liraya ve bu işte müsbet neticeler elde idildiği takdirde atıyen ve mukasatan itfa olunmak ve dört beş senede vücûda getirilmek şartıyla on sekiz milyon liralık te'sisata ihtiyaç bulunduğu anlaşılmış olduğundan bu sanayi'ile iştiğâl iden talibler tarafından virilen teklifnâmelerle bu hususda tanzim kılınan formüllerin tedkiki ve müdâfa'a-i memlekete âid Erkân-i Harbiyye-i Umumiyye Riyaseti Celfilesinin mütâlâ'atına nazaran bir karar ittihazı talebini havi İktisad Vekâlet-i Celfilesinin 7 Mart 928 tarih ve 94/3092 numrolu tezkiresi bera-yı mütâlâ'a Maliyye Vekâlet-i Celfilesine havale olunmuşdı 18 Mart 928 tarih ve 52886 numrolu tezkire ile Vekâlet-i müşarûn-ileyhadan yazılan mütâlâ'anâmede;	
Mevzu'-ı bahs formüllerden her üçünde bûdceye mühim miktarda masraf tahmilini müstelzem bir mahiyette görüldüğü ve 928 senesi bûdcesine bu hususda bir gûna tahsisad vaz idilmediği gibi varidat-ı Umumiyye muhammenatı ancak sene-i mezkûre masarîfini karşılacak derecede a'zami olarak bûdceye vaz idilmiş ve şömendöferler inşââtı dolayısıyla önümüzdeki seneler bûdceleri de fevka'l-ade sarfiyyat yüzünden a'zami derecede mahmul bulunmuş olduğundan önümüzdeki bir kaç sene için bûdceye ağır bir yük tahmil itmemek üzere işbu tesisatın her hangi bir şirket sermayesiyle yapıldırılması münasib olacağı dermeyan kılınmış ve İktisad Vekâlet-i Celfilesinin 4 Nisan 928 tarih ve 4150/112 numrolu tezkiresinde de; gelecek bir kaç sene zarfında hükûmetce bu te'sisatın ihdası için tahsisat vaz'ı imkânı olamayacağına nazaran bu işi der-uhde eyleyecek mali bir gurub tarafından hükûmet hissesi olarak konulacak sermayenin itfası için hangi seneden itibaren ne miktarda tahsisat vaz idileceği tasrih kılınmadığı gibi hükûmetin hisse-i iştiraki olmaksızın ve hükûmet tarafından virilecek veçheler ta'yin idilmeksizin milli ve ecnebi teşebbüsat-ı hususiyye erbabıyla şirketlerin böyle muazzam ve neticesi meşkül bir işe bidayeten bir milyon ve bi'l-ahara on sekiz milyon liraya yakın bir sermaye ile teşebbüsata geçmeleri müte'assir bulunduğundan bûdce ve münasebetiyle hükûmetce sinin-i atıyyeye atfen şimdiden ta'ahhüdata girebilmek imkânının tedkikiyle bu hususda	
./..	

T.C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

- 2 -

bir karar ittihazı teklif olunmuştur.

Keyfiyyet İcra Vekilleri Hey'etinin 11 Nisan 928 tarihli icimâ'ında tedkik ve tezekkür idilerek bûdce nokta-i nazarından Maliyye Vekâlet-i Celilesinin mütâlâ'ası, nazarı dikkatdetutularak müzakereye girişilmesi için İktisad Vekâlet-i Celilesine me'zuniyet virilmesi tasvib olunmuştur.

11 Nisan 928

Reisicumhur
Gazi M. Kemâl

Başvekfli
İsmet

Adliyye Vekfli
M. Esad

Müdâfa'a-i Milliyye Vekfli
M. Abdülhâlik

Dahiliyye Vekfli
Ş. Kaya

Hariciyye Vekâleti Vekfli
Dr. T. Rüşdi

Maliyye Vekfli
S. Şükri

Ma'ârif Vekfli
M. Necati

Nafı'a Vekfli
Behic

İktisad Vekfli
M. Rahmi

Sıh. ve Muav. İct. Vekfli
Dr. Refik

EK 4: Rusya'dan Alınacak Pamuklu Mensucat Fabrikaları Tesisatı İçin Getirilecek Uzmanlara, Ülkemizin Sanayi Planının İncelettirilmesine Dair Cumhurbaşkanının 13.07.1932 Tarihli Kararnamesi.

T. C.
BAŞVEKÂLET
Muameleât Müdürlüğü

KARARNAME

Şube:

Sayı: 13142

Rusyadan alınacak pamuklu mensucat fabrikaları tesisatı için tetkikat yapmak üzere getirilecek bir müdür ve altı mütehassıstan x mürekkep heyete daha üç mütehassıs iltihakı suretile tetkikatın; memleketimiz umum sanayi plânının etrafı ile tavazzuh etmesine ve ihtiyar olunacak masraftan daha büyük fâideler elde edilmesine imkân verecek şekilde yaptırılması ve bu heyete gerek mensup oldukları istihsal şubelerinden ve gerekse noksan olan ihtisası ikmal etmek üzere türk mühendis ve memurlarının terfiki ve heyetin seyahat programı ile tetkikatta kullanılacak mütemmim alât ve vesaitin sureti tedariki ve seyahat plânının tanzim ve tatbiki hususunda alâkadar makamatça temini x iktiza eden nokat hakkında İktisat Vekâletinden tevdi olunan mufassal rapor İcra Vekilleri Heyetinin 13/7/932 tarihli içtimasında tetkik ve mutalea edilerek Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletinden de bir mütehassısın terfiki suretiyle^{ve} teklifi vakiin bir kısmı idarî olduğundan onlar hakkında karar ittihazına lüzum görülmeyüp doğrudan doğruya ait olduğu vekâletlerle bilmuhabere temini ile diğerleri için tanzim olunan merbut hususatin tatbiki tasvip ve kabul olunmuş ve keyfiyetin x bütün vekâletlere ve alâkadar makamlara tamimi tensip edilmiştir.

13/7/932

REİSİCUMHUR

Gazi M. Kemal

Bg.V.

Ad.V.

M.M.V.

Da.V.

İsmail

Ahmet Kema

Belçin

Ha.V.

Ma.V.

Mf.V.

Na.V.

S. I. İsmail

M. H. H. H. H.

E. H. H.

C. H. H.

İK.V.

S.İ.M.V.

G.İ.V.

Zr.V.

S. H. H.

S. H. H.

H. H. H.

M. H. H.

080 18 01 02 30 53 19

EK 5: Prof. Orloff'un İktisat Vekili Bayar'a Yazdığı Mektup Sureti

Ekselansları Mösyö Mahmut Celal Bey'e
İktisat Vekili

Sayın Bakan,

Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin, Türkiye'deki uzmanların da değerli işbirliği ile hazırladığımız tekstil endüstrisi kombinaları kurulması plânımızı onaylamış olduğunu ekselanslarından öğrenmekten çok memnun oldum. Bizi, sözü geçen kombinaların projelerini geliştirmekle görevlendirerek hükümetin gösterdiği güvenden gurur duyarak, ekselanslarına aşağıdaki noktaları arz etmekle şeref duyarız.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin, iki tekstil kombinasının arzulan zaman içinde inşası ve çalıştırılması ile ilgili kararının gerçekleşmesini sağlamak üzere aşağıdaki önlemleri tavsiye etmekteyiz :

1. Kombinaların yapımı ve çalıştırılması ile ilgili bütün sorunları çözmek ve yönetmek üzere bir büronun oluşturulması.
2. Öngörülen kombinaların yöneticilerinin tayini.
3. Proje geliştirme çalışmalarında yer almak üzere, belirli bir süre için bu yöneticilerin Moskova'ya gönderilmesi.
4. İlişikteki listeye* göre, örnek kuruluşlarda staj amacıyla SSCB'ne teknisyenler gönderilmesi.
5. İnşaatçı firmalarla ve inşaat malzemesi müteahhitleriyle kontratların mümkün olduğu kadar çabuk yapılması.
6. İnşaatçı firmaların, inşaat alanlarını hazırlamaya başlamakla, ve malzeme müteahhitlerinin de gerekli taş ocaklarını sağlamak ve inşaat malzemelerini teslimle görevlendirilmesi.
7. Fabrikaların çalışmaya başlamasıyla normal ve yeterli bir yakıt akımının sağlanabilmesi için Nazilli ve Kayseri bölgelerinde kömür yatakları araştırmalarının sonuçlandırılması ve istihsalin örgütlenmesi.
8. Çalışmaya başlanıldığında gerekli elektrik enerjisine sahip olunabilmesi için Kayseri'de (Bünyan) akar su debisinin artırılması önlemlerinin yürütülerek sonuçlandırılması.
9. Moskova'da yürütülen, kuruluşların su ve enerji kaynaklarıyla ilgili proje çalışmalarında gecikmeye yol açmamak için, inşaatın öngörüldüğü belli başlı noktalarda su ve kömür kaynakları analizinin mümkün olduğu kadar çabuk bitirilmesi.

Yukarıda belirtilenlerin yanısıra ekselanslarının bilgisine arz etmekle şeref duyarım ki; projelerin geliştirilme çalışmalarının hızlandırılmasını örgütleme, benim Moskova'da bulunmamı gerektirdiğinden ilk gemiyle ayrılmamın faydalı olacağını sanıyorum.

Sayın Bakan en yüksek saygılarımın kabulünü rica ederim.

Prof. Orloff

* (Bu ek liste yazarlarca bulunamamıştır).

EK 6: Amerikalı Uzmanların Türkiye ile İlgili Hazırladıkları Raporun Bir Kısımının New York Times Gazetesinde Yayımlandığı Makaleye Dair

Rapt numarası		AMERİKA A.III. ex 3					
Kaydettim							
Hariciye Vekâleti		D.I.Ş.I.		Müdürlüğü			
Evrakın umumî numarası	Müstenit olduğu evrakın numarası	Şubenin kayıt numarası	Mübeyyiz	Müsevvit	Mümecyiz	Müdür	Umumi Müdür
67581	Vaşington 23	B.E.	W.K.				
1037	35/157	198 288	13	12/VIII/1934	B.U.	12/8	12-8
Evrakın hususî numarası							
Evrakın tarihi							
14-8-934							
Hulâsa		İktisat Vekilligine Amerikalı mütehassısların hazırladıkları raporlar hakkında New-York Times gazetesinin 15 Temmuz 1934 tarihli sayısında çıkan bir fıkranın fransızcaya çevrilmiş bir örneği, Vaşington büyük Elçiliğinden gönderilmiş olmakla, bilgileri için ilişik olarak takdim kılındı, Efendim.					

55

17.05.2022 tarih ve 34439357 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

Kaynak: (BCA,1934, s. 30.18.1.2./1934.08.14)

**EK 7: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin Kamu Yararına Dernek Sayılmasına Dair
Cumhurbaşkanı 13.01.1934 tarihli Kararnamesi.**

T. C.
BAŞVEKÂLET

Kararlar Mâdriği

Sayı: 2

35

KARARNAME

Millî İktisat ve tasarruf cemiyetinin; menafii umumiye hadim müesseselerden sayılacağına dair Şurayı devlet Mülkiye dairesile Heyeti-umumiyesinden yazılan mazbatalar icra Vekilleri Heyetince 13/1/934 te okunarak Cemiyetler kanununun 17 inci maddesine tevfikeyn mezkur cemiyetin menafii umumiye hadim müesseseler meyanına ithali tasvip ve kabul olmuştur .

13/1/934

REİSİCÜMHUR

Caferi M. Kemel

Bş. V.

Sanay

Ad. V. V.

Bevânî

M. M. V.

Bevânî

Da. V.

S. Kaya

Ha. V.

İ. B. B.

Ma. V. V.

M. M. M.

Mi. V.

M. M.

Na. V.

Enas

İk. V.

M. C. C.

S. İ. M. V. V.

M. M. M.

G. İ. V.

M. M. M.

Zr. V.

M. M. M.

08. 18. 01. 02. 03. 04. 05.

EK 8: Karabük'te Kurulacak Demir ve Çelik Fabrikalarına Ait Sümerbank ile H.A. Brassert and Ltd. London ile Yapılan Sözleşme ve İmzalanan Anlaşmanın Tasdikine Dair 30 Aralık 1936 Tarihli Cumhurbaşkanı Kararnamesi.

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR MÜDÜRLÜĞÜ

Kararname

Karar sayı
2

5480

Sümer bank tarafından Karabük'de kurulacak olan demir ve çelik fabrikalarına ait H.A. Brassert and Ltd- London ile teati edilip iktisat v. ekilliğinin 1/12/936 tarih ve 51553/13085 sayılı tezkeresile gönderilen ilişik 1/12/936 tarihli mukavele ile aynı şirketle Londra'da imzalanmış olan 29/9/936 tarihli anlaşma ve merbutu mektuplar İcra Vekilleri Heyetinin 30/12/936 toplantısında tetkik edilerek bahsı geçen mukavele ve anlaşma ile merbutu mektupların tasdiki onanmıştır.

30/12/936

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bş. V.

İ. İnönü

Ad. V.

Ş. Sami

M. M. V.

U. Özalp

Da. V.

Ş. Kaya

Ha. V. V.

Ş. Sami

Ma. V.

Ş. Sami

Mi. V.

Ş. Sami

Na. V.

A. Çetinkaya

İk. V.

C. Sağay

S. İ. M. V.

Ş. R. Aygün

G. İ. V.

Rana Karahan

Zr. V.

mihiy

030 18 01 02 70 48 17

EK 9: 28 Şubat 1960 Tarih ve 7462 Sayılı “Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Kanunu”

— 383 — Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Kanunu

(Resmî Gazete ile ilân : 1 . III . 1960 - Sayı : 10445)

No.
7462

Kabul tarihi
28 . II . 1960

Kuruluş

MADDE 1. — Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları Türk Anonim Şirketi unvanı altında bu kanun ve hususi hukuk hükümlerine tâbi olmak üzere bir Anonim Şirket kurulması için İcra Vekilleri Heyetine yetki verilmiştir.

Şirket, bu kanun ve Türk Ticaret Kanununun bu kanuna muayyer olmayan hükümlerine göre hazırlanacak esas mukaveleinin imzalanmasını mütaakip yapılacak tescil ve ilân ile hükmî şahsiyet iktisabeder.

Sermaye

MADDE 2. — Şirketin teşekkülünde sermayesi (1 000 000) Türk lirası olacak ve esas mukavele ile tesbit olunacak usul ve esas dairesinde peyderpey ilâcedilecek hisse senetleri ile nihai sermayesi (510 000 000) Türk lirasına baliğ olacaktır.

Türk Ticaret Kanununun âni ve tedricî teşekküle ve aynı ve nakdî sermayenin vaz'ına mütaallik hükümleri bu şirkete tatbik edilmez. Bu hususlar şirket esas mukavelesine ile tanzim olunur.

Türk Ticaret Kanunu hükümlerinden istisnalar

MADDE 3. — Türk Ticaret Kanununun 329, 368 ve 422 nci maddeleri ile 374 nci maddesinin 2 nci fıkrası hükümleri bu şirket hakkında tatbik olunmaz. Bu hususlar şirket esas mukavelesine ile tesbit olunur.

Hisse senedine geçirilecek tahvil ihracı

MADDE 4. — Şirket, çıkardığı tahvillere bilâhara hisse senedi ile mübadele edilmek hakkı bahsedebilir.

Yabancı sermayeyi teşvik Kanunundan istifade

MADDE 5. — Şirketin yabancı sermaye yatıran hissedarları ile Türkiye haricinde sattığı tahvillerin hâmipleri 6224 sayılı Yabancı sermayeyi teşvik Kanununun bahsettiği haklardan istifade ederler. Birinci fıkradaki mezkûr hissedarlar ve tahvil hâmipleri namına Yabancı sermayeyi teşvik Kanununun icabettirdiği her türlü muameleleri takip ve intaca şirket yetkilidir.

Temettü garantisi

MADDE 6. — Şirketin elde edeceği safî kâr, hisse senetleri sahiplerine ödenmiş sermayelerinin senede % 6 sı nispetinde kâr dağıtılmasına müsaidesizdir. Maliye Vekâleti kâr noksanını şirketin kuruluş tarihinden itibaren beş yıl müddetle ıkmak eder. Bu kâr noksanları, mezkûr vekâletce şirkete avans olarak ödenir. Şirket bu avansları mütaakip senelerde kanunî ihtiyatlar ve ödenmiş sermayeye % 10 temettü hissesi ayrıldıktan sonra kalacak kâr bakiyelerinden Maliye Vekâletine iade eder.

No. 7462

— 384 —

1 . III . 1960

İstimlak

MADDE 7. — 6830 sayılı Kanuna istinaden Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Umum Müdürlüğü tarafından yapılacak istimlaklerle iktisadılmış olan gayrimenkullerin bu şirkete devri halinde istimlak gayesi sâkit olmaz.

Şirketin faydalanacağı vergi, resim, harc ve ücretlerle ilgili muafiyet ve istisnalar

MADDE 8. — a) Şirketin kuruluş safhasına ait iştirak taahhütname, kuruluş mukavelesi ile esas mukavelesinin tanzim, tasdik, tescil ve ilân, hisse senedi ve tahvilleri harc, Damga Resmi ve Belediye İlân Resmi ile Şirket Ticaret ve Sanayi Odaları kaydı ücretlerinden muafır.

b) Şirketin kuracağı ve maden cevheri izabesinden başlayarak ham demir ve mayı maden gibi yarı mamul istihsal ve bunlardan demir ve çelik mamülleri imal edecek olan entegre demir ve çelik tesisinin kuruluş ve tevsi projelerinin tahakkuk ettirilmesi için ithal olunacak makina, teçhizat, malzeme ve bunların aksam ve teferuatı, projelerine uygunluğu ve ihtiyaca yeter derecede bulunduğu Maliye, Gümrük ve İnhisarlar ve Sanayi Vekâletlerince müstereken kabul ve tasdik edilmek şartıyla her türlü ithal vergi ve resimleri (Damga Resmi dâhil) ile Belediye Hisselerinden muafır.

c) 5422 sayılı Kurumlar Vergisi Kanununun 8 nci maddesinin 1 numaralı bendi hükmü, Şirketin Türk tabiiyetli ortakları hakkında mezkûr bendin birinci fıkrasında yer alan iştirak nispeti ve zamaına mütaallik şartlar nazara alınmaksızın tatbik olunur.

Şirketten elde edilen temettü hisseleri üzerinden, iştirakçi şirketler 5421 sayılı Gelir Vergisi Kanununun 82 nci maddesine müsteniden ayrıca Gelir Vergisi tevkiyatı yapmazlar.

Şirketin tâbi olmayacağı kanunlar

MADDE 9. — Şirket sermayesinde resmî sektörün hissesi ne nispette olursa olsun şirket 1050, 2490 ve 3460 sayılı kanunlarla ek ve tadillerine, Divanı Muhasebatın vize ve mürakabesine tâbi olmadığı gibi memur ve müstahdamları da 3656, 3659, 6245 ve 7244 sayılı kanunlarla ek ve tadilleri hükümlerine tâbi değildir.

MADDE 10. — Bu kanun negri tarihinde meriyete girer.

MADDE 11. — Bu kanunun hükümlerini icraya İcra Vekilleri Heyeti me-murdur.

29 Şubat 1960

Riyaseti Cumhuriyet yazılan teskerenin tarih ve numarası :

Bu kanunun dâimî Başvekâlete bildirildiğine dair Riyaseti Cumhuriyetten gelen teskerenin tarih ve numarası :

Bu kanunun müzakerelerini gösteren zabıtların cilt ve sayfa numaraları :

28 . II . 1960 ve 1/527

29 . II . 1960 ve 4/116

Cilt Sayfa

12 351,323,323,801,939,937,943,988,992,995,1011,1014,1091,1095

[İnikat : 49, 50 — 113 sıra sayılı matbuas 49 ncu İnikat Zabıt Ceridesine bağlıdır.]

Bu kanunu müzakere eden encümenler : Muvakkat Encümen (Sanayi, Ticaret, Adliye, Maliye ve Bütçe encümenlerinden seçilen 3 er âzadan mürekkep)

EK 10: İsdemir Kuruluşu Adına Türkiye Cumhuriyeti İle Sovyetler Birliği Arasında İmzalanan Anlaşma'nın Resmî Gazete'de Yayımlanan Kararname Onayı

KARARNAMELER

Karar Sayısı : 6/8170

Hükümetimizle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında, memleketimizde kurulacak bazı sanai tesisler konusunda 23/2/1967 tarihli ve 6/7787 sayılı Kararname ile verilen yetkiye dayanılarak Moskova'da imzalanan 25 Mart 1967 tarihli ilişik Anlaşmanın, yayımı tarihinde yürürlüğe girmek üzere, onaylanması; Maliye Bakanlığının 13/4/1967 tarihli ve 593494-2/16364 sayılı yazısı üzerine, 31/5/1968 tarihli ve 244 sayılı Kanunun 3 ve 5 inci maddelerine göre, Bakanlar Kurulunca 13/5/1967 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI
C. SUNAY

Başbakan V. H. DİNÇER	Devlet Bakanı S. ÖZTÜRK	Devlet Bakanı H. ATABEYLİ	Devlet Bakanı K. OCAK
Devlet Bakanı S. T. MÜTÜOĞLU	Adalet Bakanı H. DİNÇER	Millî Sa. Bakanı A. TOPALOĞLU	İçişleri Bakanı F. SÜKAN
Dışişleri Bakanı V. F. SÜKAN	Maliye Bakanı C. BİLGEHAN	Millî Eğit. Bakanı İ. ERTEM	Başmühürlik Bakanı O. ALP
Ticaret Bakanı A. TÜRKEL	Sağ. ve Sos. Y. Bakanı V. A. ÖZKAN	Güm. ve Tek. Bakanı İ. TEKİN	Tarım Bakanı B. DAĞDAŞ
Ulaştırma Bakanı S. BILGIÇ	Çalışma Bakanı V. İ. TEKİN	Sanayi Bakanı M. TURGUT	En. ve Ta. Kay. Bakanı R. SEZGİN
Turizm ve Tanıtma Bakanı N. KURŞAD	İmar ve İskân Bakanı H. MENTEŞEOĞLU	Köy İşleri Bakanı T. TOKER	

Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında bazı sanai tesisler kurulması için Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye teslim edilecek teçhizat ve malzeme ile sağlanacak teknik hizmetlere ve bunlarla ilgili ödeme şartlarına dair Anlaşma

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti,

— İki Ülke arasındaki ticaret seviyesinin yükselmesinde her iki millî ekonomiye sağlayacağı faydaları gözönünde bulundurarak ve

— 8 Ekim 1937 tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşmasında belirtilen esasların daha geniş ölçüde uygulanması amacı ile aşağıdaki hususlarda anlaşmışlardır :

MADDE 1

Sovyet teşekkülleri Türkiye'de kurulacak aşağıdaki tesisler için Türk teşekküllerine teçhizat, malzeme ve teknik hizmetler sağlayacaklardır :

- 1) Bir entegre demir ve çelik fabrikası,
- 2) Bir alüminyum fabrikası ile hidro-elektrik santrali,
- 3) Bir petrol rafinerisi,
- 4) Bir asit sülfirik fabrikası,
- 5) Bir lif levha fabrikası,
- 6) Cam fabrikasının telli ve emprime cam imal edecek bir ünite ile tevsi,

EK 11. Orijinallik Raporu

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-15
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-15 Yüksek Lisans Tezi Orijinallik Raporu <i>Master's Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA
Tarih: 26/06/2024
Tez Başlığı: TÜRKİYE'DE DEMİR ÇELİK SANAYİNİN KURULUŞU Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*: Yukarıda başlığı verilen tezin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 150 sayfalık kısmına ilişkin, 26/06/2024 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 6'dır. Uygulanan filtrelemeler*: 1. ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2. ☒ Kaynakça hariç 3. ☒ Alıntılar hariç 4. ☐ Alıntılar dâhil 5. ☒ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim. Halim Ömer SÖĞÜT

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Halim Ömer SÖĞÜT
	Öğrenci No	N22129768
	Enstitü Anabilim Dalı	Sosyal Bilimler Enstitüsü- Tarih
	Programı	Tarih-Tezli Yüksek Lisans

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Prof. Dr. Mehmet Veli SEYİTDANLIOĞLU

* Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları İkinci bölüm madde (4)/3'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dahil, 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-15
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-15 Yüksek Lisans Tezi Orijinallik Raporu <i>Master's Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

TO HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF HISTORY Date: 26/06/2024 Thesis Title (In English): THE ESTABLISHMENT OF IRON AND STEEL INDUSTRY IN TURKEY According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 26/06/2024 for the total of 150 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 6 %. Filtering options applied**: ☒ Approval and Declaration sections excluded ☒ References cited excluded ☒ Quotes excluded ☐ Quotes included ☒ Match size up to 5 words excluded I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge. Kindly submitted for the necessary actions. Halim Ömer SÖĞÜT
--

Student Information	Name-Surname	Halim Ömer SÖĞÜT
	Student Number	N22129768
	Department	Graduate School Of Social Sciences- History
	Programme	History -Master's Thesis

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Prof. Dr. Mehmet Veli SEYİTDANLIOĞLU

**As mentioned in the second part [article (4)/3]of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding reference, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

EK 12. Etik Kurul/ Komisyon İzni ya da Muafiyet Formu

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-09
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-YL-09 Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA		Tarih: 26/06/2024
Tez Başlığı (Türkçe): TÜRKİYE'DE DEMİR ÇELİK SANAYİNİN KURULUŞU Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*: Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam: 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır. 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir. 4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir. 5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir. Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim. Halim Ömer SÖĞÜT		

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Halim Ömer SÖĞÜT
	Öğrenci No	N22129768
	Enstitü Anabilim Dalı	Sosyal Bilimler Enstitüsü -TARİH
	Programı	Tarih- Tezli Yüksek Lisans

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Prof. Dr. MEHMET VELİ SEYİTDANLIOĞLU

* Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-09
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-YL-09 Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF HISTORY Date: 26/06/2024 ThesisTitle (In English): THE ESTABLISHMENT OF IRON AND STEEL INDUSTRY IN TURKEY My thesis work with the title given above: - Does not perform experimentation on people or animals. - Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.). - Does not involve any interference of the body's integrity. - Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview. - Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions. I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct. I respectfully submit this for approval. Halim Ömer SÖĞÜT

Student Information	Name-Surname	Halim Ömer SÖĞÜT
	Student Number	N22129768
	Department	Graduate School Of Social Sciences- History
	Programme	History -Master's Thesis

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Prof. Dr. MEHMET VELİ SEYİTDANLIOĞLU

